
Cres cat Sci entia
Vita Exco latur

A. PIERSON

RIGTING EN LEVEN

I.

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1863

RIGTING EN LEVEN

Gedrukt bij Gebr. de van Asperen van der Velde.

A. PIERSON

RIGTING EN LEVEN

I.

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1863

Einem Ruf hab' ich gelauschet,
Den du mir in 's Herz gesendet,
Ew'ger Vater, Quell des Lichts!
Mein Verderben ist gewendet,
Nicht mehr todverkündend rauschet
Mir der Sturm des Weltgerichts.
Doch wie sie mir Schaden brächten
Stets die Schaar der Feinde sinnt —
Rette du aus diesen Nächten,
Vater, dein geliebtes Kind!

Maszlos in der Welten Reiche
Strebt des Geistes kühne Schwinge
Hoch ob allen Klüften hin.
Doch zu mächtig sind die Dinge;
Nimmer zwing' ich sie in 's Gleiche,
Ewig schwankt und fehlt mein Sinn.
Ach ich weisz nicht ob zur Rechten,
Ob zur Linken Pfade sind —
Rette du aus Zweifelsnächten,
Vater, dein geliebtes Kind!

Mag in heil'gem Muth ich streben,
Ganz die Welt mir zu erkämpfen,
Dasz sie diene deinem Reich:
Ach ich kann sie doch nicht dämpfen,
Oft noch musz ich mich ergeben
Ihrem Locken süsz und weich.
Schau, wie sie mit Zauberflechten
Ihrer Schönheit mich umspinnt —
Rette du aus Sündennächten,
Vater, dein geliebtes Kind.

Ja, du nährst die Kraft! Gewaltig
Steh' ich in dem Streit als Sieger!
Aber weh, mich trifft ihr Zorn,
Und den kühnen Gotteskrieger
Trifft, verschmäht, sie vielgestaltig
Mit des bittres Todes Dorn.
Mit dem letzten Feind zu fechten
Hilf, Herr! meine Kraft verrinnt —
Rette du aus Todesnächten,
Vater, dein geliebtes Kind!

GOTTFRIED KINKEL, *Gebet.*

De schrijver heeft het voorregt, dit boek, volgens zijne belofte, op te dragen aan een zestigtal studenten in verschillende faculteiten aan de Groningsche Hoogeschool; die, toen hij bij den aanvang van dit jaar niet begeeren mogt voor het hoogleeraarsambt in aanmerking te komen, hem bij een allervriendelijkst schrijven hun leedwezen daarover aan den dag hebben gelegd. Zij mogen in deze opdragt het bewijs zien van zijne erkentelijkheid, en van zijn gevoelen, dat sympathie het zoetst smaakt als zij komt van jeug-

dige tijdgenooten. Hun althans, al werden zij uitnemend getroost, dunke het geene aanmatiging, als hij, met zorgvuldig in acht nemen van het derde der vergelijking, op hen overbrengt de regels, waarmede eens Polyxo tot de weduwvrouwen van Lemnos sprak: (*)

.............modo par insumite robur
Luctibus: atque adeo primum hoc mihi noscere detur.

(*) Statius, Theb. L. v.

INHOUD

EERSTE HOOFDSTUK.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DERDE HOOFDSTUK.

VIERDE HOOFDSTUK.

EERSTE HOOFDSTUK.

Ipse homo.... nullo modo perfectus
sed quaedam particula perfecti.

Cicero de Nat. Deor. XIV.

Met bescheidenheid geloof ik, dat het goede oogenblik gekomen is om de moderne rigting, gelijk zij, aan hare beginselen getrouw, zich naar mijne opvatting in het leven behoort te openbaren, nader te kenschetsen. De toelichting van hare beginselen en van de praktische gevolgen die er uit voortvloeijen, ziedaar de taak die ik met dit geschrift te vervullen heb; waarbij ik niet wensch te vergeten, dat sommige beginselen der moderne rigting haar niet uitsluitend eigen zijn.

I.

Namen ontstaan niet willekeurig. De naam modern is populair geworden. Dit bewijst reeds dat de rigting die in den laatsten tijd op kerkelijk gebied en

daarbuiten de harten verdeelt een nieuwen naam noodig had, om zich van de rigtingen te onderscheiden, die tot hiertoe in de kerk een zekere bekendheid hadden verkregen.

Op zich zelve wekt deze behoefte wel eenige bevreemding. De namen behoudend en liberaal bestonden nu eens; de moderne rigting is immers wat men gewoonlijk noemt een liberale rigting; waarom dan den naam van liberaal met dien van modern verwisseld?

Doch naar mijn gevoelen ligt het antwoord voor de hand. De moderne rigting is wel liberaal, maar iedere liberale rigting is volstrekt niet doortrokken van den modernen geest.

Uit het gebruik leert men vaak de beteekenis der woorden kennen. En als wij hier het gebruik naauwkeurig raadplegen, dan komt het mij voor dat men liberaal noemt ieder, die op kerkelijk of staatkundig gebied van het traditioneel, of van het algemeen aangenomen gevoelen in meerdere of mindere mate afwijkt.

Vreemd is het dat men dit ooit liberaal heeft genoemd. Doch het is niet anders. Als een katholiek op vrijdag vleesch eet, is hij een liberale roomsche; als een predikant van het hervormd kerkgenootschap den tweeden brief van Petrus voor onecht verklaart, of God den Zoon ondergeschikt noemt aan God den Vader, of eindelijk wèl van erfzonde maar niet van erfschuld hooren wil, noemt men hem een liberalen predikant.

Zoo is liberaal gelijkluidend geworden met eenigzins onregtzinnig. Is iemand bijzonder onregtzinnig, dan

is hij ook erg liberaal. En dit heeft aanleiding gegeven tot allerlei niet onverdiende spotternij. Hij, die zoo onverdraagzaam mogelijk gestemd was tegen alle belijders van het regtzinnig leerstelsel, prijkte niettemin met den eerenaam van liberaal, alleen omdat hij zelf dat leerstelsel geliefde te verwerpen. Een fraaije liberaal! heette het dan in den mond der tegenpartij; en men kon het haar naauwelijks ten kwade duiden dat zij behendig gebruik maakte van de oorspronkelijke beteekenis van het woord liberaal, en onwillekeurig of met opzet vergat welk een oneigenlijke beteekenis dat woord langzamerhand had verkregen.

Het zou een ijdele poging zijn, dit spraakgebruik te willen veranderen. Al zegt men nog zoo vaak, dat men met de onverdraagzame liberalen liever niet vereenzelvigd wordt, het baat niet; zijt gij zelf onregtzinnig, uw straf zal het zijn zoo lang gij leeft, dat men u de onloochenbare onverdraagzaamheid der partij, waartoe gij gerekend wordt, dagelijks verwijt.

Is men dus van liberale en orthodoxe onverdraagzaamheid even afkeerig, ja van de eerste nog iets afkeeriger dan van de laatste, dan moet men den eerenaam van liberaal eenvoudig opgeven en het publiek dwingen, u anders te doopen.

In nog een anderen, niet minder zonderlingen zin, wordt het woord liberaal in onze zamenleving dagelijks gebezigd. Het beteekent dan zooveel als verlicht. De behoudende partij heeft een domperig; de liberale, verbeeldt het, heeft een redelijk geloof. En als men nu nagaat, waarin dat redelijk geloof bestaat,

dan heeft men wel eenige moeite om er de hoogere redelijkheid van te ontdekken. Geheel willekeurig is er ook hier een grenslijn getrokken. Gelooft iemand aan de drieëenheid, dan is hij mystiek, autoriteitsman, of hoe men het noemen wil, maar niet liberaal. Blijft hij daarentegen onverzettelijk beweren, dat één niet drie en drie niet één kan zijn, en belijdt hij op dien grond dat Jezus van Nazareth in zijn voorbestaan eenvoudig(!) een metafysisch-goddelijk persoon is geweest die uit hemelsche gewesten(?) op onzen aardbol is nedergedaald, dan behoort hij tot de liberale en verlichte theologen. Aan de predestinatie vast te houden, dat laat men liefst aan afgescheidenen over; maar zou het met een liberale of verlichte godgeleerdheid onbestaanbaar zijn, aan te nemen dat de mensch een vrijen wil heeft en dat God toch in het eind alles te regt zal brengen? Volstrekt niet. Zoo schijnt de liberale theologie haar hoogere redelijkheid te zoeken in een soort van vergelijk, dat zij met het onredelijke leerstuk treft, een vergelijk waardoor dit leerstuk niet van zijn onredelijkheid wordt ontdaan, maar er in bewilligt, die zijden eenigzins te bemantelen, die het gezond verstand onmiddelijk aanstoot geven.

Zich een zekere, op eigen gezag omschrevene, vrijheid te veroorloven tegenover de traditie van zijn kerkgenootschap, zoowel als tegenover het kerkelijk leerstelsel in zoo ver dat leerstelsel de menschelijke bevatting te boven gaat, is dat het niet, wel beschouwd, wat iemand doet behooren tot de liberale partij?

Het is volstrekt mijn bedoeling niet op die partij een ongunstig licht te werpen. Al ware zij tegenpartij, niemand kan zijn tegenpartij missen. Voorts hebben wij bij soortgelijke aangelegenheden de zedelijke waarde van eene overtuiging niet te beoordeelen. En zeker, bij talloos velen is het enkel ernstige en gemoedelijke overtuiging geweest, soms zelfs de begeerte om een zooveel mogelijk bijbelsch Christendom te belijden, die er hen toe geleid heeft, zich bij de zoogenaamde liberale partij in de kerk aan te sluiten. Het heeft velen hunner veel strijd, veel zelfverloochening gekost. Velen hunner hebben er in deze wereld een smaadheid om gedragen, waarvan zij zelven zich geregtigd hebben geacht te verzekeren, dat het de smaadheid van Christus was. Ook is het de blijvende verdienste van de liberale partij in de kerk, dat zij de banier van het vrije onderzoek moedig omhoog heeft geheven, al geleidde die banier haar nooit tot eenigen merkwaardigen strijd. Heeft zij geen leger gevormd dat schitterende overwinningen behaalde, zij heeft de kaders in stand gehouden van de gelederen, die voor verlichting en vooruitgang het zwaard willen gorden.

De vrienden der moderne rigting behooren dit eerlijk en met dankbaarheid te erkennen. Doch hebben zij het erkend, dan behoeft ook niets hen terug te houden van de vrijmoedigee belijdenis, dat de moderne rigting nu met het zoogenaamde liberalisme even veel of even weinig overeenkomst heeft als met de zoogenaamde orthodoxie. De orthodoxie heeft een

schoone roeping vervuld, het liberalisme heeft een waardige taak volbragt, maar de moderne rigting kan zich bij geen van beide geheel aansluiten al heeft ze voor haar eigene ontwikkeling ook aan de orthodoxie, bepaaldelijk in den piëtistischen vorm, niet weinig te danken. Gelukkig wordt die aansluiting door geen der beide partijen begeerd.

II.

Ligt valt het haar, tegenover beide een gelijke onpartijdigheid in acht te nemen; want als zij ronduit hare meening zal zeggen, dan moet ze, in mijn oog, ontkennen, dat er theologisch eenig belangrijk verschil bestaat tusschen orthodox (roomsch of protestantsch) en kerkelijk-liberaal. Ik zie tusschen deze drie wel verschil, vooral wanneer ik bedenk in welke verschillende betrekking zij zich stellen tot het maatschappelijk en het zedelijk leven. Maar dat verschil is uit een dogmatisch oogpunt onwezenlijk en wordt naar gelang der omstandigheden dan ook gedurig gewijzigd, soms zelfs opgeheven, waardoor deze partijen dan inéén vloeijen. Zal er tusschen godsdienstige partijen voor den theoloog een wezenlijk verschil zijn, dan moet dat verschil een verschil van beginsel wezen. Welnu, zulk een verschil van beginsel is hier niet.

Er is geen verschil van beginsel tusschen de roomsch-katholieke en de protestantsche orthodoxie. De hervormers hebben het zich wel verbeeld, en

velen verkeeren tot heden in dat zeer natuurlijk zelfbedrog. Maar de dogmaticus, die met begrippen en niet met persoonlijke vooringenomenheid of kerkelijke overlevering te maken heeft, ziet dieper, en schoon hij de kerkhervorming zegent als een daad van moed die menige uitstekende vrucht heeft gedragen, en gaarne erkent dat zij de onmiddellijke aanleiding is geweest tot een allerheilzaamst ontwaken der geesten, toch kan hij nooit toegeven dat de roomsche en de hervormde orthodoxie van verschillende beginselen zouden uitgaan. Beider leerstelsel is verschillend, maar het zijn twee takken gevoed door éénzelfden wortel.

Ik wil de treffende overeenkomst die er tusschen de grondbeginselen der beide kerken heerscht in eenige trekken doen uitkomen. De roomsche orthodoxie beroept zich voor hare leeringen op een onfeilbaar Godswoord, de hervormde evenzeer; de katholiek ontvangt dat Godswoord door middel der overlevering, de protestant evenzeer; hoe anders toch dan door middel der overlevering is het hem bekend dat, hetgeen hij het N.T. noemt, werkelijk een kanonieke verzameling behoort te heeten, dat er geene apokryfen onder schuilen? Op dit punt is het zelfbedrog der protestanten wel het verklaarbaarst. Rome steunt op de traditie, wij steunen op den Bijbel, zoo luidt de geliefkoosde stelling aan de zijde der protestanten, en zoo geformuleerd schijnt de stelling terstond een verschil van grondbeginsel te doen uitkomen tusschen Rome en Genève. Schijnt, ja! Maar van naderbij bezien? Het protestan-

tisme steunt op het gezag van den Bijbel. Uitstekend. Maar waarop steunt het gezag van den Bijbel? Om die vraag met eenige naauwkeurigheid te beantwoorden bedenke men o. a. dat het hebreeuwsche Oude Testament, oorspronkelijk alleen met medeklinkers geschreven, waarschijnlijk eerst omstreeks zevenhonderd na Christus zijne klankteekens heeft ontvangen, en dat die klankteekens er aan zijn toegevoegd uitsluitend op grond der overlevering, namelijk op grond van de in de synagoog gebruikelijke uitspraak der Palestijnsche Joden. Het woord Gods in het O. T. nedergelegd zou dus voor ons eenvoudig bestaan uit een hoogst dubbelzinnige opéénvolging van medeklinkers, bijaldien de overlevering niet in tijds gezorgd had dat deze medeklinkers een vasten zin verkregen. Zij heeft hiervoor gezorgd door middel, niet van christelijke, maar van joodsche geleerden, die daarbij waarschijnlijk het voetspoor der syrische spraakkunstigen volgden. Zonder een woord hebreeuwsch te verstaan, kan men zich door de kennis van iedere taal gemakkelijk voorstellen hoe verschillend de zin zal zijn, al naar gelang men bij bestaande medeklinkers andere klinkletters voegt. Het was daarom verstandig genoeg dat de gereformeerde kerkleer (*) ook van de hebreeuwsche punten of vocalen beweerde dat zij onmiddelijk van God af-

---

(*) Zie Prof. Scholten's: De leer der Herv. Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld, 4de Druk 1e Deel bl. 100 volg.

komstig waren, met uitdrukkelijk verbod van in den tekst der H. S. eenige verandering te brengen, en het getuigt zeker meer voor nadenken wanneer men met Voetius diegenen veroordeelt die de authenticiteit van de punten en vokalen van het O. T. ontkennen, dan wanneer men, zonder de goddelijke afkomst dier hebreeuwsche klankteekens te willen staande houden, nogtans niet wil toegeven, dat men alleen op het gezag eener lang na Christus vastgestelde mondelinge overlevering beweren mag, werkelijk in het O. T., gelijk het nu luidt, het woord Gods, of althans datgene wat de Oud-Testamentische schrijvers oorspronkelijk bedoelden, voor zich te hebben. Men weet immers dat de tekst van het O. T., dien alle vertalingen volgen, de masorethische tekst heet, naar een woord dat in het hebreeuwsch overlevering beteekent.

En niettemin schreef men indertijd met veel plegtigheid: Repudiamus traditiones humanas!

Voorts steunt het gezag van den Bijbel, voor zooveel het N. T. aangaat, op het gezag van die zelfde roomsche kerk die men den rug toekeert, welke kerk voor de christenheid de overlevering heeft bewaard van hetgeen in de eerste eeuwen onzer jaartelling al of niet voor kanoniek werd gehouden. Het protestantisme geeft dit wel niet toe, onze hervormde geloofsbelijdenis beweert wel dat zij op een zoogenaamd getuigenis des Heiligen Geestes den Bijbel als Gods woord en als kanoniek erkent, maar dit is blijkbaar overdrijving, aangezien het protestantisme niets van zulk een getuigenis des H. G. zou weten,

wanneer het vooraf den Bijbel niet reeds geloovig had gelezen; aangezien voorts het inwendig getuigenis ons wel Gods woord kan doen vinden in den Bijbel zoo goed als in een christelijke leerrede bijvoorbeeld, maar ons nooit kan zeggen, of wij in de verzameling van de boeken van het N. T. nu werkelijk de authentieke geschriften van Jezus' eerste apostelen voor ons hebben, hetgeen ons toch volstrekt noodig is te weten, zullen wij aan die verzameling, op grond van het woord: "die u hoort, hoort mij," goddelijk gezag toekennen en er ons geloof op vestigen. Bovendien is het den hervormden zoo weinig ernst met dat getuigenis des H. G., dat het niemand zou vrij staan, op grond van dat getuigenis te verzekeren, dat hij bijvoorbeeld in de Apokalypse het woord Gods niet vindt. Wie dus zelfstandig, d. i. zonder zich ten dezen aan de overlevering aan te sluiten, van dat getuigenis gebruik maakt, wordt geacht zich op een gevaarlijk "subjectief" standpunt te bevinden. Voor den Kanon van het N. T., m. a. w. voor de bepaling of de N. T. geschriften tot den Kanon moeten behooren, kan het gewone protestantisme, dat zich met geen inleidingswetenschap ophoudt, zich derhalve uitsluitend op de roomschkatholieke overlevering beroepen. En wat nu den Kanon van het O. T. betreft, ten dezen wijkt, gelijk bekend is, de Protestantsche kerk van Rome af, maar het is alleen om zich tot de gehoorzame discipelinne van de joodsche kerk te maken. Waarom toch worden de apokryfe boeken door de groote meerderheid der protestanten verworpen? (1) Het kan alleen op

gezag der joodsche kerk geschieden, want de gewone gronden die voor de verwerping der zoogenaamde apokryfen worden aangevoerd, zijn in mijn oog zonder eenige beteekenis. Men wil het doen voorkomen, alsof men op grond van een onpartijdige beoordeeling der apokryfe boeken zelven tot de ontkenning zou zijn geleid van hunne authenticiteit. Maar wie gevoelt niet, dat men zich nooit aan zulk een onbevangene beoordeeling van de apokryfen zou hebben gewaagd, indien men niet reeds te voren overtuigd was geweest dat zij den eerbied geenszins verdienden dien men gewoon was aan kanonieke boeken toe te dragen; indien men daarentegen aangenomen had dat zij Gods woord althans konden bevatten? Weigert men dit toe te geven, dan wordt het een meten met tweederlei maat. Zoo heeft men gezegd: 1° "de zoogenaamde apokryfe boeken zijn werkelijk apokryf, want zij bevatten legenden". — Het boek Jona bevat er zeker geen! 2° "Wat de apokryfe boeken op godsdienstig en zedelijk gebied goeds leveren, is geene hoogere ontwikkeling der godsdienst". — Het boek Esther heeft zeker tot die hoogere godsdienstige ontwikkeling veel bijgedragen! 3° "De onsterfelijksheidsleer der apokryfen is niet oorspronkelijk Oud-Testamentisch, maar een vreemd bestanddeel". — Is dan die onsterfelijkheidsleer een andere, dan die Dan. XII : 2 wordt gelezen? 4° "De spreuken der apokryfen staan op een uiterlijk standpunt"! — Psalm 119 dan niet? En behelzen de zoogenaamde schriften van Salomo altijd zulk een verheven moraal? 5° "Het

boek der W ij s h e i d vertoont reeds de sporen der vermenging van het zuiver Israelitische met de alexandrijnsche Gnosis". — Ware dit een grond van verwerping, dan mogt het zoogenaamde Evangelie van Johannes ook wel uit den Kanon worden geligt! 6° "Jezus en de Apostelen halen de apokryfe boeken nooit aan". — Hebben zij dan a l l e boeken des O. T. aangehaald en put de brief van Judas niet uit het boek Henoch?

Buiten de traditie der joodsche kerk, is er dus, naar ik meen, op gewoon kerkelijk-protestantsch standpunt geen enkele overwegende reden, om tusschen de zoogenaamde apokryfen en de zoogenaamde kanonieken, waaronder ook boeken als dat van Daniel, Jona en Esther begrepen zijn, zulk een onmetelijk onderscheid te maken, dat de eersten voor menschenwoord, de anderen voor Gods woord worden gehouden.

Ook uit de praktijk is het duidelijk, dat de leer van het protestantisme: "de schrift en niets dan de schrift als regel van geloof en leven," in vele opzigten slechts een ijdele leus is, en het protestantisme mitsdien zoo goed als het katholicisme op Bijbel en overlevering is gebouwd. De hervormden doopen hunne jonge kinderen immers niet op grond van die enkele, uit haar verband gerukte, bijbelplaatsen die in doopsformulieren met rabbinistische spitsvindigheid worden aangevoerd, maar op grond der christelijke overlevering. Wil men een nog sterker bewijs? Wel zegt de Bijbel: heilig den Sabbat, maar nergens zegt de Bijbel: heilig den Zondag. Als wij Gods rustdag eigenmagtig van den zevenden dag der week

op den eerste verschuiven, is het wederom de christelijke overlevering die er ons den moed toe geeft. En waar schrijft de Bijbel de telkens herhaalde avondmaalsviering voor? Aangenomen, dat Jezus het avondmaal heeft ingesteld, waar intusschen de vierde Evangelist niets van weet, zoo heeft Jezus omtrent het voor alle tijden verbindende van deze plegtigheid in elk geval niets gezegd. Of acht men dit geschied in het gebod: "doet dit tot mijne gedachtenis," dan moet toch toegegeven worden, dat, volgens de bedoeling van Jezus, de beker der dankzegging met bijzondere herdenking van zijn persoon geledigd moest worden op het joodsche Paaschfeest, en zeker is het de Bijbel niet die ons magtigt om van dat gebruik van brood en wijn, afgescheiden van het joodsche feest, waarmede het, volgens de drie eerste Evangeliën, oorspronkelijk verbonden was, een sacramenteele plegtigheid te maken. Dat de Christenen die plegtigheid in stand houden, kan, als zij nadenken, alleen door hen geschieden uit eerbied voor de overlevering. Het is op dienzelfden grond dat de kerk Kerst- Paasch- en Pinksterfeest als ook den Hemelvaartsdag viert, want hield men zich getrouw aan het apostolisch woord dat Gal. IV: 10 (*) wordt gelezen, men zou die joodsche gebruiken stil laten rusten. En al mogt men die gebruiken uit den Bijbel willen regtvaardigen, men zou toch bepaaldelijk geen regt hebben den Hemelvaartsdag juist veertig dagen na het Paaschfeest te stellen: de Bijbel

(*) "Gij onderhoudt dagen, maanden en tijden en jaren."

laat ons hier in het onzekere, want, volgens de duidelijke bedoeling van het Evangelie van Lukas, is Jezus ten hemel gevaren op den zelfden dag waarop hij uit het graf verrezen was. (Verg. Luk. XXIV: 13 in verband met vs. 33, 50, 51).

De regel van geloof en leven is daarom voor de hervormden en voor de katholieken wel beschouwd dezelfde: Bijbel namelijk en overlevering vereenigd. De vereeniging heeft bij de twee kerken eenvoudig niet op dezelfde wijze plaats. Bij de protestanten heeft de Bijbel, bij de katholieken de overlevering de bovenhand; doch wordt hieruit een wezenlijk verschil geboren, een verschil van grondbeginsel?

Neen, evenmin als uit de onderscheidene wijze waarop de beide groote afdeelingen der Christenheid zich voorstellen dat de zondaar in den hemel komt. Christus heeft de zaligheid door zijn lijden en sterven verdiend. Het zijn de verdiensten van Christus die ons den hemel openen. Dit is hetgeen gemeenschappelijk wordt aangenomen. Hoe komen die verdiensten ons ten goede? Op die vraag is het antwoord niet hetzelfde. Rome wil zich die gave Gods in Christus door goede werken waardig maken, het protestantisme wil zich die toeëigenen door een geloof, dat evenwel voor dood wordt verklaard, wanneer het zich niet in goede werken vruchtbaar betoont. Is dit verschil wezenlijk? Ik acht het van geringe beteekenis, als ik het leg naast de volmaakte eenheid van grondbeginsel. Geloofde ik met Rome, dat de hemelsche gelukzaligheid van mijn 'ziel verdiend kan worden

door het werk van wien dan ook, ik zou ter wille van de toepassing of nadere verklaring van dat beginsel den band met Rome niet willen verbreken. En toch, zoo staat de zaak. De zaligheid menschenwerk of Gods gave: is weder een dier bedriegelijke leuzen, waarmede men zich opdringt dat er een verschil van dogmatisch grondbeginsel is tusschen katholicisme en protestantisme. Dat het offer van Christus de onmisbare voorwaarde is van onze zaligheid, werd door Rome nooit ontkend. Dat het de eenige en algenoegzame voorwaarde is, kan door het protestantisme niet worden beweerd, aangezien het niemand zalig verklaart, dan op voorwaarde dat hij gelooft.

Zoo geraken wij van alle zijden tot dezelfde uitkomst. Overal verscheidenheid, nergens verschil van grondbeginsel. Bovendien, eenerlei praktijk. Vragen de roomschen om de voorbidding der heiligen, de hervormden vragen om de voorbidding van hunne predikanten. Lezen de roomschen van den Bijbel slechts de gedeelten die in hunne kerkboeken staan, de Hervormden lezen of den Bijbel niet, of bij voorkeur en zeker met vrucht uitsluitend die gedeelten, die juist in genoemde kerkboeken zijn te vinden. Troosten de roomschen zich dikwijls met het Latijn, de protestanten stichten zich vaak met een kanseltaal, die voor de groote menigte lang vrij onverstaanbaar is geweest. Beroepen de eersten zich voor de rust hunner ziel op het gezag van een paus, wiens onfeilbaarheid zij niet kunnen beoordeelen, de laatsten leggen het hoofd neder op een Bijbelvertaling, waarvan de getrouwheid door hen evenmin kan

worden nagegaan. Is de roomsche niet zeer gesteld op het bezoek van een protestantsch Evangelist, de regtzinnige protestant is ook vaak zeer gelukkig, dat hij een tekst heeft in den brief van Johannes, waarmede hij den onregtzinnigen leeraar uit zijn huis kan houden. (*)

Zooveel voor de wezenlijke eenheid die, niet ten opzigte van het maatschappelijk of zedelijk leven, ik geef het terstond toe, maar voor den dogmaticus tusschen de katholieke en de protestantsche orthodoxie aanwezig is. Iemand die als denkend wezen vrede heeft met de een, moet ook vrede hebben met de ander. Hij kan geen principiëele reden vinden, die hem aan de een de voorkeur doet geven boven de ander. Wij zeiden het reeds: hij ziet in beide slechts takken behoorende tot denzelfden stam.

III.

Maar, verheelen wij het ons niet, op dit zuiver dogmatisch standpunt verdwijnt het verschil tusschen protestantsche orthodoxie en protestantsch liberalisme evenzeer, en wordt in den grond der zaak alles herleid tot een kwestie van meer of min, waar hij, die nadenkt, zich niet veel om bekommert. Willen de liberalen van een woordelijke ingeving van den Bijbel niet hooren, zij noemen dan toch den Bijbel in geheel bijzonderen zin een goddelijk boek, geschreven met woorden, die nu toevallig niet beter

(*) 2 Joh. 10.

konden zijn, al ware de Bijbel woordelijk ingegeven; want ook in hun oog is de Bijbel feilloos, en beter dan feilloos kan het niet. Weigeren de liberalen in de bijbelsche schrijvers bloote werktuigen van Gods geest te zien, zij vereenzelvigen niettemin deze schrijvers gedurig met God, zoodat men moeielijk bijvoorbeeld Mozes kan tegenspreken zonder in ver-verzet te komen tegen het Opperwezen, waarom dan ook nog in den jongsten tijd een oud-liberaal door een krachtig artikel in een kerkelijk dagblad gezorgd heeft dat men Mozes "niet de kroon van het hoofd nam." Vinden de liberalen er bezwaar in, Jona te laten opslikken en teruggeven door een visch, het zuivere "Evangelie naar de Schriften" wordt door hen woord voor woord gehandhaafd, waarin Jezus toch bij dat verblijf en die verlossing van Jona zijn eigen begrafenis en opstanding vergelijkt, welke herleving uit de dooden dan ook geloovig door hen wordt aangenomen. Zouden de liberalen het ongerijmd achten, Christus God te noemen, Christus houdt toch volgens hen zijn kerk niet alleen door den invloed van den geest die van hem is uitgegaan, maar ook door persoonlijke en onmiddellijke werking in stand, en hem komen alzoo de volstrekt goddelijke eigenschappen van alomtegenwoordigheid en alwetendheid toe. Betoonen zij zich in de vaderlandsche kerk van formulierdwang afkeerig, zij zijn ijverige voorstanders van een zendelinggenootschap, dat ten slotte in formulierdwang zijn kracht heeft gezocht. Bestempelen zij de leer der voldoening met den naam van bloed-theologie,

vrede door het bloed des kruises blijft nogtans hunne onvergankelijke leuze. Begeeren zij de regten van het vrije onderzoek en van de theologische wetenschap moedig te handhaven tegenover een blind autoriteits-geloof en het schemerlicht der mystiek, zij koesteren een dierbare overtuiging, zij dragen een heilige bewustheid bij zich om, zij gevoelen een eerbied voor de apostolische prediking en het geloof der Eeuwen, die zij vast besloten zijn zich door geen wetenschap te laten ontrooven. Over wonderlijke gebedsverhooringen en roomsche mirakelen spreken zij met zekere medelijdende toegeeflijkheid, die het geloof aan beide enkel bij zoogenaamde eenvoudige Christenen duldt: de verlichte is immers doordrongen van de regelmatigheid der natuurwetten; maar dit verhindert hen niet, de Evangelische wonderen te handhaven en het determinisme, dat ook de zedelijke wereld onder vaste wetten brengt, eenvoudig afschuwelijk te vinden.

't Is alles, gelijk wij zeiden, een kwestie van meer of min. Maar een principiëel verschil is tusschen de protestantsche orthodoxie en het protestantsche liberalisme nergens te bespeuren, en hebben wij nu de wezenseenheid van de roomsche en de hervormde regtzinnigheid aangetoond, dan vloeit uit al het gezegde voort, dat wij ten dezen niet meer van twee, maar van drie takken moeten spreken, die aan den zelfden stam zijn gegroeid en door den zelfden wortel worden gevoed.

In het dagelijksch leven zien wij voorts alle onderscheid ons gedurig ontglippen. Ik ken Roomsche priesters die de humaniteit zelve zijn, ik ken Pro-

testantsch-regtzinnigen, bezeten van den demon der inquisitie; er zijn orthodox-hervormde lippen waarvan nooit een hard woord tegen andersdenkenden is gevloeid; er zijn liberale neusgaten die dreiging en vervolging blazen tegen afgescheidenen en modernen. Er zijn liberalen wier geweten zeer teeder, er zijn orthodoxen wier geweten zeer ruim is. De *Heraut* of de *Univers:* wat kiest gij, de kopie of het orgineel? Durft Pio Nono verzekeren hoe de maagd Maria vóór achttien eeuwen ontvangen en geboren is, er zijn hooggeleerde Protestanten, die u zeggen kunnen dat de geschiedkundige dokumenten van de Hebreeuwen, al zijn ze meer dan drie duizend jaren oud, volkomen feilloos mogen heeten. Eischt Loyola dat wij zullen gehoorzamen als een stok in de hand van een grijsaard, nog onlangs heeft een hervormd theoloog geeischt, dat wij altijd onvoorwaardelijk zouden buigen voor het τῷ γέγραπται: het staat geschreven, al is het zonneklaar dat wij zekere bevelen aan profeten en apostelen gegeven niet kunnen navolgen. Ik denk aan een Hosea of een Jesaja, ik denk aan Lukas XII: 33 of X: 4—7. Doch wat noem ik bijzonderheden, alsof ik van uitzonderingen en niet van den regel sprak? De regel is, dat katholieken, protestantsch-regtzinnigen en protestantsch-liberalen telkens hunne onderlinge verwantschap verraden, door, zoodra zij uitsluitend onder den invloed komen van hun kerkelijk leerbegrip, te vervallen in onverklaarde halfheid, in het beslissen van hetgeen niemand weten kan, in het plegtig spreken uit Gods naam, in het ongerijmd

noemen van al wat men zelf niet belijdt, in het verketteren of schuwen van al wie tegenover de traditie meer vrijheid neemt dan men zichzelf veroorlooft.

Het is dan ook slechts tijdelijk, dat deze drie groote fractiën tegenover elkander hebben gestaan. Haar natuurlijke verwantschap leidt tot even natuurlijke toenadering, waarbij evenwel vreemde zaken gebeuren. De Evangelische Alliantie, schoon een kind indien niet der orthodoxie dan toch der orthodoxen, vraagt naar predestinatie noch presbyteriaansche kerkinrigting, die bolwerken weleer van het regtzinnig geloof. Guizot is de warme verdediger van 's pauzen wereldlijk gezag. Stahl, over de waarschijnlijkheid van wiens herleving uit de dooden thans zooveel getwist wordt, betuigde, zelf luthersch, liever met Rome dan met Genève in verbond te treden. Ten onzent trekken anti-revolutionairen en katholieken ten opzigte van het onderwijs der jeugd één lijn, en zeker liberaal tijdschrift, zoo niet ten dezen aan de waarheid dan toch aan de liefde getrouw, opende zijne kolommen voor mannen, wier regtzinnigheid niettemin nooit verdacht was geweest. Waar vroeger van onoverkomelijke scheidsmuren werd gesproken, gewaagt men thans van minder belangrijke bijzaken, en godgeleerden worden zegevierend ingehaald, die men vroeger aan de vergetelheid prijs gaf of met omzigtigheid meed. Een Anastasio (*)

(*) Anastasio is een anonymus die ten vorigen jare m. Oorsprong der Mod. Rigting bestreden heeft, van regtzinnig standpunt.

maakt — ofschoon natuurlijk vruchteloos! — het hof aan den Leidschen Hoogleeraar voor wien vroeger de orthodoxie vele banvloeken had, en den christelijken "miles Romanus" (*) ontrolde niet lang geleden een traan bij het graf van den vroeger vergeten dichter-profeet.

Dit alles lag in de natuurlijke ontwikkeling der dingen. Doch, hoe meer de drie genoemde partijen tot elkander naderen en hoe vriendelijker ze elkander de zusterhand reiken, hoe duidelijker het uitkomt dat de moderne rigting een reden van bestaan heeft, want met elkander vertegenwoordigen die partijen één en dezelfde rigting, die in elk geval reeds zeer oud is en waarvan de toekomst zal leeren of zij al in onze dagen verouderd mogt heeten.

IV.

De volgorde van mijn betoog brengt mede, dat ik nu eerst tracht, die oudere rigting nader te kenschetsen.

De oudere rigting (**) — in onzen tijd door katholieken, orthodox- en liberaal-hervormden vertegenwoordigd — heeft één grondbeginsel, dat men

---

(*) Zie Prof. v. Oosterzee's Redevoering: de scepticismo, Utrecht 1863.

(**) Ik hoop later te spreken over de betrekking waarin de ethische rigting zoowel tot de supranaturalistische als tot de moderne rigting zich bevindt. Wij houden aanteekening van de verklaring van haren begaafden woordvoerder, volgens wien zij met het supranaturalisme d. i. met de gewone orthodoxie gebroken heeft.

een kosmologisch grondbeginsel zou kunnen noemen. Het komt hierop neder: boven de aarde, doch met deze in betrekking, is de hemel, en in den hemel woont God met zijn Zoon en met de gezaligden. Uit dit beginsel vloeijen bijna al de andere denkbeelden voort die haar kenmerken. Is God daar boven, dan kan Hij ook uit den hemel tot ons spreken, dan kan de Heiland uit den hemel nederdalen en derwaarts terugkeeren, dan is het 's menschen hoogste eerzucht evenzeer dien hemel eens binnen te gaan. Is God daar boven, dan komt al wat volmaakt is en goddelijk insgelijks van boven, dan is er een scherpe tegenstelling tusschen hetgeen van beneden en hetgeen van boven is. Verder, is Gods vaste woonplaats niet het heelal, maar een oord dat boven deze wereld is verheven, dan kan men veilig onderstellen, dat hetgeen God uit zijn hemel geschapen heeft volmaakt goed is, zoodat de geschiedenis der menschheid, aan Gods doel blijkbaar zoo weinig beantwoordend, ons leidt tot de gedachte aan een val, waardoor de mensch in allerlei ellende gedompeld werd. Eindelijk, is die God in den hemel, dan heeft Hij daar een raadsbesluit kunnen ontwerpen, dat geheel buiten de natuurlijke ontwikkeling der menschheid staat en ten gevolge waarvan haar op buitengewone wijze de goddelijke waarheid geopenbaard en een Redder gezonden wordt.

Misschien is het minder juist, hier van een grondbeginsel te spreken; het woord is te wijsgeerig. Men zou dan kunnen zeggen dat de voorstelling van een

hemelsche hofhouding al de voorstellingen van de oudere rigting beheerscht. Gods magt, wijsheid en heerlijkheid is in de natnur, Gods geest en liefde wonen in het vrome hart, maar God zelf is in het hemelhof en regeert van daar uit dit benedenrond. Dáár maakt God zijne wetten, die Hij immers als het hem behaagt kan opheffen; dáár beraamt Hij zijne plannen, die Hij naar goedvinden wijzigen en zelfs veranderen kan. Dáár vertrouwt hij een deel van zijn rijksgebied, ja, om met den overwinnaar van het scepticisme te spreken, als het ware geheel het uitvoerend bewind zijner wereldheerschappij toe aan zijn Zoon; van dáár uit zendt of zond hij Engelen naar alle deelen van zijn koningrijk om zijne bevelen bekend te maken of bijzondere beloften mede te deelen. Geen wonder, dat wie niet uit dat hemelhof tot ons komt evenmin geacht kan worden van God te komen, en het was dan ook geheel in overeenstemming met deze voorstelling dat een geacht prediker nog onlangs verklaarde: Uit den hemel moet de Heiland zijn nedergedaald, die de behoefte van een zondaarshart bevredigt, (*) welke zinsnede, naar ik meen, een bespotting zou zijn van datzelfde zondaarshart, indien zij niet ernstig gemeend was en dus niet in letterlijken zin verstaan moest worden.

De denkbeelden, die men zich vormt van de betrekking tusschen God en den mensch, worden door deze voorstelling geheel bepaald. Is de hemel Gods

(*) Zie de leerrede van Dr. N. Beets: "Het teeken des Heils."

koninklijke residentie, hoe natuurlijk is het dan niet dat God zich in die residentie niet geheel opgesloten heeft, dat Hij zijn waarheid en wil van daaruit laat verkondigen, dat Hij menschen aanstelt die, met de noodige bekwaamheden toegerust, zich tot predikers moeten vormen van zijn woord. Niet te verwonderen is het evenmin, dat langs aan God alleen bekende wegen onze gebeden en lofgezangen tot den hemelhof doordringen en daar ter plaatse de stemming van ons hart bekend maken. Te gelooven aan God is dientengevolge te weten dat er in het hemelhof een Opperheer woont, die over alles te zeggen heeft. Te denken aan God is weinig anders dan ons met de gedachte in Gods hemelhof te verplaatsen. Te verlangen naar het eeuwige leven, het is te begeeren naar den ingang in dat hemelhof. Gerust te sterven, het is den geest te geven in de overtuiging dat die ingang ons verzekerd is, gelijk het geloof aan de onsterfelijkheid de hoop met zich brengt, dat wij na ons aardsche leven in dien hemelhof zullen worden overgeplaatst.

Is dit de alles beheerschende voorstelling van de oudere rigting, men kan dan de moderne rigting aanvankelijk kenschetsen door te zeggen, dat zij deze geheele voorstelling beschouwt als een onbewezene hypothese, als een dichterlijke fictie.

Ik zal nu het goed regt der moderne rigting in dezen niet staven; ik wil haar enkel beschrijven, om het groote verschil te doen uitkomen dat haar van andere rigtingen onderscheidt. En moet niet ieder toegeven

dat er onbegrijpelijk veel verandert als men tot zich zelven zegt:

Van een hemel boven mij, waarin God zou wonen, weet ik niets; van een stem uit den hemel, van een nederdalen uit of een opstijgen naar dien hemel maak ik mij geen denkbeeld hoegenaamd; een raadsbesluit in den hemel genomen, een waarheid van boven medegedeeld, het zijn voor mij niets dan klanken. Het klinkt zonderling; maar oneindig krachtiger dan eenig wijsgeerig beginsel heeft de veranderde voorstelling omtrent onzen aardbol op het geheel van onze beschouwingen invloed uitgeoefend; ware ik zelf de supranaturalistische wijze van zien toegedaan en met de noodige magt toegerust, ik zou ongetwijfeld het zwijgen opleggen aan ieder die het draaijen van de aarde staande hield, want ik zou in hem den grootsten vijand van mijn geloof zien; en wanneer aanhangers hetzij van het supranatureele, hetzij van het supranaturalisme — de spitsvindige, maar in mijn oog niets afdoende onderscheiding werd onlangs gemaakt — wanneer aanhangers van een dezer beide zienswijzen de moderne waarheid, dat de aarde draait, vredig dulden, dan weten zij inderdaad niet wat zij doen. Want met deze waarheid wordt die geheele geliefkoosde terminologie van "een waarheid van boven medegedeeld, een van boven neêrgedaalde Godheid, een stem uit den hemel" en wat des meer zij, onherroepelijk gebragt tot het gebied der frasen, waarmede niets uit te rigten is, of, wil men liever, tot het gebied der mythologische voorstellingen, die,

als iedere mythologie, onherstelbaar verloren gaan. En als ik soms een prediker krachtig hoor ijveren voor een waarheid die van boven geopenbaard, of een Redder die van boven moet zijn nedergedaald, gaat er veel van zijn welsprekendheid voor mij verloren, zoodra ik bedenk dat hij draait en de hoorder draait, en de kerk draait en de geheele wereld draait, en het dus uiterst moeijelijk voor hem zou zijn om met juistheid te zeggen wat boven en wat beneden is.

De kwestie van het supranaturalisme is derhalve wel beschouwd niet (in den engeren zin des woords) een wijsgeerige, meer een zuiver kosmologische kwestie. Om te kunnen beweren dat er een supranatureele wereld is, een hemelhof boven hetgeen wij zien van het heelal, moest men iets van die supranatureele wereld hebben waargenomen. Want, waken wij voor zelfmisleiding. Dat hemelhof is òf een dichterlijke voorstelling — en dan is aan alle twist een einde, dan is ook toegegeven dat wij in waarheid slechts met het universum te maken hebben, gelijk dit langzamerhand onder het bereik onzer waarneming moet vallen — òf dat hemelhof is iets plaatselijks, iets dat werkelijk ergens bestaat; maar dan kunnen wij dat bestaan ook alleen verzekeren op grond van onze zinnelijke waarneming, of hoogstens van een op zinnelijke waarneming gebouwde berekening. De mensch kan onmogelijk in zijn hart onmiddelijk gewaar worden dat iets ergens plaatselijk bestaat. Heeft nu iemand het hemelhof gezien, heeft iemand be-

rekend dat, waar dan ook, ergens een hemelhof moet worden gevonden? Het antwoord is onnoodig, maar het besluit, waartoe wij geregtigd zijn, ligt voor de hand.

Dat besluit is afdoende voor het geheel onzer voorstellingen. Welke ook overigens onze bijzondere inzigten mogen zijn, men staat op modern standpunt zoodra men zich van deze waarheid doordrongen heeft: de wereld is een stip in het onmetelijk heelal, die altijd wentelt, en van iets buiten het heelal kunnen wij ons geene voorstelling maken.

Men neme er de proef van: men doordringe zich van die waarheid, men stelle haar in al hare naaktheid voor zijn geest, streng houde men haar vast, en daarna zie men wat er van menige traditioneele voorstelling overig blijft.

V.

Men zal hierbij nog geen vrede hebben en vragen, waarom dan de moderne rigting niet veel eerder ontstaan is, aangezien Galilei al zoo lang geleden heeft geleefd en talloos velen, waaronder de kundigsten, zijn bewering hebben overgenomen zonder tot de ontkenningen te geraken, waarin men heden vervalt.

Men heeft regt, en het bewijst dat men om een volgeling der moderne rigting te zijn nog iets anders moet bezitten dan de straks besprokene kosmologische overtuiging. Doch wat?

Ik zal het niet noemen liefde tot waarheid, want deze uitdrukking is dubbelzinnig geworden. Ik zal het een anderen naam geven, die terstond, naast den verstandelijken grondslag der moderne rigting dien wij reeds kennen, ons haar zedelijken grondslag aanschouwelijk maakt.

Ik noem het den hartstogt van de werkelijkheid.

Wie den hartstogt van het geld heeft, jaagt het geld na; wie den hartstogt heeft van de werkelijkheid, rust niet voor zijn geest werkelijkheid is magtig geworden; hij kan zich niet tevreden houden met beelden en klanken; hij vraagt stellingen die algemeen verbindend mogen heeten.

Die liefde tot de werkelijkheid is den mensch, naar het schijnt, volstrekt niet ingeschapen. Integendeel, zoolang de volken nog in kinderlijken staat verkeeren, zijn zij geheel onder de magt van hunne gemoedsstemming en van hunne verbeelding. Zij hebben oogen ontvangen doch zij zien niet, ooren doch zij hooren niet; dat wil zeggen: hunne zintuigen gebruiken zij, niet om hetgeen hen omgeeft te leeren kennen, maar om eenige indrukken op te nemen die zij terstond met de willekeurige beelden hunner fantasie verbinden, waardoor er een geheele wereld voor hen ontstaat die met de werkelijkheid niets gemeen heeft, maar waaraan zij met hun geheele hart gelooven.

Om de werkelijkheid te zien gelijk zij is, moet men in de allereerste plaats haar zoo willen zien; maar aan dien wil ontbrak het de menschheid eeuwen lang. Niet

op onmiddelijke gewaarwordingen af te gaan, maar die gewaarwordingen met volgende en met die van anderen te vergelijken, alzoo kritiek uit te oefenen over zich zelven, over eigen indrukken, eigen voorstellingen, het heeft zeer lang geduurd eer de gedachte daaraan bij den mensch opkwam.

Het is zelfs weemoedig te zien, in welk een droomwereld geslachten na geslachten geleefd hebben, en hoe de vooruitgang der menschheid voor een groot deel bestaat in een gedurig afnemen van den omvang onzer vermeende wetenschap. Wat wist men van de natuur, van de geschiedenis, van de menschelijke ziel, ik zeg niet onder halfbarbaarsche stammen, maar zelfs te Athene en te Rome! En men was zich deze onkunde in het allerminst niet bewust. Integendeel, men bezat een grooten schat van theoriën, vollediger en beter afgerond dan die wij thans bezitten. Maar die theoriën der ouden hadden met de werkelijkheid weinig te maken. Hun wereld- en levensbeschouwing, ze was eenvoudig een fictie; eeuwen gingen voorbij, maar de oogen gingen niet open; de gedachten en gevoelens, de eerzucht, het lijden, de poëzy der middeneeuwen, het steunde evenzeer alles op een fictie, (*) en zelfs toen de nieuwere tijden waren aangebroken, en men kennis begon te vergaderen, wat treurig gebrek, neen wat volslagen gemis, soms zelfs bij de

(*) Om er zich eenigzins een denkbeeld van te vormen, behoeft men slechts *l'Histoire du Merveilleux* van Louis Figuier te lezen of Michelet's *la Sorcière*.

kundigsten en geleerdsten, aan kritischen takt, aan historisch gevoel, in één woord aan zin voor de werkelijkheid. Het bevreemdt ons helaas niet, als wij zien in welk een denkbeeldige en half mythologische wereld velen zelfs nu nog ronddolen, zich te vreden stellende met holle klanken, die met opgetogenheid worden aangehoord en getrouw overgenomen van hen die allerlei bevestigen, waarvan zij niets hoegenaamd weten. Omwentelingen zijn tot stand gekomen, ininrigtingen zijn in het leven geroepen, kerkelijke en maatschappelijke gebruiken en toestanden zijn ingevoerd, die duidelijk toonen dat zij die er aan medewerkten zich weinig stoorden aan het kennen en het vervullen van de eischen der werkelijkheid, en van een fictie uitgingen waarvan zij zichzelven blijkbaar nooit afvroegen, of het ook misschien niets anders dan een fictie was. Nergens komt zeker deze geringe behoefte aan werkelijkheid sterker uit, dan in der menschen godsdienstig leven. Ieder dweeper vindt zijn aanhang, en hoe meer hij dweept en hoe stouter zijne verklaringen zijn, hoe talrijker zijne volgelingen zullen wezen. Welke fictiën zijn niet op allerlei gebied maar vooral op dat der godsdienst eeuwen lang in stand gebleven! Het ptolemeïsche stelsel, het polytheïsme, de onfeilbaarheid van den Paus, de apostolische opvolging der bisschoppen, de kracht van den kinderdoop tot wedergeboorte der ziel, de beteekenis in het algemeen van het opus operatum, de leer van trans- of consubstantiatie bij het Avondmaal, het goddelijk regt der vorsten of het beginsel

der legitimiteit, hoogere voortreffelijkheid als gevolg van adellijke geboorte — maar ik eindig, want waar is het einde der lange reeks van fictiën die hier op te sommen is?

Wij kunnen ons van dit behagen in een wereld van droomen zeer goed een voorstelling maken. De beoefening der geschiedenis predikt ons dagelijks, dat de ontwikkeling der menschheid in haar geheel uitnemend gekend wordt uit de ontwikkeling van ieder menschelijk individu. En was ons aller jeugd dan niet een tijd van droomen, en lieten we ons toen we jong waren niet in verrukking brengen door schoone klanken en holle volzinnen, en hadden we niet over alles onze denkbeelden, zonder dat we ooit een onderzoek instelden naar hun oorsprong of hun regt, en hangt ons niet nog in het geheugen zoo menige klinkende regel, zoo menige fraaije bladzijde, waaraan we nu ter naauwernood een redelijken zin kunnen hechten, doch die in 's levens lente ons hart beurtelings vrolijk maakte en week?

Toegegeven moet het worden: lang heeft ten dezen de kindsheid en de jeugd van ons geslacht aangehouden; nog zijn ze niet geweken. Maar een geest, dien men met alle vrijmoedigheid een geheel nieuwen, ja den nieuwen geest mag noemen, is in de meest beschaafde landen van Europa ontwaakt en heeft een tot hiertoe ongekend streven in het leven geroepen. Wie het nieuwe van dat streven miskent vonnist zichzelf; en toch, hij die er niet door aangedaan is kan er naauwelijks het karakter van

begrijpen. De zonderlingste oordeelvellingen moet het ondergaan. De een noemt het hoogmoed, een ander rationalisme, een derde ziet er zelfs in het verlangen van het onwedergeboren hart om gelijk God te zijn, weder anderen noemen het, minder plegtig, een ijdel jagen om naam te maken, dat weldra onopgemerkt verdwijnen zal, ja een hoogleeraar in de godgeleerdheid — naar men verhaalt — (deze leeraar in Israël schijnt kwalijk op de hoogte te zijn van de dingen die om hem heen gebeuren) heeft onlangs hen, die met dien geest, met dat streven bezield zijn, vergeleken bij den harlekijn op het volkstooneel, die, springend en potsenmakend, langzamerhand al zijn ledematen het een na het ander verliest. In één woord, men heeft dat streven trachten te bezweeren door groote woorden, forsche taal, aandoenlijken pathos, vermakelijken boert. Te vergeefs! Op geestelijk gebied bestrijdt men niet afdoende hetgeen men niet begrijpt.

Men had er in behooren te zien den ontwaakten hartstogt der werkelijkheid. Die hartstogt, ik heb het reeds gezegd, is niet op één lijn te plaatsen met hetgeen men gewoonlijk noemt dorst naar waarheid. Dorst naar waarheid onderstelt in den regel reeds dat men veel, ja misschien het belangrijkste zonder onderzoek als waarheid heeft aangenomen. Die hartstogt is evenmin te vereenzelvigen met behoefte aan zielsrust. Geen behoefte verleidelijker, geen behoefte die den mensch tot grooter overhaasting verlokt, dan deze. Met die behoefte aan zielsrust wordt men zoo goed een Loyola

als een Pascal; het is die behoefte waardoor de geest afstand pleegt te doen ten gevalle van den vrede van het hart, en waardoor men zich plaatst onder geestelijke curateele, om van een lastige zorg, het beheer van ons geestelijk vermogen, ontslagen te zijn.

Wij weten helaas! wat die dorst naar waarheid, wat die behoefte aan zielsrust beteekent: het is weder een nieuwe fictie waarmede wij hier te doen hebben; reeds bij het begin van den strijd is men zeker, dat er pleisters zullen gelegd worden op de wonden, wonden waarvan het misschien heilzamer zou zijn, indien zij open bleven.

Maar in ons leven en in het leven van velen onzer tijdgenooten is er een oogenblik gekomen, en ik zal het later uitvoerig beschrijven, een oogenblik, waarin de geest, morrende over al de beelden en figuurlijke uitdrukkingen die poësie en verbeelding als even zoovele lastige vliegen doen dansen op den disch waarop wij een voedend brood mogten wenschen, tot zich zelven zegt: wat is er vast te grijpen en vast te houden? Wat is van dien aard, dat het door zijn innerlijke evidentie de mogelijkheid van iederen redelijken twijfel inderdaad buiten sluit? Als ik al wat tot het gebied der voorstelling en der persoonsverbeelding behoort laat rusten, wat blijft er dan over waarvan ik met volle overtuiging kan zeggen: nu heb ik werkelijkheid, of althans nu zijn de allerlaatste middelen uitgeput, waarvan het in mijn magt staat gebruik te maken om mij voor zelfbedrog te bewaren.

Behoefte aan werkelijkheid wapent nu in de

eerste plaats onze kritiek tegenover de voorstelling waarvan wij zoo even gewaagden. Die oude voorstelling, van een stilstaande aarde, met een hemel daarboven, is waarlijk minder onschuldig dan men denkt. Zij heeft den menschelijken hoogmoed krachtig in de hand gewerkt. Wij hebben het gevoel der evenredigheden verloren, waarin wij ons werkelijk bevinden. Al wat in de werkelijkheid uiterst klein is, is in onze voorstelling zeer groot geworden, zonder dat men zich de zeer betrekkelijke grootheid van hetgeen wij groot noemen ernstig bewust bleef. Wij spreken van onze wijde wereld, van het groote tooneel der wereldgeschiedenis, van de oneindige afwisseling der menschelijke toestanden. Zoo is voor een groot deel onze taal schromelijke overdrijving. En omgekeerd wordt geen uitspraak des Bijbels minder waarachtig geloofd, dan die welbekende: God is groot en wij begrijpen hem niet. Neen, God is geenszins zoo groot, dat Hij de menschelijke bevatting oneindig te boven zou gaan. Wij, menschen, kunnen bijzonder veel van hem begrijpen. Wij kennen hem een drievuldig bestaan toe en weten vrij naauwkeurig uit te leggen wat God wil en niet wil, wat Hij voor alle eeuwigheid heeft besloten en met welke wijze oogmerken Hij zoo handelt en niet anders.

In dit zelfbedrog, waardoor deze aarde en wat daarop gebeurt hem buiten alle evenredigheid groot schijnt, volhardt de mensch gaarne, want het vermeerdert zijn eigen belangrijkheid. Er zijn er zelfs, bij wie dat zelfbedrog een verwonderlijke hoogte heeft

bereikt. Niet alleen is onze aardbol groot, maar de stad die men bewoont, maar het dorp waar men zich heeft gevestigd, maar de kring waarin men zich beweegt, het is alles even groot en gewigtig. Het minste dat daar voorvalt, vooral als het ons zelven geldt, ons lijden en onze vreugde, onze onbevredigde en onze bevredigde eerzucht, het schijnt alles de hoogste belangstelling te verdienen. Op modern standpunt, waarop men het met de aanvankelijke uitkomsten der natuurwetenschap ernstig meent, behoort dit zelfbedrog weg te vallen en de blik op den mensch en de wereld anders te worden. Begeerig om de werkelijkheid te zien zooals zij is, houd ik op dit standpunt voor oogen dat ik één ben onder millioenen wezens van allerlei soort, die niet langer dan eenige oogenblikken zich bewegen op een klein gedeelte van de oppervlakte, d. i. op het vaste land van een zeer kleinen bol, die in het onmetelijk heelal met een bijna ondenkbare snelheid rondwentelt om zijn eigen as zoowel als om de zon.

Deze beschouwing is geen uitvinding van onzen tijd; maar, gedreven door behoefte aan werkelijkheid, het met deze beschouwing zóó ernstig te meenen, dat men haar vasthoudt ook bij zijne godsdienstige voorstellingen, dat is mede een der eigenaardige kenmerken van hetgeen men thans, in onderscheiding van kerkelijk-orthodox zoowel als van kerkelijk-liberaal, gewoon is te noemen de moderne rigting.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Nescire velle quae Magister optimus docere non vult, erudita inscitia est.

J. SCALIGER.

De behoefte aan werkelijkheid, die er ons in de eerste plaats toe leidde om naauwkeurig de evenredigheid te bepalen, waarin wij staan tot al het overige dat ons omgeeft, dringt er ons evenzeer toe om onszelven rekenschap te geven van den aard onzer kennis, m. a. w. van de mate van zekerheid die het ons, vooral op godsdienstig gebied, gegeven is te bezitten.

I.

"Wij kennen ten deele;" stellen sommigen zich aan alsof juist het tegendeel waarheid was, men durft het toch niet openlijk tegenspreken; al onze kennis is "stukwerk", dit is een gemeenplaats geworden; als wij den aard onzer kennis onderzoeken, dan vragen wij dus naar iets anders, naar iets

diepers dan in de aangehaalde spreuken toegegeven wordt.

Dan vragen wij: in welken zin bestaat er voor ons objectiviteit?

Van de beantwoording dezer vraag hangt het voor ons af, welke soort van zekerheid wij deelachtig kunnen worden.

Welnu, de werkelijkheid komt alleen door de indrukken die wij er van ontvangen tot onze kennis. De bron van al onze kennis ligt in ons waarnemingsvermogen. Al onze kennis is wel beschouwd ten slotte zelfkennis in den ruimsten zin des woords: kennis van onze eigene gewaarwordingen en voorstellingen, en van de veranderingen die onze eigene gewaarwordingen en voorstellingen ondergaan.

De beknoptheid, waarmede wij gewoon zijn te spreken over onze kennis, kan ons omtrent haren oorsprong en hare grenzen zeer ligt op een dwaalspoor leiden.

Wie bezig is met schrijven aarzelt bijvoorbeeld niet te zeggen: ik weet dat op dit oogenblik een stuk papier voor mij ligt. En hij heeft regt. Maar wat houdt die uitspraak in? Vooreerst, ik heb de voorstelling van een stuk papier dat voor mij is gelegen, en deze voorstelling maakt op mijne zelfbewustheid den indruk van door een werkelijkheid buiten mij te zijn opgewekt en aan die werkelijkheid te beantwoorden.

Wat is dus in het gekozen geval het onmiddellijke voorwerp van mijn weten?

De voorstelling van mijn geest en de indruk op

mijn zelfbewustzijn te weeg gebragt. Of er nu buiten hetgeen deze wetenschap is en insluit nog een zoogenaamde objectieve werkelijkheid bestaat, en of mijn weten daarmede in overeenstemming is, ziedaar vragen waarmede een verstandig man, om niet volslagen onpraktisch te zijn, zich zeker niet ophoudt; maar tevens vergeet hij geen oogenblik dat gewaarwording, voorstelling, redeneering, de eenige bouwstoffen mogen heeten van zijn kennis. M. a. w. wij kunnen het idealisme niet in de theorie overwinnen; alleen de ervaring leert ons een zekerheid kennen, waaraan wij volkomen genoeg hebben. Zullen wij dus tot waarheid komen, dan is ons alles gelegen aan de regte beoordeeling en aan het wettig gebruik maken van hetgeen in ons zelfbewustzijn wordt aangetroffen.

Ik helder mijne meening met een voorbeeld op. Den man, die op een warmen Julijdag aan een opkomende koorts lijdt, verbieden al zijn omstanders te zeggen: het is koud; men oordeelt dat hij alleen zeggen mag: ik heb het koud. Men heeft gelijk, maar welk regt bezitten die omstanders om te verklaren: het is warm? Hun kennis verschilt oorspronkelijk niet in aard en wezen van de kennis van den koortslijder. Deze heeft de gewaarwording dat het koud is; zij hebben de gewaarwording dat het warm is. Hij verplaatst zijn gewaarwording in de wereld buiten hem; zij doen het evenzeer. Maar waarom hebben de omstanders dan waarheid, en de koortslijder niet? Aan geen van beide zijden is voor iemand de

mogelijkheid gegeven om den ontvangen indruk met een werkelijkheid te vergelijken, die onafhankelijk van eigen indruk zou kunnen worden waargenomen. Het is zoo, maar het groote onderscheid bestaat hierin, dat de koortslijder met zijn gewaarwording of geheel of nagenoeg alleen staat; dat alle andere omstandigheden om hem heen volmaakt dezelfde blijven, en toch zijn gewaarwording van koude voorbijgaat; dat hij deze gewaarwording, op het oogenblik dat hij haar nog heeft, niet vergezeld ziet gaan van die gewaarwordingen waarmede zij in den regel verbonden is, terwijl bij de omstanders het omgekeerde van dat alles plaats grijpt.

Dit onderscheid is zeer belangrijk, is alles afdoende, maar het is ook het eenige, en het heeft, gelijk men bespeurt, uitsluitend betrekking op den verschillenden toestand van zelfbewustheid in den persoon die waarneemt. Derhalve, zoo zeker als de omstanders in het gegeven voorbeeld tegenover de inbeelding van den koortslijder beweren mogen dat zij waarheid bezitten, even zeker is het dat zij zich niet mogen aanstellen alsof zij het regt hiertoe ontleenden aan een vergelijken van hunne gewaarwording met een zoogenaamde objectieve werkelijkheid. Buiten de werkelijkheid die door ons gezien, door ons gehoord, door ons gevoeld wordt, of waartoe wij op grond van onze waarneming mogen besluiten, bestaat er voor ons geene, hoe genaamd, die langs welken weg dan ook tot onze kennis zou komen. Naauwkeurig gesproken, kennen wij onmiddellijk enkel onze eigene zelf-

bewustheid in hare gedurige wijziging, in haar vollen inhoud. Als ik na een stuk papier gezien te hebben het daarna opligt, vergelijk ik, niet mijne subjectieve kennis met de objectieve werkelijkheid, maar mijne gewaarwording van het éene oogenblik met mijne gewaarwording van het andere oogenblik. Geestig heeft Schérer het opgemerkt, het is den mensch niet gegeven voor zijn venster zich te plaatsen om zichzelf in de straat te zien voorbij komen. (2) Ik zie, ik hoor, ik denk, ik weet, ik gevoel, verder dan deze en soortgelijke verzekeringen kunnen wij het nooit brengen; dat ik is het eenige waaromtrent wij onmiddellijke kennis hebben. Hetgeen buiten ons ligt, daaromtrent komen wij alleen door een wijziging in onszelven en een daaruit afgeleid besluit tot zekerheid.

Niemand meene daarom, dat onze kennis, volgens mijne bedoeling, slechts een verzameling zou zijn van hetgeen men gewoon is te noemen subjectieve meeningen. Subjectief toch noemt men en behoort men te noemen datgene, waarvoor geen reden is aan te geven; dat zonder noodzakelijkheid, dus willekeurig in ons bestaat.

Maar met regt vraagt men, naar welken maatstaf men zal beoordeelen of onze wetenschap omtrent een of ander punt met noodzakelijkheid in ons gevormd wordt, en dus meer dan een subjectieve meening is. Op die vraag geeft de empirische logica ons het antwoord, als zij ons aantoont van welke soort onze gewaarwordingen waren, hoe wij er mede handel-

den, op welke wijze wij er uit redeneerden, zoo dikwijls wij blijkens de ervaring tot een zekerheid kwamen, die sedert wij haar verkregen niet gelogenstraft, maar gedurig bevestigd werd, en als zij daarvan den regel ontleent, dien wij voor het vervolg in acht moeten nemen. Die regel is natuurlijk ver van eenvoudig, hij is integendeel zeer zamengesteld; want, daar wij alleen uit de indrukken die wij als gevoelende en denkende wezens ontvangen de waarheid leeren kennen, is de mogelijkheid van zelfbedrog zeer groot en kunnen wij enkel door een gedurige onderlinge vergelijking en door een zuivere, eerlijke verklaring van onze indrukken hopen te ontkomen aan het gevaar dat onze kennis louter subjectief zij. Het is zoo gesteld met den mensch, dat de weg die hem tot dwaling voert volmaakt hetzelfde uitgangspunt heeft als de weg die hem waarheid doet vinden, ja zelfs behalve dit punt van uitgang hebben deze beide wegen nog andere punten gemeen. Niemand kan tot dwaling komen tenzij hij een gewaarwording hebbe en die gewaarwording verklare; niemand kan tot waarheid komen tenzij hij evenzoo een gewaarwording hebbe en die verklare; de eenige waarborg dat wij niet dwaling maar waarheid zullen bezitten is gelegen in het getal onzer gewaarwordingen en in de juistheid van de verklaring onzer gewaarwordingen. Niet van iets buiten ons, maar uitsluitend van ons zelven, van onze wijze van doen, van het karakter van ons onderzoek, hangt het af wat wij zullen oogsten, werkelijkheid of bedrog. (3)

II.

Nu is de mensch gelukkig niet tot zinnelijke waarneming beperkt. Zijne vatbaarheid voor het ontvangen van indrukken blijft aanhouden, ook daar waar de zinnelijke wereld niets meer tot hem zegt. Gelijk wij een zinnelijk gevoel bezitten dat ons met de buitenwereld in aanraking brengt, zoo hebben wij ook een gevoel, dat, van geestelijken aard, ons met de geestelijke wereld in betrekking stelt. Misten wij dat gevoel, die vatbaarheid voor indrukken van de geestelijke wereld, wij zouden haar in het geheel niet kennen. Dat gevoel is den mensch oorspronkelijk eigen, en ontwaakt in hem zoodra hij een zeker punt van ontwikkeling heeft bereikt.

Een der vormen, waaronder die vatbaarheid voor geestelijke dingen zich aan ons vertoont, noemen wij het godsdienstig gevoel. De geschiedenis der godsdiensten leert ons, zoowel dat dit gevoel algemeen is, als dat het lang geduurd heeft eer men zich van zijn beteekenis op de regte wijze rekenschap heeft gegeven. Langen tijd is de waarneming hier zeer onzuiver gebleven en heeft men met de uitingen van het godsdienstig gevoel allerlei vermengd, dat er in de werkelijkheid niet mede verbonden was.

De voorstellingen door de rede afgeleid uit de waarneming van de verschillende gewaarwordingen van ons godsdienstig gevoel, ziedaar de eerste bouwstoffen van onze godsdienstige kennis. Hetzij wij nu let-

ten op den oorsprong of op de geschiedenis van de godsdienstige kennis der menschheid, altijd komen wij tot de slotsom, dat zuiverheid en waarheid ten dezen zeer moeielijk te verkrijgen zijn. Heeft de mensch reeds de uiterste behoedzaamheid noodig om bij het waarnemen van en het redeneeren over zijne zinnelijke gewaarwordingen niet gedurig in zelfbedrog te vervallen, en een of meer van die voorwaarden te vergeten waarop het hem alleen gegeven is zekerheid te vinden, hier, waar de verleiding tot eenzijdigheid, tot overhaasting nog zooveel grooter is, wordt het dubbel noodig dien pligt der behoedzaamheid niet te vergeten. Hoe moeielijk valt het niet, zelfs voor den meest ontwikkelde, om met naauwkeurigheid te zeggen, wat er in zijn binnenste omgaat, welke voorstellingen geacht kunnen worden zijn inwendig gevoel getrouw te vertolken, en tot welke besluiten hij op grond van die voorstellingen geregtigd is! De moeielijkheid ligt vooral hierin, dat wij bezwaarlijk ons godsdienstig gevoel afgescheiden kunnen houden van de aandoeningen die wij nog buitendien bezitten, aandoeningen van vrees en hoop, van droefheid en blijdschap.

De bron, waaruit wij onze godsdienstige kennis putten, verschilt dus in karakter volstrekt niet van de bron waaraan wij onze kennis van de wereld der eindige dingen te danken hebben. In beide gevallen is die bron ons gevoel; in het laatste noemen wij het zinnelijk, in het eerste godsdienstig gevoel. Deze overeenkomst is ons genoeg om niet tot scepticisme

te vervallen met betrekking tot de geestelijke wereld. Want, leert ons de ervaring, dat wij, van het zinnelijk gevoel uitgaande, met inachtneming van de voorschriften der logica, tot zekerheid zijn gekomen, dan is er volstrekt geen reden om apriori, gelijk het scepticisme het wil, de mogelijkheid te ontkennen om, voortbouwende op het godsdienstig gevoel met inachtneming dierzelfde, ofschoon naar den aard der zaak gewijzigde voorschriften, evenzeer tot zekerheid te geraken.

Deze overeenkomst is het voornaamste wapen tegen het scepticisme, maar het is tevens, wij toonden het reeds aan, de krachtigste waarschuwing tegen overijling en zelfbedrog. Deze overeenkomst doet ons vertrouwen dat wij ook met onze godsdienstige kennis waarheid, zekerheid kunnen bereiken. Deze overeenkomst doet ons vermoeden, ja belijden, dat wij beide niet dan uiterst moeilijk deelachtig worden. In één woord: deze overeenkomst maakt dat wij niet sceptisch, en zij maakt tegelijk dat wij zeer kritisch zijn.

En wat is het nu, waartegenover wij ons zoo kritisch stellen? Het is niet het godsdienstig gevoel zelf. Het kost niet veel moeite voor den denkenden mensch om van de zelfstandigheid van dat gevoel de volledige overtuiging te erlangen. [1]) De bewustheid dat ik zelf besta, dat de zinnelijke wereld om mij heen bestaat, is niet krachtiger, niet meer onmiddelijk, dan de bewustheid van het bestaan van God. Gelijk de gewaarwordingen van mijn zinnelijk gevoel

[1]) Zie het volgend hoofdstuk.

mij tot de kennis van het bestaan der buitenwereld leiden, zoo brengen gewaarwordingen van mijn godsdienstig gevoel mij tot de kennis van het bestaan van God.

Met ons godsdienstig gevoel is de grondslag van onze godsdienstige kennis gegeven; maar ook niets, niets meer dan de grondslag. En zoo ontwaakt de kritiek tegenover elk gebouw, dat de mensch gedurig bezig is, op dien grondslag op te trekken. De God, zooals een godsdienstig gevoel ons dien predikt, is enkel een hoogere, oneindige, magt. Evenwel; is godsdienstig gevoel in zijn allereersten vorm afhankelijkheidsgevoel en, bij toenemende ontwikkeling, gevoel van persoonlijke betrekking tot het oneindige, dan is de eenvoudige verklaring van dit gevoel deze: Er is een hoogere, oneindige, levende magt. Doch ieder gevoelt dat dit nog zeer weinig zegt en dat hij aan deze waarheid niet genoeg heeft. Evenmin als wij ons tevreden stéllen met op grond van ons schoonheidsgevoel aan te nemen dat schoonheid niet iets willekeurig is, maar ons schoonheidsgevoel trachten te ontvouwen in een schoonheidsleer, evenmin kunnen wij bij de eenvoudige verstandelijke omzetting van den onmiddellijken inhoud van ons godsdienstig gevoel blijven staan. Welk karakter heeft die hoogere magt; wat sluit hare oneindigheid in ten opzigte van de eindige dingen; in welken zin moet zij door ons als levend worden gedacht? Deze vragen komen uit de gegevene bepaling reeds te voorschijn en kunnen natuurlijk met talloos velen vermeerderd worden. En al deze vragen zijn zoo

gewigtig, boezemen den mensch zoo buitengemeen veel belangstelling in, dat hij tot elken prijs een antwoord wil vinden. Hoe zal hij een antwoord magtig worden? De verbeelding schiet hem te hulp. Zij schept hem een wereld van godsdienstige voorstellingen, die hem uitnemend te stade komt. In die wereld gevoelt hij zich te huis. Nu weet hij wie God is, in welke betrekking God staat tot de wereld, wat God wil, welke toekomst hij van God mag hopen. Wat zou hij meer verlangen?

Het is juist omdat de verbeelding, en zij alleen, op den grondslag van het godsdienstig gevoel het ijverigst heeft voortgebouwd, het is juist daarom dat hij die behoefte heeft aan werkelijkheid, al die gebouwen het een na het ander naauwkeurig beziet en al te spoedig tot de overtuiging komt, dat de godsdienstige verbeelding zeer rijk, maar dat onze godsdienstige kennis nog gebrekkig is. Wij hebben op dit gebied aanwijzingen, gegevens, vermoedens, en daaruit ontstaat inderdaad een waarschijnlijkheid die wij niet mogen verachten; vooral hebben wij op dit gebied een zeer uitgebreide negatieve kennis, die ons het onredelijke van vele godsdienstige voorstellingen en leerstukken uit vroegeren en lateren tijd doet inzien, ook van die waarvan men vroeger geloofde, dat zij althans ongeveer de volstrekte waarheid behelsden. Wij kunnen het dus een eindweegs brengen gelijk ik later hoop aan te toonen. Thans evenwel begin ik met te herinneren, waarin op den eersten aanblik, voor onze godsdienstige kennis een groote moeielijkheid gelegen is.

III.

Naar ik meen, is dit het dilemma waarin wij worden gekneld: of ik luister uitsluitend naar de behoeften van mijn warm godsdienstig gevoel, en dan vorm ik mij een dichterlijke voorstelling van God, waarvan mijn verstand, wij zullen later zien waarom, de bestaanbaarheid niet altijd kan toegeven; of ik luister uitsluitend naar de eischen van mijn redeneerend verstand, en dan maak ik mij een begrip van God, waarvan mijn godsdienstig gevoel het bevredigende niet altijd kan erkennen.

De taal van het godsdienstig gevoel over God is een taal van beelden, die ten doel heeft, de werkelijkheid van het godsdienstig gevoel in voorstellingen weder te geven; de taal over God, die voor het verstand kan gelden, moet ons een begrip doen kennen, het begrip van het oneindige en absolute, dat echter aanbidding en vereering in den gewonen zin des woords noch opwekt noch zelfs toelaat. De godsdienstige is altijd onwillekeurig anthropomorfist, d. i. hij denkt zich God in menschelijke vormen; van dat anthropomorfisme blijft men zoover mogelijk verwijderd, zoodra men zich met het begrip van het absolute bezig houdt.

Behoef ik hier voorbeelden bij te brengen? Omgang met God, liefde tot God, gehoorzaamheid aan Hem, eenswillendheid met Hem, al deze bestanddeelen van het godsdienstig leven eischen een persoonlijken God, een God dien ik mij voorstel als Vader, onderscheiden, ja in zeker opzigt eigenlijk afgescheiden van deze wereld,

in zooverre veel in deze wereld zondig en dus niet uit Hem is. Met dien God kan ik mij persoonlijk vereenigen; als zondaar sta ik buiten Hem, bekeerd van de zonde is er vereeniging schoon nooit eenheid tusschen Hem en mij. Dien God kan ik tot mijn voorbeeld kiezen, zoodat ik zijn navolger word. Hij is dus het hoogste in die lijn van wezens, waarop ik mijzelf ook bevind. Zijn liefde, Zijn heiligheid, Zijn wijsheid, dat is mijn liefde, mijn heiligheid, mijn wijsheid in de hoogste magt. Hij kan mij bewaren en beschermen, schadelijke invloeden van mij weren, straffen en beloonen, ook straffen opheffen of kwijtschelden en belooningen doen verbeuren, want dat brengt zijn taak als vader mede. Ziedaar de voorstelling, die het volk zich vormt van God. Men kan haar nu een populaire voorstelling noemen en er uit dien hoofde meer of min uit de hoogte op nederzien, maar ik vraag of deze populaire, anthropomorfistische voorstelling van God niet geheel beantwoordt aan ons godsdienstig leven? Zoo dikwijls wij dat leven ontleden, en het onder woorden trachten te brengen, vooral zoo dikwijls wij het aan anderen trachten mede te deelen, nemen wij tot die voorstelling gedurig onze toevlugt.

En toch, er is geen buitengemeen scherpzinnig nadenken toe noodig om terstond in te zien, dat deze voorstelling slechts den inhoud van het godsdienstig gevoel teruggeeft. Zoodra wij ons zelven een oogenblik herinneren, dat dit een voorstelling moet heeten van het absolute, het oneindige Wezen, dan glimlachen wij onwillekeurig,

daar wij deze voorstelling naauwelijks aan het absolute hebben vastgehecht of wij bespeuren dat wij een innerlijke tegenstrijdigheid (een *contradictio in terminis*) bezitten, waarmede ons verstand onmogelijk vrede kan hebben. Ons verstand vindt immers bij die voorstelling geen rust. In plaats dus van een voorstelling van God, zoeken wij naar een Godsbegrip. Maar dit begrip zal tot eerste voorwaarde moeten hebben, dat het een begrip zij van het absolute, oneindige Wezen. Al wat hierin zou opgenomen worden, in strijd met het begrip van het absolute en oneindige, is voor het Godsbegrip zelf vernietigend. Doch wordt dit erkend — en hoe zal men het kunnen tegenspreken? — wat blijft er dan over van hetgeen het meest kenmerkende was in de voorstelling, die wij ons overeenkomstig de eischen van ons godsdienstig leven van God hadden gevormd; wat blijft er dan over dat wij in ons Godsbegrip kunnen opnemen? Of, zoo dit al mogt gelukken, zal dan, als ons begrip eenigermate voltooid is, ons godsdienstig leven nog een reden van bestaan behouden?

Het is ten eerste de vraag of aan het begrip van het absolute en oneindige eenige eigenschap past; maar zonder dit in het afgetrokkene te willen uitmaken, hebben wij slechts aan den absoluten God een dier eigenschappen toe te schrijven, die wij straks hebben opgesomd, om het zonderlinge van die vereeniging terstond in te zien. Wat is godsdienst zonder het geloof in een persoonlijk God? En toch, wat is een absolute persoonlijkheid? Hier vooral komt

het klemmende van het straks gestelde dilemma sterk uit: òf ik vat die persoonlijkheid Gods zóó op, dat er plaats blijft voor mijn godsdienst, dat is m. a. w. voor mijn persoon — en dan is Gods persoonlijkheid door die des menschen begrensd, aangezien ik om persoon te zijn in den waren zin des woords een zekere mate van zelfstandigheid tegenover God moet bezitten, maar in dat geval is de persoonlijkheid Gods niet absoluut, — òf wel, ik denk mij die persoonlijkheid Gods absoluut: God is derhalve het absolute Ik, het absolute zelfbewuste zijn; maar waar blijft dan ruimte voor 's menschen persoonlijkheid, en dientengevolge voor 's menschen godsdienst? Bij de laatste opvatting van de persoonlijkheid Gods ben ik niet alleen een deel van het groote geheel, dat den inhoud van de zelfbewustheid Gods uitmaakt — dat blijf ik bij iedere opvatting — maar ik ben dan niets anders dan een deel van het groote geheel. En hoe zal ik in dat geval het groote geheel aanbidden en dienen, dat immers zonder mij niet bestaat? Het geheel toch bestaat uit al zijne deelen; zoodra ik er mij met mijne zelfbewustheid van afzonder — hetgeen immers zal moeten gebeuren als ik het tot het voorwerp van mijne aanbidding en vereering maak — houdt het op, het geheel te zijn. Besta ik niet zonder het geheel, het geheel bestaat evenmin zonder mij. Is het ons denken dus ernst met het begrip van een absolute persoonlijkheid, dan zie ik niet in, hoe wij aan een zeer veredeld, zeer geestelijk pantheïsme zullen ontkomen, waarbij godsdienst in den gewonen zin des woords een inbeelding

en dientengevolge voor den mensch die naar werkelijkheid dorst een onmogelijkheid wordt.

Dezelfde bezwaren gelden tegen het opnemen van al de overige eigenschappen. Liefde, heiligheid, wijsheid, het zijn altemaal deugden die een betrekking aanduiden. Teregt weigerde Spinoza op zijn standpunt aan God verstand en wil (*intellectus* en *voluntas*) toe te kennen. Weten en willen onderstelt iets buiten het absolute Wezen. Of zoo het dat niet onderstelt, dan is er ook niets buiten het absolute Wezen en den absoluten Wil, en vooral niets dat een in zekeren zin zelfstandig weten en willen zou kunnen hebben. Evenzoo: liefde onderstelt een wezen buiten God, of zoo niet, dan is de liefde Gods enkel zelfliefde, en de overtuiging, die de godsdienstige mensch bij zich omdraagt van een liefde Gods te zijnen opzigte, wordt een zoete droom. God heeft in deze onderstelling mij lief gelijk Hij, het zij met eerbied gezegd, gelijk Hij de roos of den nachtegaal liefheeft, namelijk als mede zamenstellend deel van zichzelf; want om te bestaan, om het geheel, om het absolute te zijn kan Hij roos en nachtegaal evenmin als mij ontberen, en ook mij weder evenmin als het afzigtelijkste ondier in het heelal.

God als Vader, God als Wereldschepper mij te denken is met het begrip van God als het absolute en oneindige Wezen, naar het mij voorkomt, evenzeer onvereenigbaar. Is God Wereldschepper, dan heeft Hij eens zonder de wereld bestaan. Nu één van beide: zonder die wereld was God reeds het absolute, het oneindige Wezen, maar hoe zal men dan bij het oneindige nog iets

laten komen: in het gegeven geval, de wereld, het heelal der eindige dingen; of wel God was vóór de schepping der wereld niet het oneindig en absolute Wezen, maar wat noemen wij Hem dan God? Het een is even ongerijmd als het andere. Denk u het absolute Wezen en dan nog eens het universum, zonder dat deze twee begrippen elkander dekken, en bovendien het een ontstaande na het ander in tijd. Of denk u het niet oneindige Wezen scheppende het oneindige universum, want het heelal kan toch onmogelijk anders dan als oneindig worden gedacht. Van alle zijden vervallen wij in tegenspraak met ons zelven.

En het wordt niet beter als wij het absolute Wezen onzen vader willen noemen. Die naam duidt een betrekking aan waardoor het absolute relatief zou worden, en doet aan opvoeding denken: hetgeen in strijd is met het begrip van die natuurlijke, organische ontwikkeling, die de eenige vorm is waaronder het absolute leven en zijn zich aan ons openbaren kan. Het probleem der opvoeding bestaat juist in het uitoefenen van krachtigen invloed tot vorming van vrije wezens. Met opvoeding stellen wij ons juist tot taak, uit onze heerschappij voor den aanvankelijk beheerschte vrijheid en zelfstandigheid te doen ontluiken. Zal nu het geheel invloed uitoefenen op een zijner deelen, of zullen de deelen ooit tot vrijheid en zelfstandigheid komen tegenover het geheel?

En het denkbeeld dat zich voor ons aan opvoeding der menschheid door God onwillekeurig verbindt, valt ook uit elkander zoodra het met het absolute Wezen

in verband wordt gebragt. Ik bedoel het geven van een voorbeeld. Stelt men zich God, langs de *via eminentiae*, voor als de hoogste wijsheid, heiligheid en liefde, dan ligt het voor de hand, Gods deugden en volmaaktheden ter navolging te kiezen. Denkt men zich God daarentegen niet langer als een eminent menschelijk wezen, maar als den Oneindige, dan verdwijnen die deugden en volmaaktheden geheel en al, want dan valt, uit het oogpunt van God beschouwd, het onderscheid tusschen hetgeen wij goed en kwaad noemen terstond weg. Indien wij God als absoluut Wezen tot voorbeeld kiezen, dan zouden wij tot allerlei onzedelijke handelingen worden gebragt. Er is dan ook geen plaats voor het begrip van hetgeen men pleegt te noemen de heiligheid Gods. Het kwade gebeurt; gebeurt het tegen Zijn wil? Onzedelijke middelen leiden tot heerlijke gevolgen. Worden die middelen Hem opgedrongen? Moet Hij zijns ondanks er zich van bedienen? Of zal men zich nog willen redden met de oude uitvlugt, en beweren dat God het kwade niet wil doch toelaat? Maar voor een volstrekte almagt bestaat er geen verschil tusschen toelaten en willen. En zelfs voor ons is tusschen deze twee geen verschil. Hetgeen ik werkelijk toelaat, dat heb ik ook werkelijk, zij het ook onder zekere voorwaarden gewild, en hetgeen ik nooit heb gewild, kan ik, bukkende voor overmagt, lijdelijk aanzien, maar ik kan nooit geacht worden het te hebben toegelaten. Men zal toch geen lijdelijk toezien in God willen onderstellen? Geen derde derhalve:

óf het kwade bestaat tegen Gods wil, en dan is God niet absoluut, want dan is Hij niet de absolute oorzaak van al wat is, óf God is absoluut, en dan is hetgeen wij kwaad noemen slechts een onvoltooide ontwikkeling, die, daar waar zij gevonden wordt, volkomen aan hare plaats is. Moet men dit laatste aannemen, dan kan men God, zoo wij althans niet met woorden willen spelen, geene heiligheid toekennen, daar heiligheid niet slechts reinheid van bedoelingen, maar ook naauwgezetheid in het gebruik der middelen eischt (4).

Wij behoeven niet verder te gaan om het dilemma duidelijk te maken, waarop wij hier de aandacht trachten te vestigen. De God van het godsdienstig gevoel is voor het redeneerend verstand weinig meer dan een dichterlijke voorstelling: een bont zamenstel van tegenstrijdigheden; de God van het verstand is voor het godsdienstig gevoel weinig meer dan een afgetrokken begrip, het praedikaatlooze absolute. Houd die dichterlijke voorstelling alleen vast, en gij verliest datgene, waarom het ons als wij aan God denken het meest te doen is: namelijk Gods oneindigheid; want is God ook maar in één zijner eigenschappen niet absoluut, dan is hij natuurlijk in het geheel niet absoluut. Houdt gij het verstandelijk godsbegrip daarentegen uitsluitend vast, dan zie ik weinig noodzakelijkheid om nog van godsdienst te spreken; dan komt alles aan op een helder begrip van den zamenhang van het universum. Ik zal niet zeggen dat dan het leven troosteloos wordt: integen-

deel, uitgebreide kennis is altijd balsem; en bovendien, van den onverbrekelijken zamenhang van het universum diep doordrongen te zijn, geeft grooten troost, geeft blijdschap en kracht; maar ik kan mij niet ontveinzen dat veel van den eigenaardigen troost der godsdienst wegvalt, en dat een wijsgeerige ontwikkeling onze godsdienstige ontwikkeling zeer goed zou kunnen vervangen.

Schoon met volle overtuiging, wensch ik mij hier toch met bedachtzaamheid uit te laten; niet slechts omdat het zulke teedere en gewigtige aangelegenheden geldt, maar ook omdat er godgeleerden zijn, voor wie ik groote achting koester en die mij de laatste stelling volstrekt niet toegeven.

Ik geloof dan, dat met het zoogenaamd verstandelijke Godsbegrip, waarbij God enkel gedacht wordt als de Volheid van alle Leven, als het zich in een oneindig aantal vormen openbarende Leven, als de eenheid van het universum, wel, zoo als ik zeide, troost en kracht te vinden is, maar juist niet den troost en de kracht der godsdienst. Ik kan dan bijvoorbeeld als ik gelukkig ben een behagelijk gevoel overhouden, wanneer ik zie hoe aardig de natuurnoodwendigheid met mijne wenschen toevallig overeenstemt; maar van dankbaarheid kan niet langer sprake zijn, want ik weet te goed dat er tusschen die natuurnoodwendigheid en mijne bijzondere wenschen niet het allerminste verband aanwezig is. Wien zal ik dus bedanken, als niemand juist bepaald aan mij iets geeft? Ik kan dan in lijden aan den ontwikkelingsgang van

het groot geheel mijne bijzondere wenschen gewillig ten offer brengen, doch dit zal enkel een vrucht zijn van mijn verstandelijk inzigt, dat mij het onbeteekenende, het onbelangrijke van mijne bijzondere wenschen doet erkennen en mij beseffen doet, dat ik alle dingen uit het oogpunt eener objectieve noodzakelijkheid moet beschouwen; van kinderlijke onderwerping aan een hooger Godsbestuur kan niet meer gesproken worden, want het geloof daaraan brengt juist mede, dat mijne bijzondere wenschen en gevoelens wel degelijk belangrijk zijn en dat God ook daarom noodig acht dat ik er mij van leer speenen; bij dit geloof troost ik mij met de gedachte, dat de noodzakelijkheid voor mijn lijden juist in mijzelven ligt; dat God het namelijk noodig keurt, door de smart mij te vormen en te heiligen voor eene hoogere bestemming.

Kan er voorts bij het begrip van het oneindige en absolute Wezen nog gedacht worden aan vereering en aanbidding, aan schuldbelijdenis en smeeken om vergeving; kan ik tot dat wezen ooit spreken en zeggen: Gij zijt mijn God! Kan ik het hart zoo dikwerf vol van allerlei ach! misschien onwezenlijke dingen maar toch vol, ooit voor Hem uitstorten en zeggen met een Augustinus in zijne Confessiones: Gij zult mij niet uitlachen want Gij verstaat mij! Kan ik nog in mijn inwendig leven een van Gods kostelijkste openbaringen vinden, zoodat ik uit de gevoelens van liefde en mededoogen, die in mijn hart gevonden worden, durf besluiten tot hetgeen er in het goddelijk vaderhart om moet gaan?

Ik geloof het niet. En geen wonder, naar het mij voorkomt. De godsdienst, zoodra zij aan fetichisme en bloote aanbidding der natuur was ontgroeid, heeft altijd medegebragt dat men zich God dacht als 's menschen wezen in de hoogst bekende volkomenheid. Het godsdienstig gevoel brengt ons daar nog toe, en op dien grond moeten wij God persoonlijkheid, liefde, wijsheid, heiligheid toeschrijven. Beperkt en eindig kunnen wij echter God niet noemen, of het Godsbegrip ontvalt ons terstond. Maar noemen wij hem nu absoluut en oneindig, dan kan Hij ook het relatieve, d. i. hier het menschelijke, niet in de hoogste volkomenheid zijn. Want het relatieve en eindige, in welken allerhoogsten graad ook gedacht, wordt nooit het absolute en oneindige. Tusschen het eindige in de hoogste magt en het oneindige blijft altijd een onoverkomelijke kloof.

In één woord, het godsdienstig gevoel eischt dat er een betrekking zij tusschen God en den mensch, God en de wereld, en het eenig mogelijke begrip van een absoluut en oneindig Wezen sluit iedere andere betrekking tusschen dat Wezen en iets anders buiten, uitgenomen de betrekking die er is tusschen het geheel en zijne deelen.

Wij zijn geenszins de eersten wier aandacht op dit dilemma gevallen is. Daartoe lag het ook te veel voor de hand. Doch het belangrijkste is niet dit dilemma te vinden; de vraag is, wat er mede aan te vangen, en welke gevolgtrekkingen wij uit zijn bestaan meenen te moeten afleiden.

Ik vrees namelijk, dat men er op twee zeer uiteenloopende wijzen misbruik van heeft gemaakt. Menschen, die gewoon zijn het wijsgeerig denken alleen naar zijne uitkomsten te beoordeelen, maar zelven geenerlei wijsgeerige behoeften hoegenaamd schijnen te gevoelen, hebben met die zekere vreugde over een ander mans leed, die onze naburen "Schadenfreude" noemen, de onevenredigheid opgemerkt die er tusschen de eischen van een warm godsdienstig gevoel en een verstandelijk godsbegrip ontegenzeggelijk aanwezig is. Zij hebben zich een gemakkelijken zegepraal bereid en hun hart opgehaald aan het vernederen der wijsbegeerte. De God der wijsgeeren heette dan een koude abstractie, een pantheïstisch alles verzwelgend begrip, dat voor de eindige dingen geen werkelijkheid overlaat. En na alzoo de wijsbegeerte, gelijk men meende, in al hare naaktheid en koude ten toon gesteld te hebben, viel het gemakkelijk stichtelijk uit te wijden over hetgeen men met een niet zeer fraaijen term "den christelijken God" geliefde te noemen.

En toch, wat had men bewezen? Men had enkel bewezen hetgeen waarlijk geen bewijs noodig had: dat de menschelijke verbeeldingskracht dikwijls verder reikt en in ieder geval spoediger werkt dan ons denkvermogen. en dat godsdienst en wijsbegeerte twee zijn. Indien men, door zich uitsluitend op het gemoedelijk standpunt te plaatsen, een voorstelling van God verkregen had die het denken eenigzins bevredigde, dan had men regt gehad op het

streven der wijsbegeerte uit de hoogte neder te zien. Maar men vergat, dat dit volstrekt het geval niet was. Men vergat, dat de voorstellingen omtrent God, die aan de eischen van het godsdienstig leven zoo uitstekend beantwoorden, slechts beelden, metaforen en oneigenlijke uitdrukkingen zijn, waaraan onze godsdienst volkomen genoeg heeft, doch waarmede wij niets kunnen aanvangen zoodra wij onze godsdienstige bewustheid met onze wereldwetenschap in verband trachten te brengen. Wat bewijst dus de rijkdom der gemoedelijkheid, tegenover de armoede van de wijsbegeerte? Dit eenvoudig, dat als wij niet naar verband vragen tusschen de verscheidene deelen onzer kennis, de geest spoedig bevredigd is. Zegt een goede mystiek dat zij van het begrip van het absolute en oneindige, praedikaatlooze Wezen niet wil hooren, dan meenen wij dat zij volkomen in haar regt is; maar aan zelfverblinding lijdt ze en misverstand werkt ze in de hand zoodra zij zich nu aanstelt alsof zij een leer had omtrent God, die in staat is den geheelen mensch te voldoen, ook in zoo verre hij nog iets anders is dan godsdienstig. De anthropomorfistische of de mystieke voorstelling van God bevredigt het gemoed, het godsdienstig gevoel; maar is dan het gemoed het eenige; kan een onzer vermogens ons wezen zijn?

Velen schijnen het te meenen en van daar dat men zoo dikwerf over een of ander kerkelijk stelsel met een overdrijving hoort spreken, waartegen niet genoeg gewaakt kan worden. Hoe gewoon is de voor-

stelling niet van den mensch, die alle scholen der wijsbegeerte doorloopen heeft, zonder bevrediging te erlangen voor zijne hoogere behoeften, maar die eindelijk, hetzij de roomsche, hetzij de protestantsche orthodoxie in de armen gevlogen, rust heeft gevonden voor zijn hart.

Ik wil het gaarne gelooven. Men heeft rust gevonden voor zijn hart; maar is daarmede nu alles gezegd? Is de gemoedelijke zijde van mijn wezen dan mijn geheele wezen? Het hart heeft zijne regten; ik ben de laatste om het tegen te spreken; maar is ons denken dat naar verband zoekt tusschen al de deelen onzer kennis dan een paria, die niets eischen mag? Het hart vond geen rust bij de filosofie. Het is zeer mogelijk. Maar vond dan het hoofd rust bij de kerk? Het verstandelijke godsbegrip liet uw hart koud, en de dichterlijke, de gemoedelijke voorstelling van God deed zij u nooit in strijd komen met hetgeen u toch ook dierbaar is, uw wetenschap?

Wat spreekt men dan van rust, die voor den geheelen mensch bij eenig kerkelijk stelsel te vinden zou zijn; als ik mijn wezen knot, als ik zekere behoeften eenvoudig niet in rekening breng, dan zie ik kans die hooggeloofde rust te vinden; maar als ik mensch ben en blijf in de volle beteekenis van het woord, een gevoelend en een denkend wezen met gemoedelijke en met wijsgeerige behoeften, dan tart ik beide de roomsche en de protestantsche orthodoxie om mij rust te geven, om mij tot volkomene innerlijke harmonie te brengen.

Zoo ver mijne ondervinding reikt voor onze dagen, zoowel als, door middel van de geschiedenis, voor het verledene, durf ik volhouden dat geen denker nog ooit door een gemoedelijke godsdienstleer tot een rust gekomen is, die aan al de wettige behoeften van zijn geheele wezen zonder onderscheid volle regt liet wedervaren, of hij heeft zich met klanken moeten tevreden stellen.

Het is dus hoogst onbillijk van het bestaande antagonisme tusschen verstand en hart zoo gebruik te maken, dat men, zich beroepende op de rust die een positieve godsdienstleer schenkt, een ongunstig licht doet vallen op het gestadig zoeken der wijsbegeerte. Met de dichterlijke voorstelling van God kom ik nooit verder dan tot de kennis van het godsdienstig gevoel, waarvan die voorstelling slechts de meer of min getrouwe uitdrukking is; als ik de eischen van dat gevoel in dichterlijke taal beschrijf, dan vind ik van zelf die voorstelling; — doch wie kan daar genoeg aan hebben? Zeker hij niet, die nederig maar toch dringend dagelijks vraagt en zoekt en klopt, niet slechts om God lief te hebben met het geheele hart maar ook met geheel het verstand.

Want om niets minder is het den denker te doen [1]).

---

[1]) Onwillekeurig komt mij hier die heerlijke bladzijde van Bossuet voor den geest uit zijne "Elévations à Dieu:"

Que faut-il ajouter.... pour nous rendre heureux? Il faut ajouter à l'idée confuse que j'ai du bonheur la connaissance distincte de l'objet où il consiste et en même temps changer le désir confus du bonheur en la possession actuelle de ce qui le fait.

Al ware het wijsgeerig streven om het getuigenis van ons godsdienstig gevoel met de overige deelen onzer weten-

---

Mais où peut consister mon bonheur que dans la chose la plus parfaite que je connaîtrai, si je la puis posséder? Ce que je connais de plus parfait, c'est Dieu sans doute, puisque même je ne puis trouver en moi-même d'autre idée de perfection que celle de Dieu. Il reste à savoir si je le puis posséder. Mais qu'est ce que le posséder, sice n'est le connaître...

....Je connais Dieu; je l'aime, mais très imparfaitement, ce qui fait que mon amour pour lui est trop faible.... J'ai donc à désirer de connaître Dieu plus parfaitement que je ne fais; de le connaître, comme dit St. Paul, ainsi que j'en suis connu; de le connaître à nu, à découvert, en un mot de le voir face à face, sans ombre, sans voile, sans obscurité. Que Dieu m'ajoute cela, qu'il me dise comme à Moïse: Je te montrerai tout bien, alors je dirai avec St. Philippe: Maître cela nous suffit. Mais cela n'est pas de cette vie; quand ce bonheur nous arrivera, nous n'aurons rien à désirer pour la connaissance. Mais pour l'amour, que sera-ce? Quand nous verrons Dieu face à face, pourrons-nous faire quelque chose de plus que l'aimer? Non, sans doute.... Et notre amour sera parfait, venant d'une parfaite connaissance. Et il ne pourra plus changer comme il peut changer en cette vie; et il absorbera toutes nos volontés dans une seule, qui sera celle d'aimer Dieu. Il n'y aura plus de gémissements et nos larmes seront essuyées pour jamais et nos désirs s'en iront avec nos besoins.... Alors s'accomplira notre parfaite unité en nous-mêmes et avec tout ce qui possédera Dieu avec nous; et ce qui nous fera tous parfaitement un, c'est que nous serons, et nous verrons et nous aimerons; et tout cela sera en nous tous une seule et même vie. Et alors s'accomplira ce que dit le Sauveur: Comme vous, mon Père, êtes en moi et moi en vous, ainsi ils seront un en nous, un en eux-mêmes et un avec tous les membres du corps qu'ils composent.

Trouvons donc en nous la Trinité Sainte, unis à Dieu, con-

schap in verband te brengen een ijdel streven, deze dwaasheid zou ik nog een adelbrief achten voor ieder mensch die er met wijsheid zich aan overgeeft. Kunnen wij het ons ontveinzen? Met ons godsdienstig leven is er een geheimzinnig probleem gesteld voor onzen geest, als ware het een hooge muur rondom den hof van ons leven. Soms staan wij er vlak voor; op andere tijden verliezen wij dien uit het oog, wandelen langs allerlei paden rond, en meenen er eindelijk een gevonden te hebben dat ons een uitweg aanbiedt. Snel loopen wij het af. Daar staat weêr de muur, even hoog, als altijd. Straks staan wij op een ander punt bloot aan dezelfde teleurstelling. Het is ons niet genoeg praktisch-godsdienstig te zijn. Wij zegenen de vroomheid des harten als ze ons deel is, maar wij spreiden haar niet tot een oorkus-

---

naissant Dieu, aimant Dieu; et comme notre connaissance qui, à présent, est imparfaite et obscure s'en ira, et que l'amour est en nous la seule chose qui ne s'en ira jamais et ne se perdra point, aimons, aimons, aimons; faisons sans fin ce que nous ferons sans fin; faisons sans fin dans le tems ce que nous ferons sans fin dans l'éternité. O que le tems est incommode! que de besoins accablants le tems nous apporte! qui pourrait souffrir les distractions, les interruptions, les tristes nécessités du sommeil, de la nourriture, des autres besoins? Mais celles des tentations, des moindres désirs, qui n'en serait honteux autant qu'affligé? O Dieu, que le tems est long, qu'il est pesant, qu'il est assommant! o Dieu éternel, tirez-moi du tems, fixez-moi dans votre Eternité! En attendant, faites moi prier sans cesse, et passer les jours et les nuits dans la contemplation de votre loi, de vos vérités, de vous-même, qui est toute vérité et tout bien. Amen, Amen!

(Œuvres de Bossuet, Charpentier, 3e Ed. p. 329—333).

sen voor ons denken. De God, dien het zuivere hart hier soms ziet, ook al wat in ons is verlangt naar zijn aanschouwing.

Mogt er dus aan dat vrome smalen op de wijsbegeerte een einde komen! Zij heeft dikwijls haar hoofd gestooten, maar hare builen zijn hare eereteekenen. Mogt men niet meer snoeven op een rust des harten waaraan niemand die Gods wil begeert te doen vreemd is, maar die het "strijdt om in te gaan" waarachtig niet buitensluit en de klagt niet smoort: wij zien hier door een spiegel in een duistere rede.

IV.

Wij moeten later in dit geschrift op het hier besproken dialemma terugkomen en aanwijzen, wat ons noopt het te erkennen. Maar eerst handhaven wij ons regt om geen hoog denkbeeld te koesteren van de rust en de zekerheid die naar het schijnt door velen wordt genoten. Het bezit van beiden staat met zonderlinge neigingen van den mensch in verband. De mensch is van nature geneigd kritiek en twijfel te haten; ja hij is tot bevestigen voortdurend geneigd en bereid met aandacht en vertrouwen te luisteren naar iedereen, die op beslissenden toon tot hem spreekt over zaken, waarvan hij inderdaad niet meer kan weten dan een gewoon mensch. Dat wij al onze kennis putten uit onze eigene gewaarwordingen, voorstellingen en besluiten, wordt in het algemeen zelfs volstrekt niet vermoed; dat wij derhalve altijd, maar vooral zoo dikwijls wij ons

op bovenzinnelijk gebied begeven, groote omzigtigheid en scherpe kritiek noodig hebben, wordt zelfs ten stelligste ontkend. Neen, het algemeen gevoelen komt hierop neder. Omtrent de hoogste aangelegenheden des levens heeft de mensch volstrekte zekerheid, en wie die zekerheid onzekerheid noemt, doet dit alleen omdat hij al wat heilig is op losse schroeven zetten en den teugel vieren wil aan zijne booze lusten.

Intusschen houdt de eenstemmigheid van dit algemeen gevoelen, bij zijne algemeenheid op. Want als wij vragen naar de bronnen waaruit die zekerheid bij verschillende menschen voortvloeit, luidt het antwoord insgelijks zeer verschillend.

De meesten hebben een zeker geloof, dat zij wel zeer weinig in praktijk brengen maar toch stellig voor waar houden. En waarom zoo stellig? Eenvoudig omdat men er nooit over heeft nagedacht of het ook anders kon zijn. Volslagen gebrek aan nadenken, zichzelf nooit rekenschap te vragen van hetgeen men met den mond belijdt, is de bron van de grootste zekerheid. Hier mogen wij ons van kritiek onthouden.

Heeft men zich even boven dit standpunt, dat geen standpunt is, verheven, dan komt men, ten bewijze van zijn geloof, met redenen voor den dag, dat is, met de aanwijzing van de bron waaruit naar eigen meening de zekerheid is geput. En hier begint nu de groote verscheidenheid. De een vindt een krachtigen steun in een verleden, dat hem in alle bijzonderheden volmaakt onbekend is, doch hij heeft een zekeren indruk

dat zijn geloof in dat verleden reeds bestond; dientengevolge beroept hij zich op de "voorgeslachten", die allen braaf geleefd hebben en zalig gestorven zijn, in het geloof dat hij zelf nu ook nog omhelst. Wie de voorgeslachten waren, waar zij leefden, wat hunne begrippen inhielden, wat hun zedelijke toestand was; of zij aan de uitdrukkingen, die men nog heden bezigt, vroeger misschien een geheel anderen zin hebben gehecht, met deze en soortgelijke vragen moet men het niet te lastig maken. Ik, zoo luidt de treffende uitspraak, ik geloof wat de voorgeslachten geloofden, en de voorgeslachten geloofden wat ik geloof. Is er dan geen volmaakte overeenstemming? En zou een geloof bekrachtigd door het gezag der eeuwen niet zeker zijn? Het gezag der Eeuwen! Is dat woord nog niet plegtig, nog niet indrukwekkend genoeg? Wij hebben nog andere woorden ter onzer beschikking: Sla de geschiedrollen der menschheid op! De geschiedrollen der menschheid! Daar vindt gij op iedere bladzijde de kracht der overtuigingen beschreven, die heden de onze zijn. Ik houd mij bij het oude. En dat oude was dan soms voor een drietal eeuwen hoogst modern!

Ook hier zou kritiek een overtolligheid zijn. De geschiedenis pleegt de grootste steun te zijn voor hen, die de geschiedenis niet of hoogst gebrekkig kennen. De geschiedenis, dat getuigenis der eeuwen, is in dit verband ook niet wat men er gewoonlijk onder verstaat; neen, het is een persoonsverbeelding; meer nog, een pythonisse die men alles laat zeggen

wat men verkiest. Onlangs heeft men aan het getuigenis der voorgeslachten zelfs het getuigenis van alle gezaligden toegevoegd. Maar dat geschiedde ook door een vijand van alle scepticisme.

Anderen houden zich met de geschiedenis minder op en hebben hare gedenkrollen niet noodig. Zij bezitten omtrent een of ander punt groote zekerheid, zoodra het in een boek staat. Een boek schijnt, reeds alleen omdat het een boek is, bijzondere overredingskracht te bezitten. De vereering van een boek is het laatste overblijfsel in Europa van fetichisme. Daarbij is dit het groote, het alles afdoende argument: "Als het niet waar was, waarom zou men het dan opgeschreven hebben?" Hiermede is in overeenstemming het spreekwoord: "Gij liegt alsof het gedrukt stond", d. i., "gij liegt met een overtuiging, alsof gij bezig waart iets te vertellen uit een boek."

Deze eerbied voor een boek verkrijgt een wetenschappelijken vorm in de leer van het Bijbelgezag. Zekerheid, de hoogste en zaligste zekerheid wordt men deelachtig door nederige en onvoorwaardelijke onderwerping aan het "daar staat geschreven". Maar deze onderwerping kan slechts één redelijken grond hebben: de overtuiging dat de Bijbel onfeilbaar is. Waarop steunt nu die overtuiging omtrent de onfeilbaarheid van den Bijbel? Op onderzoek? Dan moet er ook iets zijn, waaraan ik die onfeilbaarheid kan toetsen. Maar ben ik reeds in het bezit van iets waaraan ik die onfeilbaarheid kan toetsen, waartoe heb ik die onfeilbaarheid van den Bijbel dan nog

5*

noodig; dan is immers dat zekere iets, dat mij tot maatstaf van beoordeeling heeft verstrekt, het gezag waarop ik steun? Doch ook de erkenning van de onfeilbaarheid van dit laatste gezag moet weder op onderzoek rusten, dat is op toetsing aan iets anders, en zoo tot in het oneindige.

Maar neen, volgens niet weinigen steunt de goddelijkheid van den Bijbel op de bijzondere providentiëele bewaring, waarvan dit boek het voorwerp is geweest gedurende vele eeuwen. Dit is een volmaakte cirkelredeneering. Want waarop steunt het aannemen van die bijzondere providentiëele bewaring? Op de erkenning van de goddelijkheid van den Bijbel. Immers, hield men den Bijbel niet voor goddelijk, men zou er niet aan denken, in zijn eeuwen lang bestaan het gevolg van zulk een geheel bijzondere bewaring te zien. Of schrijft men het aan een bijzondere zorg der Voorzienigheid toe dat wij nu nog Homerus en den Koran kunnen lezen?

Onze opsomming van de bronnen van zekerheid is nog niet ten einde. De overeenstemming van hetgeen de Bijbel leert met de stem des harten en de inwendige ervaring, ziedaar een grond, waarop velen bouwen. Deze grond is, in mijn oog, een der eerbiedwaardigste bronnen van zekerheid. Ik heb er slechts twee bezwaren tegen; vooreerst moet ik doen opmerken dat men zoo zelden die overeenstemming naauwkeurig waarneemt; voorts, dat men uit die overeenstemming veel meer afleidt dan er werkelijk in ligt opgesloten.

Men neemt haar niet naauwkeurig waar.

Tusschen den Bijbel in zijn geheel en de behoeften van ons hart kan er geen overeenstemming bestaan, aangezien de Bijbel geenszins een geheel vormt, maar veeleer een verzameling is van boeken, die in verschillende eeuwen en onder den invloed van de meest uiteenloopende gezigtspunten zijn geschreven. Ons gemoed kan sympathie gevoelen voor het geloof van Abraham — maar ook voor zijne overtuiging dat God hem een kindermoord kon gelasten? Wij stemmen in met de lofpsalmen Davids — ook met zijne vloekpsalmen? Wij volgen den heldenmoed der profeten gaarne na — ook hunne zonderlinge en soms indecente, symbolische handelingen? Ons hart geeft getuigenis aan de alles omvattende liefde van Paulus — ook aan zijne teleurgestelde verwachtingen omtrent een spoedige wederkomst van Christus? Ja en amen zeggen wij terstond op dat Evangelie dat ons van Jezus als van den Goeden Herder, als van het Licht der Wereld spreekt — maar vallen de apokalyptische visioenen terstond in ieders smaak?

Er is dus eenvoudig overeenstemming tusschen de stem van mijn hart en verscheidene bladzijden van den Bijbel.

Voorts leidt men uit die overeenstemming meer af, dan er in opgesloten ligt. Men wil er namelijk een historisch bewijs uit putten. Geheel ten onregte. Het menschenhart, zoo redeneert men, heeft behoefte aan een God die tot ons geslacht spreekt. De Bijbel gewaagt van zulk een spreken; dus geloof ik wat

de Bijbel daarvan verhaalt. Vreemde gevolgtrekking. Het eenige regtmatige besluit, waartoe men ten dezen mag komen, is, dat blijkens den Bijbel die behoefte reeds zeer vroegtijdig ondervonden werd, waardoor de voorstelling, die ik daar aantref van een spreken Gods, gemakkelijk wordt verklaard. Komt men daarentegen tot het eerste besluit, dan staat het reeds van te voren vast, dat hetgeen daaromtrent medegedeeld wordt werkelijk geschiedenis is; doch staat dit van te voren vast, dan heeft men de overeenstemming tusschen onze behoeften en het bijbelsche berigt niet meer noodig. Zoo redeneert men andermaal: het menschenhart heeft behoefte aan een uit de dooden verrezen Heiland. Het Evangelie zegt dat Jezus uit de dooden verrezen is; dus geloof ik dit Evangelisch berigt. Doch ik antwoord op mijn beurt andermaal: gesteld dat de geloofwaardigheid van dit berigt nog niet bewezen is en apriori met eenigen grond in twijfel kan worden getrokken, dan zal ik immers op grond van de beweerde behoefte aan een verrezen Heiland, met even veel regt mogen zeggen, dat het Evangelisch bezigt het bestaan van die behoefte ook bij de eerste apostelen ons vertoont en uit die behoefte derhalve verklaard zou kunnen worden. Ik beweer nu niet, dat het inderdaad er zoo mede gelegen is, maar enkel dat uit een logisch oogpunt deze laatste conclusie even en meer geregtigd is dan de vorige.

Historische bewijsvoering kan dus uit de genoemde overeenstemming niet worden afgeleid; en wel beschouwd kan die overeenstemming, nu herleid tot

een bloote sympathie voor die plaatsen waar de Bijbel zich eenvoudig beweegt op het gebied van het gemoedsleven, ons geen zekerheid, maar hoogstens een zedelijken steun geven. Wanneer wij onze eigene gevoelens terugvinden in den mond van menschen die wij hoog boven ons stellen, dan hebben wij inderdaad eenige meerdere waarschijnlijkheid dat wij die gevoelens niet ten onregte koesteren. Op deze sympathie onbedriegelijke zekerheid te willen gronden, is overdrijving, want de beste kan zich bedriegen of zich onjuist hebben uitgedrukt en, wat nog meer afdoet, onze gevoelens zijn juist ontstaan onder den invloed van hen, op wier sympathie met ons wij ons nu beroepen. En heeft men in onzen tijd het aanstootelijke van de leer van het gezag willen vermijden door van een zedelijk gezag te spreken, het komt mij voor, dat zedelijk gezag hoogstens slechts een soort van biologie uitoefent, waarvan het onloochenbaar bestaan wèl veel voor onze zwakheid, maar niets ten voordeele van onze ingebeelde zekerheid bewijst.

Anderen weder willen van overlevering en gezag niet hooren en hebben niettemin over allerlei bovenzinnelijke waarheden, over allerlei hoogstgewigtige aangelegenheden een onwrikbaar gevestigd oordeel, dat hen nooit in verlegenheid laat. Zij zijn het denkbeeld van openbaring geheel ontwassen en steunen enkel op hetgeen zij noemen redewaarheden, waaruit zij met veel zelfvertrouwen redeneeren, en alzoo komen tot een stelsel over God en den mensch

en het universum, dat in hun oog een welgesloten geheel mag heeten en God, deugd en onsterfelijkheid boven alle bedenking verheft. Weinig bekend met de geschiedenis der wijsbegeerte en minstens een halve eeuw met hun dogmatisme ten achteren, zouden zij zich met vrucht kunnen toeleggen op de kritiek der rede en daaruit kunnen opmaken, dat hunne zoogenaamde natuurlijke godgeleerdheid op den naam van wetenschap geen aanspraak mag maken, aangezien zij uit louter tegenstrijdigheden bestaat en, wat het ergste is, op een vermeende denknoodzakelijkheid rust, die de denker zelf natuurlijk alleen beoordeelt, die nooit aan eenige objectieve werkelijkheid kan worden getoetst en hem mitsdien geen waarborg oplevert, dat hij zich niet aan het schromelijkst zelfbedrog schuldig maakt.

Hetgeen hen, die zich op dit standpunt plaatsen, toch wel eens ongerust moet maken omtrent hun gewaande zekerheid, het is het groot verschil van meening dat juist pleegt te heerschen tusschen degenen die aan dezelfde denknoodzakelijkheid beweren te gehoorzamen. Zij, die in het menschelijk verstand niet slechts een middel om kennis te putten, maar ook een bron van kennis zien, en van oordeel zijn dat men zijne gedachten slechts met strenge logica behoeft te ontwikkelen om achter de waarheid te komen, zij zijn met elkander in gedurige tegenspraak; deïsten zijn zij er mede geworden zoo goed als pantheïsten, aanhangers van den vrijen wil en loochenaars van den vrijen wil. In één woord, de denknoodzakelijk-

heid schijnt geenszins met noodzakelijkheid tot een bepaalde uitkomst te leiden. Geen wonder, ieder vat die noodzakelijkheid anders op. Maar zal men nu aan zijne bijzondere opvatting van de wijze waarop die denknoodzakelijkheid werkt eenige objectieve waarde hechten, dan dient men weder aan eigen onfeilbaarheid te gelooven. Is het nu alleen op die voorwaarde, dat men bij deze wijze van zien zekerheid bezit, dan moet het toch toegegeven worden dat die zekerheid al zeer denkbeeldig en naauw verwant is aan de zekerheid der mystieken, waarop juist door de rationalisten met zooveel minachting wordt neêrgezien.

In den laatsten tijd heeft men ons met zekeren nadruk op een bron van zekerheid gewezen, die wij evenmin onopgemerkt mogen voorbijgaan. Ik heb hier het oog op de ethische rigting, waarvan in onze dagen een ernstige poging is uitgegaan om den mensch die objectiviteit ten opzigte van het bovenzinnelijke terug te geven of te verzekeren, tot welker ontkenning ook in haar oog het dogmatisme niet minder dan het scepticisme onvermijdelijk voeren moet.

Het dogmatisme, de leer van een onfeilbaar gezag waaraan de mensch zich blindelings heeft te onderwerpen, het verkorten van de volledige vrijheid van onderzoek, al deze bolwerken van een dagelijks verder wegstervende orthodoxie, ook de ethische rigting heeft ze voor goed laten varen. Haar naam duidt het aan, haar steunpunt is niet de kerkelijke overlevering; de grond, waarop haar zekerheid rust,

is niet theologisch. Haar wetenschap en haar zekerheid, ze zijn geheel van ethischen aard.

Wat beweert dan de ethische rigting? Op deze vraag is nog zelden, naar het mij voorkomt, zelfs door hare voorstanders een duidelijk en algemeen antwoord gegeven. Toch valt het niet moeielijk tot zulk een antwoord te komen. Mogen wij ons vermeten om in haar naam te spreken, dan zouden wij zeggen: de ethische rigting, van het ijdele eener bloot-aprioristische bespiegeling overtuigd, niet minder dan van het onpsychologisch en mechanisch karakter eener blinde onderwerping aan een uitwendig gezag, stelt als hoogste werkelijkheid datgene wat het hoogste is, namelijk het zedelijk leven, en kent mitsdien in de geestelijke wetenschappen alleen werkelijkheid toe aan hetgeen een noodzakelijk moment uitmaakt of bestemd is uit te maken in de ontwikkeling van dat zedelijk leven.

Als wij hier onmiddellijk letten op een vraagstuk, aan welks oplossing de ethische rigting hare beste krachten heeft beproefd, zal uit de gegevene bepaling alle duisterheid verdwijnen.

In het gevoel van haar kracht heeft namelijk de ethische rigting het, in onze dagen, beproefd om met haar toetsteen van waarheid en zekerheid zich te plaatsen, niet tegenover een metafysisch of zedelijk, maar tegenover een historisch vraagstuk. Het gold de opstanding van Jezus. Het gold de vraag: heeft zijn lichamelijke opstandig werkelijk plaats gehad? Welnu, de ethische rigting is zich bewust, als ethische

rigting, op deze vraag een antwoord te kunnen geven. Wat doet zij daarvoor? Raadpleegt zij de Evangelische oorkonden, die over de opstanding handelen? Tracht zij de berigten, daarin vervat, tot een geheel te maken, en de tegenstrijdigheden weg te nemen of te verklaren? Neen, integendeel, deze gewone historische bewijsvoering verklaart zij ten dezen ontoereikend. Een geheel anderen weg slaat zij in. En dit is haar punt van uitgang: het zedelijk leven is een werkelijkheid, het zedelijk leven is geen inbeelding. Nu is het eenvoudig voor haar de vraag of het feit der opstanding een wezenlijke kracht heeft uitgeoefend op het zedelijk leven der menschheid, en dus een niet toevallig moment, maar een zamenstellend bestanddeel van dat zedelijk leven geworden is? Op die vraag antwoordt zij bevestigend. En daarop trekt zij haar besluit en redeneert daarbij uit het ongerijmde: moest, zoo spreekt zij, moest nu aangenomen worden, dat het feit der opstanding geen feit is, dan zou daaruit deze ongerijmdheid voortvloeijen, dat een fictie, een inbeelding een wezenlijk moment, een bestanddeel was geworden van hetgeen wij de hoogste werkelijkheid hebben genoemd, namelijk van het zedelijk leven. Dit geloove wie het gelooven kan!

Deze redeneering betreffende het historisch vraagstuk van de lichamelijke opstanding van Jezus hebben wij alleen bij wijze van voorbeeld vermeld, met het doel om er onze bepaling van de ethische rigting mede op te helderen. Want wij hebben thans deze redeneering over een bijzonder punt slechts al-

gemeen te maken, om tot dit beginsel te komen: maatstaf van waarheid op godsdienstig-historisch of dogmatisch gebied is de omstandigheid, dat een leerstuk zich in noodzakelijk, in wezenlijk verband bevindt met ons zedelijk leven.

Niemand kan de betrekkelijke waarde van dit beginsel miskennen. En het is goed, dat het in den strijd der meeningen een ernstige en bekwame verdediging heeft gevonden. Maar kan het als wetenschappelijk beginsel, dat ons een bron van zekerheid ontsluiten zal, den toets der kritiek doorstaan? Ik geloof het niet. De redeneering, waarop het beginsel rust, bedriegt door haar eenvoudigheid. Het klinkt zeer aannemelijk, te zeggen: een fictie kan geen bestanddeel zijn van hetgeen de hoogste werkelijkheid is, want wie zou daarvoor het zedelijk leven niet gaarne willen houden? Evenwel, de aannemelijkheid dezer redeneering steunt wel beschouwd op een ellyptische uitdrukking. Wordt die ellypse opgeheven, dan verdwijnt die aannemelijkheid. Het feit der opstanding van Jezus, zegt men, is bestanddeel van ons zedelijk leven, dus moet dat feit een feit zijn. Doch, wie bemerkt niet dat dit een verkorte spreekwijze is? Niet het feit der opstanding, maar het geloof aan het feit der opstanding is, in het gekozen voorbeeld, een bestanddeel van ons zedelijk leven; welnu, van dat geloof zal niemand ooit beweren dat het niet bestaat of vroeger niet bestaan heeft. Mijn geloof is een werkelijkheid en blijft dit, geheel afgescheiden van de vraag, of ik mij het voorwerp van dat geloof duidelijk voorstel, ja of ik mij zelfs

in zijn eigenlijk voorwerp niet vergis. Wie toch zal durven staande houden dat een geloof in het allerminst iets van zijn kracht verliest, als het voorwerp van het geloof niet bestaat? Al is het voorwerp van het geloof een inbeelding, daarmede wordt het geloof zelf nog niet van zijn kracht beroofd.

In het miskennen van deze waarheid ligt mijns inziens de voornaamste fout van de zoogenaamde ethische methode. Ik vrees dat deze hare fout geweten moet worden aan haar gebrekkige kritiek van het kenvermogen. Tusschen de werkelijkheid van een gebeurtenis en de werkelijkheid van mijn geloof aan een gebeurtenis, is een groot verschil. Tusschen de kracht die uitgaat van een feit en de kracht die uitgaat van het geloof aan een feit, is het onderscheid evenzeer niet gering. Zoo kan ten slotte de ethische methode ons alleen zekerheid geven ten opzigte van hetgeen, waaromtrent wij reeds zekerheid hadden, namelijk met betrekking tot onze subjectieve gewaarwordingen, zooals geloof en zedelijke kracht. Hare poging om ons aan eene objectiviteit te helpen, moet als geheel mislukt worden beschouwd. Of zou het, om dit oordeel te staven, werkelijk nog noodig zijn, op het eenstemmig getuigenis der ervaring te wijzen? Zal de waarheid van een dogma vaststaan, omdat het geloof aan dat dogma mijn leven heiligt? Kunnen de voorstanders der ethische rigting ontkennen dat er een werkelijke kracht in mijn zedelijk leven opgenomen wordt, als ik voor het eerst met een geloovig hart uit de hand des priesters, aan den voet van het

altaar, den gewijden ouwel ontvang? Behelst daarom de leer der transsubstantiatie waarheid? De voorstelling van de naauwe, niet enkel spiritualistische vereeniging tusschen Christus en mij, zal zij geen beteekenis hebben, geen wezenlijke beteekenis voor mijn zedelijk bestaan? Moet de protestantsche godgeleerde daarom gelooven dat de gewijde ouwel in substantie het lichaam van Christus is? Antwoordt men nu, dat toch het wezen van het transsubstantiatie-geloof daaruit blijkt waarheid te zijn, dan zeg ik dat dit een ontwijken is van de eigenlijke vraag die niet dáárover liep, of er in het katholieke geloof ten dezen een kern van waarheid ligt, maar of het feit der transsubstantiatie plaats grijpt in de mis. En bovendien, als het geloof aan de transubstantiatie niet de transubstantiatie zelve maar alleen haar geestelijke beteekenis waarborgt, met wat regt zal men dan bijv. uit het geloof aan de opstanding van Jezus wel degelijk de waarheid juist der opstanding zelve kunnen afleiden, en niet enkel de waarheid van hare godsdienstige beteekenis?

Geeft echter de ethische rigting toe, dat niet elk geloof, al oefent het zedelijke kracht uit, de waarheid van zijn voorwerp insluit, dan wordt het hoog tijd voor haar om ons een onbedriegelijk kenmerk aan de hand te doen, waardoor wij weten kunnen wanneer dit dan wel en wanneer dit niet het geval zal zijn; anders zie ik niet hoe zij de beschuldiging van groote willekeur zal ontgaan, ja ik durf en blijf die beschuldiging uitspreken zoo lang

men ons de duidelijke opgave van dat onbedriegelijk kenmerk weigert.

Men ziet derhalve, dat men in een of ander opzigt gebrekkig moet waarnemen en gebrekkig moet redeneeren, om met de groote meerderheid haar volmaakte rust en zekerheid in theologische zaken te deelen.

Tegen deze slotsom verheft zich bij velen nog een gemoedelijk bezwaar. Het is geput uit de overtuiging dat God liefde is, en het laat zich in deze ééne vraag zamenvatten: zal een God van liefde zijne arme menschenkinderen in dit tranendal laten rondzwerven, met den dolksteek eener slechts betrekkelijke zekerheid in het hart?

Ik acht die vraag niet alleen ongepast, maar ook gevaarlijk. Wanneer wij ons vooraf een denkbeeld maken van hetgeen de goddelijke liefde al of niet kan medebrengen, dan stellen wij ons eenvoudig bloot aan de verleiding, om gedurig aan Gods liefde te twijfelen. Hoe zullen wij beoordeelen hetgeen Gods liefde al of niet nuttig voor ons acht? Als wij eens niets van de menschheid wisten en uit de overtuiging omtrent Gods liefde van te voren moesten opmaken, wat in het algemeen de toestand der menschheid zal zijn, wij zouden zeker de mogelijkheid zelfs niet durven onderstellen van zooveel lijden, als waaraan wij toch werkelijk onderworpen zijn. Maar wat regt hebben wij dan, op grond van Gods liefde een bepaalde soort van zekerheid voor ons geestelijk leven te verwachten? Neen, in het zweet van ons aanschijn

moeten wij ook ons geestelijk brood eten. Mild is de gever, doch hij werpt ons zijne gaven niet, als waren wij dieren, voor de voeten.

Niet naar Gods belooningen, naar Gods geboden moeten wij het eerst vragen. En dit is een gebod, dat wij, nu de ondervinding ons leert dat de mensch een natuurlijke neiging heeft tot dogmatiseeren en er zeer ligt toe komt om op bovenzinnelijk gebied meer te zeggen dan hij waar kan maken, met de uiterste behoedzaamheid godsdienstige kennis trachten te verkrijgen, gebruik makende van al de hulpmiddelen die te onzer beschikking staan. Blijft zoodoende onze geestelijke mensch wel menigmaal in behoeftige omstandigheden verkeeren, op niemand behoeven wij een afgunstig oog te slaan; want hetgeen men gewoonlijk voor objectiviteit en volstrekte zekerheid uitgeeft is een goed, ja — maar slechts met nominale waarde.

Strijdt om in te gaan blijft de leus, overal waar het ingaan de moeite loont.

V.

Van den strijd tusschen de eischen van ons godsdienstig leven en het begrip dat wij gedwongen zijn, ons van het oneindige en absolute Wezen te vormen, heeft men nog op een geheel andere wijze misbruik gemaakt.

Want niet anders dan zóó kan ik de handelwijze

noemen van hen, die, vooral op grond van dien strijd, aan het godsdiensiig gevoel alle zelfstandige waarde ontzeggen en het voor niet meer aanzien dan een dichterlijke verheffing, waardoor wel een zekere gloed wordt geworpen over het leven, doch waaraan de rede niet bij magte is eenige werkelijkheid toe te kennen.

Er wordt in onzen tijd weinig meer met de godsdienst gespot. Dat is de vrucht van den moed van velen, die de godsdienst hebben losgemaakt van veel waarmede zij vroeger ten onregte verbonden was. En dit was al wat men noodig had te doen, om het spotten te doen ophouden. De godsdienst heeft in zichzelve niets belachelijks; zij kan dan alleen ten doel staan aan den lachlust, als men haar vereenigt met hetgeen dien lust onwederstaanbaar prikkelt.

Zoo hebben nu alle geesten de godsdienst zelve vóór zich, in haar reinen eenvoud, ontdaan van allen kerkelijken en scholastieken opschik, en de vraag wordt daardoor met te meer aandrang gesteld, of men haar houdt voor een levend wezen, of voor een mythologische figuur.

In den laatsten zin wordt deze vraag door velen beantwoord, voornamelijk omdat het den vrome zoo moeielijk valt, zich door middel van zijn denken rekenschap te geven van den inhoud van zijn godsdienstig gevoel. Wat, zoo vraagt men, is een gevoel, welks uitspraken zich voor ons denken niet kunnen regtvaardigen en dat zich niet laat teruggeven

in een begrip? Is een helder begrip hier mogelijk? Is een verstandelijk godsbegrip, waaraan de godsdienstige iets heeft, niet een hersenschim? Is Gods bestaan bewijsbaar? Valt het niet ligt, alle bewijzen voor het bestaan van zulk een God, dien de vrome aanbidden kan, het een na het ander te ontzenuwen? Beroepen deze bewijzen zich niet allen ten slotte op een zekere toegeeflijkheid, die met een strenge methode van onderzoek geheel onvereenigbaar is? Zullen wij ons geloof aan God gronden op een redeneering? Maar wie schenkt ons het geloof aan zulk een redeneering, al schijnt ze ons voor het oogenblik onwederlegbaar? Wij hebben te veel nagedacht om de dichterlijke en populaire voorstelling van God tot de onze te maken, en zegt men nu dat de wijsgeer een geheel ander begrip van God heeft, wij willen het niet tegenspreken; maar vooreerst: welke vrome is met dat begrip gediend? en al ware dit beter, aan andere dingen hebben wij onzen tijd en de krachten van onzen geest te wijden dan aan de bespiegelende wijsbegeerte, bovendien zoo tegen zichzelve verdeeld!

Zoo spreken velen, en tot welk besluit achten zij zich nu geregtigd? Zij laten de godsdienst voor hetgeen zij is. Zij dragen haar den hoogsten eerbied toe. Heeft zij niet duizenden getroost, gaat zij niet dagelijks voort met dat gezegend werk! Welk verstandig, welk gevoelend man zou haar dus willen lasteren! Neen, de humaniteit brengt mede, dat men haar niet dan met sympathie te gemoet trede, een sympathie, die gepaard gaat met een kwalijk ver-

holen afkeer van allen die in onze dagen eenigermate als hervormers der godsdienst willen optreden. Dat lieve kind moet naïef blijven.

Of heeft men minder poësie in het hart, dan koestert men tegenover haar ongeveer hetzelfde gevoel, dat een verstandig man een konstitutioneelen koning toedraagt. Wie haat hem, wie aanbidt hem; wie denkt aan een van beiden?

Ik wil met het positivisme niet op ieder terrein den strijd wagen. Ik bestrijd het hier alleen, in zoover het zich beroept op de moeielijkheid om door het denken zich rekenschap te geven van den inhoud van het godsdienstig gevoel; in zoover het zich op dezen grond van de verpligting ontslagen rekent om aan de godsdienst een zelfstandige waarde toe te kennen. Zelf heb ik die moeielijkheid openhartig erkend. Met alle waardeering van de overtuiging van anderen die, deze moeielijkheid gering achtende, van oordeel zijn òf dat men aan de dichterlijke voorstelling van God genoeg moet hebben, òf dat de erkenning van een oneindig en absoluut Wezen de godsdienstige behoefte volkomen bevredigt, met alle waardeering van deze overtuiging, is het mij echter in opregtheid onmogelijk, haar aan te nemen en haar als wapen tegenover het positivisme te gebruiken. Ik zou een poging willen doen om het positivisme te bekeeren in naam der humaniteit. Ik zou het een zekere hardhandigheid willen te laste leggen, en het herinneren aan dat welbekende: daar zijn meer dingen tusschen hemel en aarde dan — enz.

Men moet onze menschelijke natuur toch al wreed verminken, om haar te doen gelooven dat godsdienst een droom is. Wij zeggen des noods met de Musset: *malgré moi l'Infini me tourmente.* Wij willen met alle bescheidenheid luisteren naar hem die beweert, dat dit een dier zonderlinge monomaniën is, waaraan de mensch soms lijdt. Maar, ernstig gesproken, wij moeten toch een reden hebben om te vermoeden, dat wij hier werkelijk met een monomanie hebben te doen. Waar zullen wij die reden vinden? Zijn alle vromen ook voor het overige niet wel bij het hoofd? Willen zij op het punt der godsdienst naar geen reden hooren? Zijn zij zwaarmoedig gestemd? Niet gezond? Hebben zij geen afleiding? Geen spijsverteering? Geen begrip van een frissche en natuurlijke opvatting van het leven? De wereld en wat daarin is, wetenschap en kunst boezemen zij hun geen belangstelling in? Hangen zij kinderachtig aan het leven of zijn zij bang voor den dood?

Maar wat verpligt mij dan toch om aan monomanie te denken? Zou men iemand willen beschuldigen van de godsdienst aan te houden ter wille van zijne kerkelijke positie? Er is menigeen, die zijn kerkelijke positie, met al wat zij officieels en verouderds heeft, alleen aanhoudt ter wille van de godsdienst!

Zij is dus geen monomanie maar een gebiedende behoefte van onze natuur in hare beste oogenblikken. Immers, staat de godsdienst in verband met onze eigenliefde, onzen hoogmoed? Is zij het krachtigst in die dagen van zwakheid van geest, van vermoeid-

heid, die wij allen kennen? Doet dan de menschelijke natuur geen geweld aan. Want, hebt gij haar in dit opzigt verkracht, dagelijks zinkt ze dieper.

In naam der humaniteit verzet ik mij tegen het positivisme. Het komt mij hoogst onzeker voor of het positivisme behouden kan, wat het tot elken prijs behouden wil, zoodra het den mensch overtuigd heeft dat de godsdienst een droom is. Deze droom toch maakt op den mensch zoo sterk den indruk van een werkelijkheid te zijn, dat gij dezen indruk niet weg kunt nemen, dat gij hem in dit opzigt niet ontgoochelen kunt zonder een gevoeligen schok toe te brengen aan alle zijne andere overtuigingen. Als het geloof aan deze werkelijkheid een inbeelding is, moet ik dan mij zelven niet afvragen: wat is nu nog werkelijkheid, waar is nu nog de minste waarborg te te vinden tegen zelfbedrog? Gij hebt een storm laten gaan over het woud om slechts één boom te ontwortelen, maar al de anderen schudden, straks bezwijken ook zij. Geloof in mijzelven is immers ten slotte de grond van mijn zedelijk bestaan. Als ik, na alle mogelijke voorzorgen tegen zelfbedrog te hebben genomen, nog moet twijfelen aan de waarheid der overtuiging die zich aan mij opdringt, ontvalt mij alle zekerheid. En toch, dit moet ik doen zoodra ik de godsdienst niet dan een schoonen droom noem. Want alle voorzorgen zijn genomen (*), want alle kritiek is uitgeoefend, want aan iederen twijfel, redelijk of on-

(*) In het volgende hoofdstuk zal deze bewering worden gestaafd.

redelijk, hebben wij ons blootgesteld, want alle bezwaren zijn toegestemd. Toch, wie zal ons scheiden van God, van wien wij slechts in beelden kunnen spreken, maar wiens tegenwoordigheid in ons hart, en schier overal in ons leven, ik zou zeggen geen schaduwbeeld kan zijn onzer fantasie?

Stellen de voorstanders van het positivisme zich helder voor den geest, wat er van de menschelijke natuur zou worden, indien het positivisme algemeen verheven wierd tot den rang van ontwijfelbare waarheid, indien de overtuiging dat godsdienst een inbeelding is de overtuiging wierd der meerderheid?

Een sarkastische stem fluistert: Er zou niet veel veranderen. Het kan moeielijk slechter dan het thans is. De godsdienst der meerderheid oefent toch geen krachtigen invloed uit op karakter en leven. De godsdienst der meerderheid, is zij nog iets meer dan predikantendienst?

Die opregt is zwijgt misschien en bloost; doch daar ligt de vraag niet. Ik onderzoek hier niet wat de maatschappij zou wezen, bijaldien het haar gelukte zich te onttrekken aan een zeker policie-toezigt der godsdienst. Niet met de maatschappij, maar met de menschelijke natuur houd ik mij bezig; ik vraag wat de mensch worden kan als het positivisme regt heeft; wat het hoogste zal zijn dat hij kan bereiken? Welaan, hij worde een man van smaak, een man van geleerdheid, een braaf man. Welzeker, en hoe ver kan hij het brengen als kunstenaar, als man van wetenschap, als moralist? Hoe hoog kan hij klimmen?

Spot toch niet met de menschelijke zwakheid en vraag liever hoe laag hij zal blijven zweven!

Welke kunstenaar is bevredigd?

Welke beoefenaar der wetenschap wordt niet verpletterd onder de bewustheid zijner onkunde?

Wie is braaf, wien het niet alle inspanning kost om de noodige achting voor zichzelven te bewaren?

Bovendien, wie vereenigt alles? Wie munt uit tegelijk in kunst, in wetenschap en in zedelijkheid? Zijt gij een Rembrandt, het is reeds waarschijnlijk dat gij de geschiedenis in het aangezigt slaat. Zijt gij een Humboldt, het is reeds wèl, als men u eerst na uw dood ontmaskert. Zijt gij een Spinoza of een Pascal, gij zijt het ten koste van de natuur, niet zonder ascetisme.

Maar het zij zoo, in èèn luchtballon tegelijk moogt gij opstijgen en het vulgus onder u laten. Mits gij niet te hoog gaat en van tijd tot tijd bij datzelfde vulgus terugkomt.

Is dit niet de regte beschouwing der menschelijke natuur, als het positivisme gelijk heeft, als de godsdienst een inbeelding is? Zij blijft beperkt tot het eindige; het oneindige, nergens raakt zij het. Het woord volkomenheid, het woord ideaal is in haar woordenboek uitgewischt of heeft daarin geen anderen zin dan dezen: allergelukkigste droom.

Het zegt niet weinig, dat de mensch door godsdienst met den Oneindige en Volmaakte werkelijk in gemeenschap treedt. De mogelijkheid daartoe maakt de waarde uit van het leven. Want het krachtig geloof aan die

mogelijkheid sluit zij de hoop der onsterfelijkheid niet in zich? Is er daardoor niet een grenzenloos uitzigt voor ons geopend? Plaats daarentegen een grens, laat mijn horizon zijn een betrekkelijk altijd zeer geringe ontwikkeling en die met het sterven ophoudt, wat verhindert mij dan in te stemmen met de oude klagt: alles is ijdelheid! Middelmatig zal immers de belangstelling zijn die al het menschelijk streven inboezemt. Het leven wordt een treurige komedie.

Is het mijn schuld? antwoordt welligt iemand.... Maar, waar is thans uwe humaniteit?

Ik meen, dat wij uit dit oogpunt de waarde der godsdienst moeten beoordeelen. Verleende de godsdienst enkel een zekeren troost bij de moeielijkheden van het leven en in de ure des doods, men zou kunnen zeggen dat diezelfde geestesontwikkeling, die ons aan de godsdienst doet ontwassen, ons ook tevens boven die gewone moeielijkheden en boven de vrees voor den dood verheft. Van de gewone vertroostingen der godsdienst spreek ik daarom niet; ik acht ze niet gering, maar ik breng ze hier niet in rekening. Ik wil om haar zelfstandige waarde te doen erkennen bij voorkeur haar beschouwen als de springveer van geheel ons leven; daar het dagelijks meer mijne overtuiging wordt, dat men de godsdienst niet tot een inbeelding kan maken zonder die springveer te verlammen.

Want wat is er niet noodig om mensch te blijven in den schoonen zin, die toekomt aan dat woord. Daarvoor is het waarlijk niet genoeg dat ik onvermoeid

werkzaam ben en mijne pligten jegens maatschappij en huisgezin vervul, daarvoor is het bovenal noodig dat de adel van mijn ziel dagelijks toeneemt, dat mijne overleggingen en gezindheden dagelijks aan verhevenheid winnen, dat mijn blik en mijn hart met den dag ruimer worden, dat ik door gedurig dieper menschenkennis gedurig hooger denkbeeld koester van de waarde van den mensch. Iets van den adem Gods moet door ons doen en laten, door ons spreken en zwijgen worden mede gedeeld aan den kring waarin wij zijn geplaatst. Moed zonder opwinding, vrolijkheid zonder ligtzinnigheid, een zeker idealisme in mijn levensbeschouwing en een scherp oog voor al de onvolmaaktheid van het tegenwoordige, geloof in de zegepraal van waarheid, schoonheid en deugd, en een lijden en strijden zonder ophouden, dat alles moet ons deel zijn, zullen wij met regt menschen heeten. Wie durft beweren dat het zijn deel reeds is? Maar, zoo er iets van deze dingen gevonden wordt, het is ongetwijfeld daar, waar een stille vroomheid, naar de oude gelijkenis van de mate meels, onze natuur langzamerhand geheel begint te doortrekken. Waar die vroomheid wordt gemist, ziet men vaak ook bij de meest ontwikkelden een geestelijke vermoeidheid, een sarkasme uit verbittering of uit onverschilligheid geboren, een verachting voor menschheid en maatschappij, een ingenomenheid met eigen persoon en gaven, die welligt zeer voornaam zijn, maar althans met mijne begrippen van waarachtige humaniteit niet overeenkomen. Wie zou daarentegen moede worden die wandelt met God, wie

verbitterd die in Zijn liefde gelooft; wie onverschillig, die alles aanmerkt als het werk Zijner handen? Wie kan verachten en een kind zijn van dien God, die ook het vogelken en het lelieken niet veracht; wie een ijdelen hoogmoed koesteren uit wiens binnenste de geheimzinnige stem altijd opstijgt: Wees volmaakt gelijk uw God?

VI.

Wij hebben nu, naar ik meen, deze drieledige uitkomst verkregen: Overeenstemming te brengen tusschen hetgeen het godsdienstig gevoel ons toeschijnt te prediken en het begrip dat wij verpligt zijn ons te vormen van het oneindige en absolute Wezen, is tot hiertoe nog niet gelukt; het denken te willen verbieden, protest aan te teekenen tegen de dichterlijke en populaire voorstelling van God, die het vroom gemoed bevredigt, is miskenning van 's menschen regtmatige aanspraak op harmonische ontwikkeling van zijn geheele wezen; op grond van het gemis van een godsbegrip, dat zoowel aan de eischen der vroomheid als aan de eischen van het denken voldoet, de godsdienst zelve tot een schoone en troostvolle inbeelding te verlagen, is een vergrijp aan den adel van de menschelijke natuur, en bedreigt 's menschen zedelijk bestaan met een langzaam voortgaande verbastering.

Het komt mij voor, dat deze drie stellingen duidelijk een zeker standpunt doen kennen, dat ik

het standpunt noemen mag, waarvan de moderne rigting uitgaat. De aanhangers dezer rigting kunnen zich dien ten gevolge niet vereenigen met de theologische dogmatici, voor wie al wat op de godsdienst betrekking heeft gesneden brood is, en die de menschheid, zoo zij slechts naar hen luisteren wil, de helderste begrippen, louter zekerheid en een verlichte godskennis beloven. Maar evenmin kunnen zij zamengaan met de piëtisten, die voorstellingen, uitsluitend uit hun gemoedsleven geboren, voor objectieve waarheid houden, en in hun gewaanden rijkdom op de armoede der bespiegelende wijsbegeerte uit de hoogte nederzien. Eindelijk voelen zij zich evenzeer verwijderd van de louter sceptische geesten, die in de heilige werkelijkheid van dat gemoedsleven slechts een zoeten droom zien.

Dit zijn enkel ontkennende bepalingen, maar die toch ook een duidelijke verklaring inhouden. Waarom kan de moderne rigting het met het theologisch dogmatisme niet vinden? Omdat zijn godsdienstige kennis een gebouw is, dat niet op den bodem van het godsdienstig gevoel is opgetrokken; zij kan geen godsbegrip als waar erkennen, dat met de ervaring strijdt, die wij oorspronkelijk aan dat gevoel hebben te danken. Waarom kan de moderne rigting zich niet vereenigen met het piëtisme? Omdat de godsdienstige gewaarwordingen formeel door haar gelijk gesteld worden met de zinnelijke gewaarwordingen die het niemand is vergund, terstond in zekere voorstellingen buiten

zich te plaatsen en die eerst na zorgvuldige onderlinge vergelijking en toetsing tot kennis en zekerheid kunnen leiden. Waarom eindelijk komt de moderne rigting in verzet tegen het positivisme? Omdat zij op grond der ervaring, reeds omtrent de menschelijke natuur opgedaan, de zelfstandige waarde van het godsdienstig gevoel niet loochenen kan.

Er is, naar mijne wijze van zien, nu geen andere uitweg over dan om ten opzigte van de godsdienst openhartig alles te erkennen wat de ervaring ons toeschijnt ontwijfelbaar te leeren, maar tevens ook geen woord meer te zeggen dan wij volstrekt waar kunnen maken. Wachten wij ons voor eenig overijld besluit. Waarom zouden wij niet tegelijkertijd en met dezelfde rondborstigheid mogen verklaren, zoowel dat onze godsdienstige wetenschap uiterst gering en beperkt is, als dat onze psychologie ver genoeg gevorderd is, om ons met wetenschappelijke zekerheid te doen beweren dat de godsdienst onafscheidelijk behoort tot het wezen der menschelijke natuur. Waarom niet het een zoowel als het ander? Is het schande, onze onkunde te belijden omtrent hetgeen de menschelijke bevatting te boven gaat? Maar hebben wij dan de menschelijke natuur gevormd; hebben wij de grenzen afgebakend van het kenvermogen? Zijn wij het, die 's menschen weg door dwaling en bijgeloof hebben gelegd en onbetwistbaarheid en dientengevolge eenstemmigheid in het bovenzinnelijke gedurende vele eeuwen onmogelijk hebben gemaakt? Vraagt dan iemand: wat weet gij van God, van zijn betrekking tot de wereld, van de wijze

waarop hij de wereld bestuurt? Niet veel, zoo moet naar ons gevoelen het antwoord luiden. Veel wordt door ons geloofd of gehoopt, verwacht of vermoed. Er zijn stemmen in de natuur, stemmen in ons hart, die ons allerlei op zich zelf staande woorden mededeelen, waaruit de oplossing van het groote raadsel moet bestaan. Die woorden, wij bewaren ze in ons geheugen, wij leggen ze in ons binnenste weg, wij beproeven gedurig om ze door gissing aan te vullen en er zoodoende een verstaanbaren zin van te maken. En wordt telkens ons pogen verijdeld, met nieuwen moed wordt ook telkens het werk weder hervat.

Ja, daar komt het op aan, den moed niet te verliezen, niet met het scepticisme, met Montaigne bij een humoristisch "que sais-je?" te blijven staan. En om moed te houden, is het volstrekt noodig dat wij, om het vele dat wij niet weten, het weinige dat wij weten niet gering schatten, niet verachten. Tot nog toe zijn het slechts zekere gegevens, zekere vermoedens en aanwijzingen die ons werden verleend. Zullen wij nu, omdat wij niet verder kunnen komen, en met de groote meerderheid niet aanstonds tot besluiten en stellige uitspraken kunnen geraken, ons houden alsof wij ook die weinige gegevens in het geheel niet bezaten? Dat zou oneerlijk zijn en bijna gebrek aan goeden wil verraden. (5) Onzekerheid en onkunde is op godsdienstig gebied veelal ons deel, maar daarin is niets wat ons dwingt in volstrekte twijfelzucht te vervallen. Wij kunnen de zaak

der godsdienst zoo eenvoudig niet voorstellen als menig regtzinnig prediker het vermag; zoo vaak wij een vorm geven aan ons godsdienstig gevoel en op het punt staan om aan dien vorm objectieve waarde toe te kennen, tikt de kritiek aan onze deur, om te vragen, of zij dien vorm eerst eens zien mag; maar daarom leggen wij ons geen pijnlijk stilzwijgen op. Want, waar het hart vol van is, daar moet, in welke taal dan ook, de mond van overvloeijen. En wordt het hart niet gedurig vol bij den aanblik van een heerlijk natuurtooneel, bij de verrassende ontdekkingen der wetenschap, bij de indrukwekkende verschijnselen in de geschiedenis, bij de onthulling van iedere waarachtige schoonheid; bij het doorlezen van die eenige bladzijden, waarop dat leven in enkele omtrekken staat geschetst: dat eenige leven, dat ons zoo gemakkelijk de poorten van de oneindige wereld pleegt te ontsluiten?

Wij zijn dus twijfelend maar niet vertwijfelend, onzeker maar niet verontrust; (*) en ons geheele leven wordt beheerscht door de ernstige overtuiging: daar is een geheimzinnige wereld van het oneindige, waarheen uit al ons denken en gevoelen allerlei wegen leiden; langs die wegen behooren wij altijd voort te

---

(*) Naar de schoone latijnsche regels:

Dubius, non anxius vixi.
Incertus morior, non perturbatus.
Deo confido, optimo benevolentissimo;
Ens entium, miserere mei!

wandelen, het hart brandende binnen in ons om te verstaan wat tot ons gesproken wordt op den weg. (6)

Ik zal in het volgende hoofdstuk in bijzonderheden trachten op te geven, welke onze godsdienstige kennis is op modern standpunt en hoe wij aan die kennis zijn gekomen. Ik wil mij daartoe den weg gemakkelijker maken, door vooruit aan te toonen dat onze kritische zienswijze met opregte waardeering van het werk van Jezus geenszins onvereenigbaar is.

VII.

Zijn de denkbeelden hier nedergelegd niet geheel in strijd met het christelijk denkbeeld van openbaring? Onkunde en onzekerheid, zijn zij niet het deel van den mensch, voor zoover hij aan het natuurlijk licht zijner rede is overgelaten? Moeten beiden daarentegen niet wijken waar hem een hooger, een bovennatuurlijk licht beschijnt, gelijk inderdaad door de christelijke openbaring voor hem is opgegaan?

Dit bezwaar berust op een verkeerd begrip van de christelijke openbaring. Die openbaring deelt ons geenszins de godsdienstige waarheid eensklaps mede. Neen, hare hooge waarde bestaat daarin, dat zij ons met zooveel nadruk opmerkzaam heeft gemaakt op menige bron waaruit kennis van godsdienstige waarheid voor ons vloeijen kan. In het N. T. vinden wij zeker leerstellingen uitgesproken, maar die kunnen wij natuurlijk alleen op rekening stellen

van de schrijvers der Bijbelboeken. Willen wij weten wat christelijke openbaring is, welk licht wij aan Jezus van Nazareth hebben te danken, dan moeten wij zorgvuldig onderscheiden tusschen het eigenlijk gezegde onderwijs van Jezus, en hetgeen het nadenken der eerste christelijke gemeente uit dat onderwijs heeft afgeleid. Bronnen voor de kennis van het onderwijs van Jezus zijn uitsluitend de drie eerste Evangeliën; al wat wij buitendien in het N. T. aantreffen is alleen in staat om ons te leeren, hoe men in de eerste twee eeuwen onzer jaartelling het onderwijs en het werk van Jezus heeft beschouwd. Deze beschouwing boezemt ons de grootste belangstelling in, maar normatief gezag kan zij voor ons niet hebben, daar zij vervat is in geschriften, waarvan de opstellers ons grootendeels onbekend zijn en waarvan sommigen — ik denk vooral aan ons vierde Evangelie — eerst na den dood der apostelen van Jezus zijn opgesteld. Doch ook die drie eerste Evangeliën kunnen wij als bron voor de kennis van het onderwijs van Jezus niet gebruiken zoo als zij daar liggen, daar zij geene oorspronkelijke geschriften zijn, maar met behulp van andere gedenkstukken werden opgesteld. Alleen een zeer naauwlettende kritiek is in staat, ons met historische zekerheid een getrouw beeld te ontwerpen, zoowel van den persoon als van het onderwijs van den grooten Galileeschen profeet. Wil men zich bij benadering en in het algemeen daarvan een beeld vormen, dan neme men veilig de bergrede die ons in hoofdst. V, VI, VII van het eerste Evangelie

wordt medegedeeld, en voorts de gelijkenissen. Daaruit leeren wij ongetwijfeld het karakter van het onderwijs van Jezus kennen. Is er nu in dat onderwijs iets waarop het denkbeeld past dat wij gewoon zijn aan het woord christelijke openbaring te verbinden? Spreekt Jezus daar als een gezant uit hooger sfeeren, die ons bovenzinnelijke waarheden mededeelt? Als wij zijne woorden vernemen en er over nadenken, wordt dan de kring van onze bovenzinnelijke kennis uitgebreid? Begrijpen wij dan iets meer van het goddelijke wezen, van zijn betrekking tot de wereld, van het verband tusschen zijn bestuur en onze zedelijke vrijheid? Wie zal die vragen niet met mij ontkennend beantwoorden? Maar wel is onze aandacht door Jezus gevestigd geworden op allerlei bronnen, die anders welligt onopgemerkt waren gebleven. Wel kan ik de leliën der dalen en de vogelen des hemels niet meer aanzien, wel kan ik de opwellingen van mijn vaderhart niet meer gevoelen, wel kan ik van geen treurende en van geen vervolgde om der geregtigheid wille, van geen hongerende naar de geregtigheid meer hooren, zonder dat de weldadige herinnering aan hetgeen hij van dit alles gezegd en uit dit alles afgeleid heeft terstond bij mij bovenkomt. Maar vraag ik hem verder, verlang ik van den Profeet uit Galilea iets meer dan woorden die weerklank vinden in mijn gemoed; vraag ik hem bloot verstandelijk rekenschap van het zeker niet onredelijk geloofsvertrouwen dat hem deed spreken en dat hij in mij opwekt; eisch ik van hem, wie weet, misschien een redelijk Godsbe-

grip, dan bewaart hij een onverbiddelijk stilzwijgen; en geen wonder, want van deze dingen weet niemand, ook de Zoon niet. Hij maakt er ook geen aanspraak op, de grenzen der menschelijke natuur te kunnen overschrijden. Hij is in de theologie hoogst onervaren. Hij weet eenvoudig met de helderste bewustheid, met een ongeëvenaarde frischheid en gloed van overtuiging wat voor achttien honderd jaar een bewoner van het schoone Galilea, uit Israël geboren, met Israëls verleden achter zich, door een verheven geest en een kristalhelder gemoed van God en 's menschen ware bestemming weten kon. Hij spreekt met magt, want op het gebied, waarop hij zich bij voorkeur beweegt, heeft zijne opmerkingsgave waarheden aan het licht gebragt, waarvan de onbetwistbaarheid terstond ieder in het oog springt. Men kan van zijne uitspraken verschillen, men kan ze niet vergeten.

Is het dan niet genoeg, dat hij door spreken en zwijgen, door leven en sterven ons den smaak heeft gegeven voor een leven naar den geest, voor een van alle uitwendigheden onafhankelijke godsdienst, zoo als niemand vóór hem noch na hem het ooit heeft kunnen doen? Is het niet genoeg, dat hij de smart heeft geadeld en zich met een doornenkroon om het lijdend hoofd als den koning der menschheid weet te doen eerbiedigen? Zoo de hooge hemelen niet met hem zijn opengegaan, is het te weinig dat de diepten van het menschelijk gemoedsleven door hem zijn ontsloten, en dat hij, uitnemender dan Mozes, uit de rots van ons zelfzuchtig hart een fontein van liefde heeft doen

ontspringen, die niemand meer keeren kan? Blijft zijn naam niet gezegend, als wij bedenken dat de ootmoed van de Magdalena en de droefheid van Petrus bloemen zijn, eerst voor goed ontloken op de aarde, nadat zijn bloed en zijn tranen onze aarde hadden gedrenkt?

Dat is in mijn oog de christelijke openbaring. Zoo wij, al dringt de zinnelijke wereld door alle poriën van ons wezen tot onze bewustheid door, ons overmeesterende met hare onmiddelijke genietingen en verleidelijke hartstogten, nogtans niet meer willen aanmerken de dingen die gezien worden; zoo wij, ofschoon als wijzen en verstandigen weinig wetende van het goddelijke, niet versmaden maar eeren de waarheden die het best het kinderlijk gemoed begrijpt; zoo wij eindelijk aan geen aardsche grootheid of vreugde genoeg hebben, maar met alle onze krachten staan naar de grootheid en de vreugde van hem, met wien de Vader altijd was en wiens spijze bestond in het volbrengen van Gods wil — het is juist omdat niemand meer dan Jezus van Nazareth door zijn persoon en leven ons dingen heeft geopenbaard, heeft doen zien, heeft doen gevoelen, waarvan wij ons niet meer onkundig willen of kunnen houden.

Dat het de bedoeling van Jezus zou geweest zijn, ons eene andere soort van openbaring te geven, daaraan worden wij verhinderd te denken, vooral als wij letten op den vorm van zijn onderwijs. Jezus bedient zich bij voorkeur van zulke uitdrukkingen, die door haar kennelijke overdrijving of door haar onbetwistbaar zinnebeeldig karakter ons ver-

bieden, ze letterlijk te verstaan. Omtrent het Godsbestuur geeft hij ons geen begrip, maar woorden als deze: Al de haren uws hoofds zijn geteld, geen muschken valt zonder Gods wil ter aarde. Omtrent den weg ter zaligheid geen begrip, maar de gelijkenis van den verloren zoon en van het verloren schaap. Omtrent de onsterfelijkheid geen begrip maar dit: God is een God, niet der dooden, maar der levenden, en welligt dit andere: in het huis des Vaders zijn vele woningen. Wordt men door door zulk eene taal niet onwillekeurig tot het vermoeden geleid dat de groote Leeraar ons, bragten wij het in onze taal over, heeft willen zeggen: Zoek bij mij niets anders dan leven des harten, opwellingen van het gemoed, aeolische harptoonen van een goed gestemde ziel, vingerwijzingen naar boven; en is het ons niet alsof wij hem, in zijne beste oogenblikken, een glimlach om de lippen zien spelen, zoodra wij hem maken tot een uit hooger gewesten neêrgedaalden priester, die ons op orakeltoon goddelijke verborgenheden onthult?

Maar de kerk van Jezus heeft het beeld van haar stichter zonderling misvormd. Zij heeft aan den historischen Jezus niet genoeg gehad, en van den Leeraar, die met stille verhevenheid tusschen Galilea's bergen menig goed woord gesproken en menige goede daad gepleegd heeft, tot elken prijs een mythologisch wezen gemaakt, naar haar zin en vooroordeelen bedorven. De werkelijke Jezus, ik zeg het met aandoening, is voor de christelijke gemeente in menig opzigt een dwaasheid en een ergernis geworden.

De harde waarheid moet worden verkondigd. De werkelijke Jezus is tijdens zijn leven in strijd gekomen met gezag en overlevering; de gemeente heeft, in zijn naam, gezag en overlevering verheerlijkt en op den troon geplaatst. De werkelijke Jezus is gestorven nagenoeg alleen staande met zijne nieuwe overtuiging. Subjectivisme! In naam van Jezus heeft de kerk aan een objectieven en onfeilbaren regel van katholiciteit ieder christen gebonden. De werkelijke Jezus heeft de menschen die hij kwam redden niet en nooit gesproken van satisfactie of expiatie, van inspiratie of triniteit; de kerk heeft in naam van Jezus een ieder en een iegelijk vervloekt, die deze leerstukken niet onvoorwaardelijk geloofde. De werkelijke Jezus heeft betuigd, zekere dingen niet te weten; de kerk heeft gezorgd dat hem goddelijke alwetendheid toegeschreven wierd. De werkelijke Jezus is de nederige; de Christus der dogmatiek — eener dogmatiek die reeds bij het vierde Evangelie aanvangt — heeft allerlei voortreffelijkheden zichzelven toegekend en laat ons naar zijn stille grootheid raden.

Zoo is Jezus veroordeeld geworden door zijne eigene kerk, en kwam hij terug en deed hij in ons midden wat hij voor achttien eeuwen heeft gedaan in zijn eigen vaderland, ik vraag of hij genade zou vinden in hare oogen. Zou hij, ik zeg niet geloof, maar genade vinden, hij, de vrijmoedige bestrijder van alle vormelijkheid en fariseïsme, de onafhankelijke geest volgens wien niet de mensch om Gods gebod, maar Gods gebod ter wille van den mensch bestaat; hij, de onvoorzigtige menschenvriend, die met zondaren en niet onbesprokene

vrouwen omging en na zijn afsterven welligt het innigst werd beschreid door een ongelukkige, uit wie zeven duivelen waren uitgeworpen. Zou hij genade vinden, de jonge man van dertig jaren, bij wien alles nederkwam op liefhebben en zelfverloochening en op het doen van den wil des Vaders, en die aan zijne hoorders geen enkele der zaligmakende waarheden verkondigde, in wier heldhaftige belijdenis nu door menigeen zijner gezanten een kenmerk van getrouwheid wordt gezocht? Zou hij genade vinden, de moedige hervormer, van wien al wat in Israël gezag had, al wat in Israël prijs stelde op het voorvaderlijk Mozaïsme en op de betrekkelijke onafhankelijkheid des volks tegenover de Romeinen, met alle regt verklaren mogt, dat hij des doods schuldig moest heeten, omdat hij was een gevaarlijk mensch?

De christelijke openbaring is dus niet waar men haar zoekt. Wat men er gewoonlijk voor aanziet is, trots al zijn verhevenheid uit een speculatief-wijsgeerig oogpunt, in den grond der zaak niet veel meer dan een zonderling mengsel van half rabbijnsch half neoplatonisch dogmatisme, waarvan de snelle uitbreiding met de mythologische behoeften en met zekere hierarchische aanmatigingen der kerk in naauw verband staat. En de officiëele christelijke kerk, *van die zijde beschouwd*, d. i. in zooverre zij op dat dogmatisme rust, is, naar ik vrees, een ontaarding van hetgeen Jezus zich heeft voorgesteld. Die kerk met haar paus, hare conciliën, hare synoden, hare geloofsbelijdenissen, hare metafysische pretensiën, hare

banvloeken, haar bijgeloovig sacramentengebruik, haar geestelijken stand — nooit heeft zij gelegen, nooit heeft zij, naar mijne wijze van zien, kunnen liggen in het plan van den man, die daar opstond in het kerkjen van zijne geboortestad, zeggende dat hij gekomen was om in den geest des Heeren den armen het Evangelie te verkondigen, te genezen de gebrokenen van harte, den gevangene te prediken loslating en den blinde het gezigt, en de bevreesden henen te zenden in vrijheid. Niet van een inrigting maar van een invloed, niet van een stelsel maar van een beginsel, schijnt hij mij toe het heil der wereld te hebben verwacht; en zouden wij niet verder zijn, en reeds duidelijker sporen van zijn geest rondom ons ontdekken, als men minder de zoogenaamde (*) apostolische en kerkelijke dogmatiek dan wel de godsdienst van Jezus had geraadpleegd en gevolgd, gelijk zij uit de alleroudste oorkonden duidelijk genoeg te voorschijn treedt, de eenvoud zelf, geheel praktisch van aard, humaniteit in den hoogsten en diepsten zin van het woord?

Het is dus geen miskenning van Jezus, van zijn persoon en werk, als men aan die vermeende christelijke openbaring, die aan de wijsgeerige bespiegelingen der grieksche en latijnsche kerk, en aan de Cesareopapie der oekumenische conciliën voornamelijk

(*) Ik zeg: zoogenaamd, omdat wij, op enkele uitzonderingen na, in het N. T. geen geschriften bezitten waarvan, zoo als zij daar liggen, de onmiddelijk-apostolische oorsprong voldoende is gewaarborgd.

het aanzijn dankt, geen blijvende waarde hecht. Die christelijke wijsbegeerte, al heeft men haar ten onregte voor een goddelijke openbaring gehouden, heeft hare groote beteekenis gehad. Maar de vraag is thans of Jezus ons geopenbaard heeft wat men nu gewoon is de christelijke openbaring te noemen? Heeft hij ons aangewezen "de canonyke Boeken der heilige schrifture of datgene, waarvan de heilige schrifture haar aanzien ende autoriteit heeft"? Heeft hij ons opmerkzaam gemaakt op het "onderscheyt tusschen de canonyke en apocryphe Boeken" of "de volkomenheyt" ons aangetoond "der heilige schrifture om alleen te zijn een regel des geloofs?" Waar heeft Jezus ons gepredikt "dat Godt eenigh is in wezen, ende nochtans in drie persoonen onderscheyden," waar geleverd of getracht te leveren "het bewijs des voorgaanden artikels van de drieheyt der Persoonen in éénen God?" Ik zoek te vergeefs naar een woord van hem over "de Erfzonden, over de Eeuwige Verkiesinge Godts" en kan in zijn mond maar geen uitspraak vinden die mij "de vereeniginge en onderscheydinge der twee naturen Christi in éénen persoon," hetzij predikt, hetzij duidelijk maakt. "Dat onse rechtvaardigmakinge bestaet in de toerekeninge der gehoorsaamheyt Christi;" "dat een yegelick schuldigh is hem bij de ware kercke te voegen," (*) waar mag

(*) De woorden, die met een aanhalingsteeken werden voorzien, zijn de opschriften van sommige der artikelen, waaruit onze Nederlandsche geloofsbelijdenis is zamengesteld.

het toch te lezen staan in die redenen die Jezus tijdens zijne omwandeling op aarde heeft gehouden?

Nu verbiedt ons de eerbied voor zijn persoon, het vertrouwen in de meerderheid van zijn geest, om aan den grooten Leeraar bedoelingen toe te schrijven die hij blijkbaar niet gehad heeft. Aan de woorden van geschriften uit de tweede en derde hand, als hoedanig onze drie eerste Evangeliën beschouwd moeten worden, mogen wij natuurlijk niet angstvallig hechten; maar als wij den geest dien zij ademen onpartijdig in ons opnemen, en met historischen takt uit deze geschriften ons een beeld van Jezus vormen, dan heeft hij, wij kunnen het niet anders zien, de bedoelingen niet gehad, die de officiëele christelijke kerk bij hem langen tijd heeft ondersteld. Hoe de christelijke kerk aan hare dwaling ten dezen gekomen is, valt niet moeijelijk te verklaren. De magt van het apriori is onbegrijpelijk groot. Op ieder gebied van handelen en denken heeft die magt eeuwen lang heerschappij gevoerd. Ook de ontwikkeling van de gemeente van Jezus heeft zij beheerscht. In stede van te onderzoeken: wat heeft Jezus geleerd en gewild, wat zijn de geschiedkundige bronnen waaruit wij hem kennen, in welk verband staat de Nieuw-Testamentische letterkunde tot het eigenlijk gezegde onderwijs van Jezus, welke overeenkomst, welk verschil bestaat er tusschen het zoogenaamd apostolisch en het oorspronkelijk Christendom, in plaats daarvan heeft men eenvoudig alle deze vragen met kerkelijk gezag uitgemaakt, en voorop gesteld dat Jezus

gekomen was om het menschdom het ware Godsbegrip te prediken en de zaligmakende leer te verkondigen, die men slechts had te volgen om de waarheid te bezitten. Stond dit eenmaal vast, dan moest Jezus in den eigenlijken zin des woords een godsgezant zijn, dan moest zijn gezag op bovennatuurlijke wijze bekrachtigd worden, dan moest hij door wonderen en door een feit als zijn opstanding de betrouwbaarheid van zijne hoogere zending staven, dan moest hij eindelijk een onfeilbaar apostel-college oprigten, dat zijne leer te boek stelde voor alle volgende eeuwen.

Deze aprioristische voorstelling met al hare noodzakelijke gevolgen is niet alleen heden ten dage voor ontelbare geesten een volstrekt onbewijsbare hypothese geworden, maar talloos velen verblijden zich dat zij verdwenen is, en verblijden zich daarover juist ter wille van de onsterfelijke eer, die den profeet van Nazareth toekomt.

Of stelt men den goeden naam van zijn werk niet in de waagschaal, door een voorstelling van dat werk te geven die nu reeds door achttien eeuwen ieder oogenblik en dagelijks meer wordt gelogenstraft? Jezus, beweert men, heeft eens voor goed willen uitmaken wat men omtrent de onzienlijke dingen te gelooven had! Welnu, is het uitgemaakt zelfs binnen de grenzen zijner eigene gemeente? Wie hebben regt, protestanten of katholieken, trinitariërs of unitariërs, remonstranten of gereformeerden? Jezus heeft een kerk willen stichten! Welnu, is die kerk gesticht? Waar is zij dan te vinden? Te Rome, te Genève,

te Londen? Bij den keizer van Rusland of bij den heer Darby? Jezus heeft ons ontwijfelbare zekerheid willen geven omtrent de hoogste aangelegenheden des geestes! Heeft onze geest die zekerheid? Zijn alle redelijke bedenkingen tot zwijgen gebragt? Is eerlijke twijfel onmogelijk gemaakt? Jezus heeft door zijne Apostelen blijvend tot ons willen spreken! Bezitten wij de geschriften zijner Apostelen? Zijn de voornaamste vragen omtrent de authentie van de boeken des N. T. ijdele vragen, waarop het afdoend en alle verstandigen bevredigend antwoord sedert lang gegeven is? Kan de overgroote meerderheid die geschriften anders lezen dan in vertalingen, waarvan zij de getrouwheid volstrekt niet beoordeelen mag? Jezus heeft op feiten zijn gemeente en ons geloof willen bouwen! Staan die feiten dan onwrikbaar vast, ook tegenover een bezadigde historische kritiek, gelijk zij eerst in onzen tijd volledig begrepen werd; bovendien, wordt de werkelijkheid dier feiten niet gewoonlijk verdedigd op gronden, die eerst gelden als men reeds in den gewonen zin des woords christen is?

Men zie dus toe, eer men de bedoelingen van Jezus door de werkelijkheid laat bespotten. En zou men die vermeende bedoelingen willen handhaven door den twijfel hetzij aan die bedoelingen zelve, hetzij aan hare vervulling, op rekening te stellen van kwade trouw en onbekeerlijkheid des harten, dan zie men toe dat men de eer van Jezus niet verdedige door zich te vergrijpen aan een zijner koninklijkste geboden: Oordeelt niet opdat gij niet geoordeeld wordt.

Heeft Jezus daarentegen geen ander Evangelie willen prediken dan het Evangelie van het koningrijk van God, en uitsluitend op de christelijke persoonlijkheid zijne gemeente willen vestigen; heeft hij een nieuwe, een diepere opvatting van de menschelijke natuur en het menschelijk leven algemeen willen maken; het zuiverste spiritualisme in godsdienst en zedelijkheid met het gezag der evidentie willen bekleeden, en in onze borst willen nederleggen een heiligen weemoed, een afkeer van al wat onrein is, een dorsten naar het oneindige, een edele ontevredenheid over al wat niet volmaakt is, en vooral de overtuiging dat God geen offeranden wil noch angstvallige wetsvervulling, maar barmhartigheid en eindelooze broederliefde, dan zijn achttien eeuwen niet vruchteloos vervlogen, dan is iedere dag bezig om die bedoeling in werkelijkheid te doen overgaan. En als ons nu uit de oudste oorkonden blijkt, dat men met redelijkheid Jezus geen andere bedoeling kan toeschrijven, zouden wij dan niet aan de christelijke revelatie de waardigste hulde bewijzen, als wij de duidelijke openbaring van die verhevene bedoeling, gelijk zij door het leven en het onderwijs van Jezus is geschied, met dankbaarheid begroeten? (7)

De eerbied en de liefde, die wij onzen Meester en Zender toedragen, behoeft dus niet te verhinderen dat wij onpartijdig nagaan wat ons, met de beginselen die wij aankleven, van godsdienstige kennis rest en hoe zij ons deel wordt.

DERDE HOOFDSTUK.

> Es fragte ihn Zarathustra: was ist denn, o Ahura-mazda, das richtigste Opfer und Anbetung?
>
> Khorda-Avesta, Vert. van SPIEGEL.

Behoefte aan werkelijkheid verlost ons op ieder gebied van die voorliefde voor afgetrokkene stellingen, waaraan zooveel stilstand in de wetenschap te wijten is. Die voorliefde pleegt het krachtigst haar invloed te doen gevoelen als men handelt over de godsdienst. "De mensch" wordt dan gedurig besproken; van "de gemeente" wordt allerlei bevestigd. "De mensch" nu is zeer geduldig en "de gemeente" zeer lenig; afgetrokkenheden in het gemeen staan den bespiegelaar zelden in den weg. Evenwel, hetgeen weêrstand biedt is ons heilzamer dan hetgeen aan onze grillen gehoorzaamt.

De mensch in het algemeen is louter een afge-

trokken begrip, waaraan men geen eigenschap kan toeschrijven, tot welker erkenning men niet geleid is geworden door de volledige waarneming van den enkelen mensch. Het kan volstrekt geen kwaad, van den mensch in het algemeen te spreken als inderdaad zulk een waarneming vooraf is gegaan. Is dit het geval nog niet, dan is het raadzaam ons onderzoek uitsluitend te bepalen tot den mensch zoo als hij zich voordoet in dat gedeelte der werkelijkheid, dat onder ons bereik valt.

Onze kennis van den geestelijken mensch, onze psychologie, staat nog op zulk een lagen trap dat wij ons ten dezen voorloopig niet genoeg met het konkrete kunnen bezig houden. Wij bezitten nog geene psychologische wetenschap, hoogstens slechts psychologische meeningen en onderstellingen. Tot die niet zeer bemoedigende uitspraak gevoelt men zich verpligt, als men nagaat hoezeer onderling de gevoelens verschillen omtrent de allereerste zaken die met de kennis van den geestelijken mensch in verband staan. Voor den een is het godsdienstig gevoel een der bronnen waaruit hij kennis putten wil, anderen zijn van oordeel dat het godsdienstig gevoel geen zelfstandige waarde heeft, en weder anderen willen van gevoel in het gemeen niet hooren en leiden alles uit de rede af. Die rede zelve kan evenmin op de vereering van allen rekenen. Er zijn er, die haar hemelhoog verheffen, maar er zijn er evenzeer die haar verduisterd en bedorven noemen. Zou het hart dan een onzijdig grondgebied zijn, waarop tegenstanders over

vrede kunnen handelen? Maar neen, hier ontbrandt de strijd juist het hevigst; en het is zeer waarschijnlijk dat mij volkomen koud laat, hetgeen waaraan uw hart beweert de dringendste behoefte te hebben, of dat omgekeerd mijn hart met ernst najaagt hetgeen u toeschijnt de wensch slechts van het zondige hart te zijn.

Waartoe nog meer verschilpunten opgesomd? Zoo dikwijls wij getuigen zijn van een grooten strijd van meeningen mogen wij, behoudens de bescheidenheid, tot geen ander besluit komen dan dat de zaak, waar over gestreden wordt, nog niet is uitgemaakt. Wij moeten dus wel aannemen, dat zelfs over de beginselen der psychologische wetenschap nog geen genoegzaam licht is opgegaan. Is dit zoo, dan rust op elk die zich met psychologie inlaat de verpligting, om met die psychologische gegevens voor den dag te komen die hem door de waarneming der werkelijkheid bekend zijn geworden. Ieder handele nu maar over den mensch gelijk hij inderdaad den mensch heeft waargenomen, zoowel in zijne naaste omgeving als in de geschiedenis.

I.

Aan dit beginsel getrouw, wensch ik mij thans een bijzonder konkrete vraag ter beantwoording voor te stellen, een vraag die de vrienden der dusgenaamde bespiegelende wijsbegeerte misschien onnoozel zullen noemen, doch die, allerminst met het oog op

ben voor wie ik schrijf, van gewigt is ontbloot, wanneer het ons althans, ook bij de beoefening der geestelijke wetenschappen, om de eerlijke toepassing der ervaringsmethode is te doen.

De beantwoording dier vraag zal mij het best in staat stellen om het reeds aangewezen doel van dit hoofdstuk te bereiken (*). Ik vraag mij dan af, niet, hoe komt de mensch aan godsdienst, maar enkel dit, hoe is daartoe gekomen het tegenwoordig levend geslacht, voor zoover het Nederland bewoont en de protestantsche kerkbelijdenis is toegedaan, terwijl ik mijn onderzoek tot de eene, d. i. de mannelijke helft van dat geslacht bepaal, zonder echter in het minst te willen ontkennen, dat de godsdienstige ontwikkeling der andere helft met die der mannelijke menig punt van overeenkomst kan opleveren.

Beginnen wij nu met het begin. Wij zijn allen geboren en gedoopt in de christelijke protestantsche nederlandsche gemeente. Van ons negende of tiende jaar af hebben wij hare kerken bezocht en hare prediking bijgewoond; dientengevolge hebben wij ons, op het oogenblik toen er eenige heldere zelfbewustheid in den hoogeren zin des woords bij ons ontwaakte, d. i. naar ik meen op twaalf- of veertienjarigen leeftijd, in het bezit gevonden van een zeker aantal voorstellingen, denkbeelden, gemoedsaandoeningen, waarvan wij ons volstrekt niet herinneren, op welk bepaald tijdstip zij ons hoofd en hart zijn bin-

(*) Zie boven bl. 95.

nengedrongen. Zij zijn er nu eens. Of wij ze door het natuurlijk licht der rede zouden ontdekt hebben; of ze enkel door openbaring worden verkregen, wij weten er weinig van. Zij zijn er en zijn zoo volmaakt ons eigendom, dat wij aan de volstrekte geldigheid er van evenmin twijfelen als aan de eenvoudigste rekenkunstige waarheid. Onze godsdienst is op genoemden leeftijd iets, dat van zelf spreekt. Het spreekt van zelf, dat er een God is, en dat men God moet aanbidden op de wijze waarop de nederlandsche protestanten dat doen. Het spreekt van zelf, dat God boven onze hoofden in het Hemelhof is gezeten, van waar Hij het oog laat gaan over al het geschapene, toegerust met een groote magt, het menschdom zegenend en straffend naar verdienste. Het spreekt van zelf, dat wij in den Bijbel Gods woord bezitten, en naar dat woord ons leven moeten inrigten zoo goed mogelijk, terwijl wij voor de aanvulling van het ontbrekende hopen mogen op de vergevende liefde van God, die Jezus voor ons verworven heeft, toen Hij om onzentwil aan het kruis leed en stierf. Op die liefde hopen wij dan ook, want, gelijk al het vorige, zoo spreekt het eindelijk niet minder van zelf, dat er een hel is en een hemel. Of wij dien hemel zullen binnen gaan, en niet misschien voor eeuwig in de hel zullen gestooten worden, blijft voorloopig onbeslist. Zeker te zijn omtrent de eeuwige gelukzaligheid, gaat natuurlijk niet aan; het is vrij algemeen aangenomen, dat de mensch deze zekerheid niet bezitten kan dan alleen uit hoogmoed, omdat hij denkt beter te zijn dan

een ander; en ernstige vrees te koesteren voor een eeuwige verdoemenis, ook daar komt men niet toe; of het moest zijn als bij uitzondering, en dan onder den invloed van Afgescheidene dienstmaagden die ons in donkere kinderkamers bang maakten met den duivel. Ziedaar, hoe de geestelijke mensch er bij ons uitziet, zoodra wij de kinderschoenen zijn ontwassen. En dit verdient vermelding, ja, indien ik mij niet vergis, al onze aandacht, omdat deze oorspronkelijke toestand van onzen geestelijken mensch, wel beschouwd en althans in ontkennenden zin, beslissend is voor ons geheele leven. Deze oorspronkelijke toestand dwingt ons namelijk, ons leven lang veel niet te zijn. Die eerste godsdienstige indrukken zijn toch zoo magtig dat, terwijl duizenden en nogmaals duizenden om ons heen een godsdienst belijden die van de onze verschilt, wij ons nooit, al worden wij nog zoo oud, ernstig de vraag zullen stellen, of het ook welligt beter zou zijn joodsch of roomsch te worden. Wij zullen later verstandige en achtenswaardige israelieten of katholieken ontmoeten, menschen aan wier beter oordeel wij in alle andere zaken gelooven; toch zullen wij ons leven lang van de stilzwijgende onderstelling uitgaan, dat men natuurlijk niet joodsch of roomsch wordt. Dat is de regel, die door de zeer bekende uitzonderingen niet omvergeworpen wordt.

Ons onderzoek heeft ons reeds tot een zekere uitkomst geleid. Wij mogen met grond verklaren, dat wij tot onze nederlandsch-protestantsche godsdienst niet langs den weg van vrij onderzoek zijn gekomen.

Dat wij protestanten zijn, is enkel en alleen het gevolg van de omstandigheid, dat onze ouders protestantsch waren in een protestantsch land. Het is meer dan waarschijnlijk, dat de hevigste anti-papist de ijverigste voorstander zou zijn van het pauselijk gezag, wanneer eenvoudig zijne ouders roomschen waren geweest in een roomsch land.

II.

Wij, protestanten, zijn om dezelfde reden protestantsch waarom de katholiek roomsch, of de zoon van Abraham joodsch is. Dit te bedenken is van dubbel gewigt, omdat protestantsch, roomsch of israelietisch te zijn gelijk staat met een bepaald karakter te hebben, dat ons onder alle omstandigheden des levens bijblijft. Wanneer het aankleven van een dier godsdienstvormen enkel insloot, het belijden van zekere leerstukken, het zou de moeite niet waard zijn, ten dezen op den onmiskenbaren invloed onzer geboorte te wijzen. Maar neen, het sluit veel meer in. Een protestantsch regtgeloovige, een katholiek regtgeloovige, een joodsch regtgeloovige verschillen onderling; het verwondert niemand. Doch men zal zeggen, wie is nog regtgeloovig naar één dezer drie belijdenissen? Gelijkheid van beschaving, gelijkheid van maatschappelijke opvoeding, gelijkheid van burgerregten, ziedaar zoovele middelen die de verschilpunten plegen weg te nemen, en ons allen ten slotte elkander gelijk maken. Het komt er dus weinig op

aan, te vragen van welk punt men is uitgegaan; krachtens den invloed van zoovele andere dingen, een invloed dien men gemeenschappelijk ondervindt, eindigt men immers met hetzelfde te zijn.

Dit is juist, hetgeen ik meen te moeten ontkennen. Het aankleven van een dier godsdienstige vormen sluit gewoonlijk in, dat men in al zijn doen en laten het karakter behoudt, oorspronkelijk aan dien godsdienstvorm eigen. Er is een protestantsche, een katholieke, een joodsche regtgeloovigheid, die niet op elkander gelijken; er is bij manier van spreken een protestantsch, een katholiek, een joodsch liberalisme. Zou men niet bijna geneigd zijn te zeggen, dat er een protestantsch, een katholiek en een joodsch gekleurd atheïsme is, m. a. w. dat de afwezigheid van alle godsdienst zich bij den uit protestantsche ouders geborene anders openbaart dan bij hem, wiens jeugd onder katholieke of andere leiding stond?

Dit laatste vooral zou geen zin hebben, indien de namen dezer godsdienstvormen niet tevens zekere rigtingen aanduidden van den menschelijken geest. Ware het anders, dan zou het voldoende zijn voor een protestant en een israeliet, beide met geheele terzijdestelling van hun voorvaderlijk geloof, bijv. het materialisme te huldigen, om nu voortaan in hunne levensbeschouwing volkomen zamen te stemmen. En dit is toch het geval niet. Zorgvuldig behoort men te onderscheiden tusschen de geestesrigting, die een kerk vertegenwoordigt, en het leerstelsel dat zij belijdt. Het laatste kan wegvallen, terwijl het

eerste blijft. Hetgeen men oorspronkelijk door zijne geboorte is, met betrekking tot de godsdienst, dringt zoo door ons geheele wezen heen, dat het in zeker opzigt vrij onverschillig is of men op later leeftijd aan de kerkelijke geloofsbelijdenis, waarin men werd opgevoed, getrouw blijft al dan niet. In de diepste beteekenis van het woord zou men welligt kunnen zeggen, dat nog niemand ooit van godsdienst is veranderd.

Een israeliet kan wel op later leeftijd in Jezus van Nazareth als in den messias gelooven en aan de plaats van zijn star monotheïsme de kerkelijke triniteitsleer stellen, hij houdt daarmede niet altijd op israeliet te zijn, en dientengevolge in menig belangrijk opzigt te gevoelen, te redeneeren, te overleggen, anders dan hij die tot Abraham in meer verwijderde betrekking staat.

Een roomsche kan, om welke redenen dan ook, zich onder de protestantsche banier scharen, niet meer ter biecht of ter misse gaan; werd hij werkelijk in een roomsche wereld opgebragt, roomsch blijft hij met de rigting van zijn geest, al denkt hij met groote vrijheid over het roomsche leerstuk.

Ik kan dezelfde opmerking herhalen voor den protestant, die tot een andere godsdienstige denkwijze komt dan die van zijn kerkgenootschap. Zoowel de zamenleving als de nieuwere letterkunde is het veld, waarop ten dezen mijne waarneming werkt. Op hetgeen de zamenleving mij heeft geleerd kan ik mij natuurlijk slechts met een woord beroepen; doch,

wat het bewijs uit de nieuwere letterkunde betreft, behoeft het wel geleverd te worden? Springt de waarheid mijner opmerking niet ieder in het oog? Ik bepaal mij tot enkele voorbeelden. Zou een Ernest Renan niet ongeveer hetzelfde gelooven en ontkennen als een Edmond Scherer? En toch, wien treft het niet, hoe telkens de roomsche bij den een, de protestant bij den ander onwillekeurig bovenkomt. Vroeg men deze mannen tot welk kerkgenootschap zij behooren, glimlachen zouden ze waarschijnlijk. Nogtans, geheel hunne wijze van menschen en dingen te beoordeelen; hunne opvatting van de beteekenis van het leven; de eischen die zij stellen aan zich zelven, aan de waarheid; de plaats die zij toekennen aan het geweten; zekere kenmerkende uitdrukkingen, dat alles is bij den een en bij den ander zoo verscheiden, levert althans zooveel schakeeringen op, dat wij, ook zonder met de levensgeschiedenis van beide in het minst bekend te zijn, terstond zullen zeggen: deze liberaal is uit een roomsch, de andere uit een protestantsch ei gekropen. (*)

Leg den letterkundigen arbeid van een Macaulay

(*) Renan heeft zelf onlangs een nieuw bewijs voor de waarheid dezer opmerking geleverd in zijn bekend *Leven van Jezus*. Hij heeft blijkbaar in Jezus een ideaal van zedelijke grootheid willen schilderen, maar is het ten slotte niet het ideaal van een roomsch heilige geworden, die somtijds, door zonderlinge zwakheden, beneden het peil der hoog ontwikkelde menschelijke natuur blijft staan; soms, zich boven dat peil verheffend, als een half-god moet worden vereerd?

naast dien van een Sainte-Beuve, niet lang zal het duren of het wordt u duidelijk dat, al staan zij beide boven iederen bijzonderen kerkvorm, nogtans niet de tweede en wel de eerste voortgekomen is uit een kerk, waarin men een scherp onderscheid maakt tusschen goed en kwaad, de godsdienst niet anders begrijpt dan als een persoonlijke daad van den mensch, en het leven buiten alle hierarchische invloeden houdt. Zal ik nog wijzen op een George Sand met haar *Mademoiselle la Quintinie* naast een George Eliot met haar *Adam Bede?* Beide schrijfsters zijn aan de leerstellige eigenaardigheid van de kerk, waarin zij geboren en opgevoed werden, blijkbaar ten eenemale ontgroeid. Beide schetsen ons met groote onafhankelijkheid van geest, hoe de godsdienst kan grijpen in het maatschappelijk leven. In weêrwil van deze dubbele overeenkomst, zou men niettemin blind moeten zijn om niet met zekerheid te durven zeggen: die *Mademoiselle la Quintinie* geschreven heeft is nooit in een protestantsche, die *Adam Bede* dichtte is nooit in een katholieke omgeving opgegroeid.

Ik kan mijne beweering nog met een andere opmerking duidelijk maken. Sprekende over de groote vrijheid van onderzoek die in den boezem der protestantsche kerk wordt toegelaten, heeft Renan ergens gezegd: als Voltaire in Duitschland had gewoond zou men hem hoogleeraar in de theologie gemaakt hebben. Welnu, dit is in mijn oog volmaakt onwaar, tenzij men de uitspraak van Renan mogt aanvullen

met de woorden: Voltaire zou in Duitschland hoogleeraar in de theologie zijn geweest *omdat hij in het protestantsche Duitschland zou opgehouden hebben, Voltaire te zijn.* M. a. w. het is niet onmogelijk, dat bijv. professor Baur van Tubingen even weinig van de evangelische geschiedenis voor waar heeft gehouden als Voltaire, maar de een is, om het gewone spraakgebruik te volgen, een protestantsch, de ander een roomsch ongeloovige; en dat onderscheid is niet gering.

Zoo groot is de magt onzer eerste indrukken. Kan men zich nu, bij een hoogen trap van geestesontwikkeling, aan die magt nooit geheel onttrekken — is Rousseau niet een protestant, Schleiermacher niet een hernhutter gebleven? — hoeveel minder zal dit het geval kunnen zijn met hen, die tijd noch gelegenheid hebben om hun geest met vreemden invloed in aanraking te brengen.

Daarom geloof ik, dat het protestantisme niet in de werkelijkheid op vrij onderzoek rust. Er is niemand onder ons, die niet reeds protestantsch is en denkt en voelt, voor hij nog iets heeft onderzocht. Nog meer, er is niemand die de verschillende godsdiensten onderzoekt met het ernstige doel om van allen de beste te kiezen. Het beslissend uitgangspunt is voor allen gegeven. Gelijk wij Hollanders zijn en blijven, zoo zijn en blijven wij protestantsch. Het kenmerkende van onze beschouwingen en van onze geestelijke behoeften, van onze opvatting van het leven, van de vriendschap, van den omgang met anderen, van het kwade, van den

dood, het is onafhankelijk van onzen wil ons deel geworden. Het is door onze geboorte en door onze opvoeding bepaald. Niets is beter in staat, er ons van te overtuigen, dan een eenigzins langdurig verblijf in een landstreek, waar men een andere godsdienst belijdt dan die wijzelven zijn toegedaan. Kan men welligt in een oogenblik van ijdelheid en aanmatiging beweren, dat men zich aan het kerkgenootschap wàarin men geboren is aansluit, alleen omdat men inziet dat de waarheid bij dat kerkgenootschap gevonden wordt; men kan immers in die dwaling geen oogenblik langer volharden, wanneer men bedenkt hoe toevallig het zou zijn, dat het onderzoek in een luthersch land juist altijd tot belijdenis van het lutherdom, in een episcopaalsch land juist altijd tot hooge waardeering van het episcopalisme, in een zuiver gereformeerd land juist altijd tot groote ingenomenheid met den presbyteriaanschen kerkvorm moet leiden. De protestant onderzoekt, maar hij onderzoekt reeds als protestant; de eischen die hij zich stelt, voor hij zijn besluit opmaakt, zijn reeds van protestantsch gehalte. Wij mogen het nooit vergeten: een dwaze godsdienst, die wij van de vaderen hebben geërfd, heeft tienmaal meer kans om door ons omhelsd te worden en verdedigd dan een redelijke godsdienst, die geheel nieuw is. De geschiedenis leert alleen, dat van dezen regel afgeweken wordt in die hoogst zeldzame tijdsgewrichten waarin het, in verband met allerlei andere buitengewone omstandigheden, duidelijk blijkt dat een godsdienst uitgeleefd is, en

waarin bovendien een volk of een ras zich op een gewigtig keerpunt bevindt.

III.

Zijn wij alzoo, met betrekking tot den inhoud van ons godsdienstig gevoel, van een volstrekt uitwendige omstandigheid afhankelijk, het is er verre van af dat wij van deze afhankelijkheid kwaad zouden spreken. Integendeel, ik beschouw haar als een zegen. Treurig zou het met ons gesteld zijn, bijaldien ieder van ons het godsdienstig gevoel, dat de menschelijke natuur oorspronkelijk eigen, op zich zelf echter niets meer dan een vermogen en volstrekt zonder inhoud is, bijaldien ieder van ons dat godsdienstig gevoel van het begin af aan, geheel door eigen kracht, moest ontwikkelen. Er is een godsdienstige traditie in de menschheid. Zij wordt bij ieder volk gevonden. Elk onzer heeft aan haar groote verpligting. Ik ben overtuigd, dat de godsdienst door onze natuur wordt geboden en deel uitmaakt van het wezen onzer natuur. Dat zij alleen het gevolg zou zijn van opvoeding en overlevering, ik kan het niet toegeven. Doch dit neemt niet weg, dat de mensch aan dat oorspronkelijk godsdienstig gevoel uiterst weinig hebben zou, indien het niet terstond van de traditie een rijken inhoud ontving. Wie waarborgt mij, dat zonder die traditie mijn godsdienstig gevoel niet altijd zou blijven sluimeren, en dat ik zonder haar niet op een zeer laag standpunt van gods-

dienstige ontwikkeling zou blijven staan? Waartoe ook uitgewischt of vergeten, wat de voorgeslachten hebben gearbeid?

Zou ik de godsdienstige overlevering van bijna ieder volk, als ik zijn kind was, dankbaar bejegenen, ik doe het in meer dan dubbele mate nu de godsdienstige overlevering, die ons opvoedde, het protestantsch christendom heet. Deze traditie toch heeft, hoe zij ook werd medegedeeld, ons geleerd, neder te knielen voor een onzigtbaar Wezen, Schepper van Hemel en aarde, en ons gezegd, dat wij in dien Onzigtbare den vader zouden erkennen vol van wijsheid en liefde. Zij heeft onze kinderlijke schrèden geleid in kerkgebouwen, die de verbeelding koud lieten en juist daardoor het krachtigst ons het geestelijk karakter openbaarden van den God, tot wiens eer zij omhoog rijzen. Zij heeft ons op de lippen gelegd het eenvoudigst en het heerlijkst gebed, dat ooit werd uitgesproken. Als wij gelukkig waren, heeft zij aan de dankbare stemming van ons hart psalmtoonen geleend zoo diep en zoo vol, dat onze gantsche ziel er zich in kon uitstorten; en als wij droevig waren, heeft zij woorden in ons hart doen weerklinken, welluidend en vol van troost. Eer de wereld onze verbeelding kon bezoedelen, heeft zij die verbeelding bevolkt met de reinste voorstellingen, ontleend van een leven, dat eenig is geweest in zijn soort. Eer we onze pligten kenden, sprak zij ons van genade; eer wij vielen, wees zij ons op een reddende hand, tot oprigten altijd gereed.

Nog hadden wij het menschelijk lijden niet gezien, toen zij reeds voor de verhevenste smart ons medelijden vroeg; nog van den dood enkel bij geruchte vernomen, toen zij onze gedachten reeds bij een ontsloten graf vertoeven deed.

Waar is de wijze, wiens opvoeding wedijveren kan met de opvoeding, die het protestantsch christendom ons schonk? Elk die haar genoot zegt met dankbaarheid: Indien ik u vergete!

IV.

De indrukken, die daar met flaauwe trekken werden beschreven, wij hebben ze allen in meerdere of mindere mate ondervonden. Men is niet jong geweest zonder het hart, zij het ook nog zoo luttel, zij het ook nog zoo kort, te hebben geopend voor die schoone godsdienstige wereld, die wij geheel toebereid ontvingen uit de handen der traditie. Ook voor ons is als weleer voor Petrus, in zijn visioen (*), een disch neêrgedaald, terwijl men tot ons zeide: Neemt en eet. Het was een eigenaardig, voor velen een aandoenlijk oogenblik, toen wij voor het eerst deel namen aan dien stillen disch, dien we in onze verbeelding zoo lang hadden aanschouwd, en waarvan wij ons voorstelden, dat niemand er van kon oprijzen zonder een beter mensch te worden. Neen, toen zijn wij

(*) Hand. d. Apost. X : 9—16.

geen huichelaars, toen zijn wij vroom geweest!

Maar dat oogenblik in ons leven is het laatste waarop wij allen één waren, één door dezelfde voorstellingen en dezelfde aandoeningen van het gemoed. Sedert zijn onze wegen uit elkander gegaan.

Sommigen zijn den algemeenen stroom gevolgd en hebben, zoo het heet, van hun jeugd genoten. Wij onderzoeken niet, wat hun genot voor hen opgeleverd heeft, noch in hoever dat genot hun godsdienstig leven heeft geschaad of gebaat. Indien zij de godsdienst verloren, wat bewijst het? Indien zij tot de godsdienst terugkeerden en haar uit de handen der traditioneele regtzinnigheid zonder tegenspreken aannamen, wat bewijst het andermaal? Bevrediging van een door zinnelijkheid bedorven, zij het ook eindelijk ontwaakt, geweten is, naar mijn bescheiden oordeel, een slechte toetssteen voor de zedelijke of verstandelijke waarde van een geloof.

Anderen werden voor iedere uitspatting bewaard, dompelden zich in de beslommeringen en onschuldige genoegens van het dagelijksch leven, aten en dronken, lieten zich met de godsdienst niet verder in. De geschiedenis van hunne godsdienstige ontwikkeling te schrijven is niet wel mogelijk. De groote hartenkenner weet, wat hun van verheffing tot den Oneindige, wat hun van zielenadel overblijft.

Weder anderen zijn aan het voorvaderlijk geloof getrouw gebleven, omdat zij daarin de uitdrukking hebben leeren vinden van de beste gewaarwordingen en de diepste ervaringen van hun gemoedsleven.

Hoe zij den inhoud vonden van hun godsdienstig gevoel, werd reeds verklaard; wat de overlevering hun gaf, werd voor hen een bezielend beginsel, waarvan zij verstandelijk zich geen rekenschap trachten te geven, hetzij omdat hun verstand niet bij magte is, die rekenschap te vragen; hetzij omdat zij zich in staat gevoelen, aan de bedenkingen van het verstand het zwijgen op te leggen; hetzij eindelijk, omdat zij, vol van vertrouwen in de gewone bewijzen die ten gunste der traditie worden aangevoerd, niet kritisch genoeg ontwikkeld zijn om te kunnen onderstellen, dat hetgeen zoovele geleerde mannen voor waarheid hebben gehouden toch wel eens geen waarheid kon zijn.

Hiermede is een deel van mijn taak vervuld. Van velen onzer protestantsche tijdgenooten heb ik aangetoond, hoe zij aan hunne godsdienstige opvatting gekomen zijn. Maar een ander deel wacht mij nog. Naast de reeds genoemden, zijn er die tot een nieuwe klasse behooren en hun aantal is vooral in onzen tijd niet gering. Ik geloof, wat de hoofdzaak betreft, uit hun naam te kunnen spreken.

Ook zij oorspronkelijk, wat den inhoud aangaat van hun godsdienstig gevoel, eenvoudig kinderen der protestantsch-christelijke traditie; ook zij op hun achttiende of twintigste jaar in het bezit van een zeer uitgewerkte godsdienstleer, van een zeer bevolkte, bovenzinnelijke wereld, die voor hen volmaakt objectief heet; ook hunne zedelijke bewustheid doordrongen van het besef dat het pligt is, een kerkelijk geloof te hebben en zonde, van het geloof der

protestantsche kerk op voorname punten af te wijken.

Nog een voorname trek ontbreekt aan deze beschrijving. Niet slechts ontvingen zij allen een meer of minder sterk gekleurde regtzinnige opleiding; maar velen hunner viel daarenboven een vrome, sommigen zelfs een piëtistische opvoeding ten deel. Er was, zooveel deze laatsten aangaat, in hun jong gemoed een zeldzame ernst. Het bederf der wereld was hun grootendeels onbekend of boezemde, bekend, slechts een diepen afkeer in. Zedelijkheid op zichzelve kenden zij niet; zij wisten slechts van Gods geboden. De strijd der hartstogten ontbrandde. Zij zochten hunne kracht in het luisteren naar ernstige preeken, in het lezen van den Bijbel en andere goede boeken, bovenal in een dagelijksch gebed. De Christus was hun zeer nabij. Het viel hun ligt, met hem om te gaan. Eenmaal zijn Evangelie te mogen prediken was de eenige droom van veler eerzucht.

Want de moderne rigting in de vaderlandsche kerk is uitgegaan, niet van de beoefenaars der natuurwetenschappen, niet van regtsgeleerden of geletterden, maar van jeugdige theologanten.

Maar hoe? Deze jeugdige theologanten zijn toch niet dezelfden, van wier jonkheid ik sprak? Een vrij regtzinnige en misschien een vrome jeugd heeft toch niet kunnen leiden tot een mannelijken leeftijd, vreemd aan de regtzinnigheid en behebt met denkbeelden, die vele vromen doen sidderen?

Men weet, dat het niet anders is.

Wat is er dan gebeurd?

V.

Te veel om te zeggen. Maar hetgeen ik met zekerheid weet, behoef ik hier niet onvermeld te laten. Ik wil niet tot een wijsgeerige uiteenzetting, maar liever tot een eenigzins dramatisch-gekleurde voorstelling mijn toevlugt nemen. Ik wensch van iemand — de naam is hier volkomen onverschillig, want hetgeen hem wedervoer is, in de groote hoofdtrekken, het lot van velen geweest — ik wensch van iemand te verhalen, die — 't mag veertien of vijftien jaar geleden zijn — aan een onzer academiën zich voorbereidde tot de studie der godgeleerdheid. Een bladzijde uit zijn innerlijk leven stelt ons aanschouwelijk voor oogen een der wegen, waarlangs men zeer natuurlijk komen kan tot de godsdienstige opvatting der moderne rigting.

Zoo één, dan was hij een kind der protestantsch-christelijke traditie en deze moeder had hem niet stiefmoederlijk bejegend. Aan hare voeten gezeten, had hij de oogen geopend voor haar dichterlijken gloed, haar godsdienstige waarheid. Hij had nooit haar tucht gevoeld; van knellende banden was nooit sprake of gedachte geweest. Toch was hij aan haar gekluisterd, maar met de liefde van zijn hart. Een nieuw, het akademisch leven ging voor hem open. Het had voor hem geen verleiding. Al zijn belangstelling was gevestigd op hetgeen daar buiten lag of daar boven. Het moest hem enkel wetenschap

geven en vooral de Evangeliedienst spoedig binnenleiden, die goede, die aantrekkelijke toekomst. Nog waren de scholen der theologie hem niet opengegaan, toen hij, reeds met ongeduld verlangende naar theologische wijsheid, de hand uitstak naar een werk, dat hem meer dan eenig ander toescheen, zijn dorst naar christelijke kennis te zullen bevredigen. Het was het, in 1846 verschenen, Leven van Jezus, beschreven door Prof. van Oosterzee. Het boek werd gretig geopend, de Inleiding verslonden.

Van dat oogenblik dagteekent er eene verandering in zijn inwendig leven.

Niet onnatuurlijk. Die Inleiding sprak hem over de echtheid der vier Evangeliën, vermeldde de argumenten voor en tegen. Hoe? De echtheid der vier Evangeliën! Is dat een zaak, waarover men voor en tegen kan redeneeren? Moeten die Evangeliën niet in hun geheel geloofd, of in hun geheel verworpen worden? Rust hun echtheid op het getuigenis van kerkvaders, feilbare menschen? Soortgelijke vragen bestormden op eens zijn geest, maar wat hem het pijnlijkst trof, het was de onzekerheid waarin men, volgens den geleerden schrijver, moest verkeeren ten aanzien van de authentie van enkele Evangelische geschriften. Nooit, eer hij het uit des Hoogleeraars werk vernam, nooit had hij geweten dat er zooveel tegen de echtheid bijv. van het Evangelie van Mattheus met alle billijkheid kan worden ingebragt, of liever dat die echtheid volstrekt onbewijsbaar moet heeten. Van welk der vier Evangeliën

staat, wel beschouwd, de echtheid boven alle bedenking vast? Te vergeefs las en herlas hij de Inleiding. Prof. van Oosterzee bleef hem op die vraag het bevredigend antwoord schuldig. Zoo werden door deze Inleiding de eerste zaden van scepticisme in zijn gemoed uitgestrooid. (8)

Het was een vreemd en een bang oogenblik, toen hij voor het eerst die eerwaardige Evangeliën, waarin hij tot nu toe louter gewijde, uit den Hemel nedergedaalde bladen had gezien, tot den rang zag verlaagd bijvoorbeeld van de redevoeringen tegen Catilina, terwijl de kritiek bepalen moet, door wien zij zijn geschreven, in welken tijd zij te huis behooren en in hoever zelfs de tekst ongeschonden bewaard is gebleven. En nog banger werd het hem, toen hij niet lang daarna bemerkte, dat het zoo gesteld was met al de geschriften van den kanon, en dat ook het begrip van een kanon van het Nieuwe Testament een menschelijke uitvinding is. Van het Nieuwe Testament rigtte hij zijn blik op het Oude; maar de Inleiding van de Wette deed voor het Oude; wat de Inleiding van v. Oosterzee voor het Nieuwe Verbond had gedaan. De vijf boeken van Mozes, welligt eerst vele eeuwen, na diens dood opgesteld! De psalmen misschien voor een klein deel slechts van David! De profetiën van Jesaja, onzeker ten aanzien van haar oorsprong! Het boek van Daniel stellig onecht! Hij kon zijne oogen naauwelijks gelooven.

Want de gevolgtrekking, die uit deze onzekerheid moest worden afgeleid, lag voor de hand. Viel er

omtrent de echtheid, bepaaldelijk der N. T. geschriften, zooveel voor en tegen te redeneeren, wat bleef er dan over van het gezag van den Bijbel? Inderdaad; Jezus heeft tot zijne Apostelen gezegd: "Wie u hoort, die hoort mij," en "de Heilige Geest zal u in alle waarheid leiden"; maar zullen deze beloften ons baten, dan moet het immers vast staan, dat de geschriften van het N. T. werkelijk uit de pen van Jezus' Apostelen zijn gevloeid? Hoort men de Apostelen, dan hoort men Jezus! Uitstekend. Maar de vraag is juist of men in het N. T. werkelijk de Apostelen hoorde. En daarvan kon, volgens Prof. van Oosterzee en andere geleerden, weinig met volkomene zekerheid worden gezegd. Ja, geleerden waren er, die op de vraag louter ontkennende antwoorden gaven. De geschriften der Tubingsche school deden zelfs over de wording van het N. T. een geheel onverwacht licht voor hem opgaan. Bij dat licht bezien, behelsde het Nieuwe Testament een gedeelte van de letterkunde der oudste christelijke kerk; een letterkunde, die de getrouwe afspiegeling is van den strijd der partijen, die destijds de gemoederen verdeelde. Volgens de genoemde theologen stond de partij van Paulus tegenover die van Petrus, de partij die van het christendom een wereldgodsdienst, en het daarom geschikt voor allen, wilde maken, tegenover de partij, die in het christendom een veredeld jodendom zag en alle heidenen tot het oude verbond van Abraham wilde roepen, om hun alzoo deelgenootschap te geven aan de zegeningen van den Messias. En naast of liever boven die twee

partijen, bevonden zich die irenische gemoederen, die aan verzoening dachten en den vrede zochten. Zoo werden al de Nieuw Testamentische boeken eenvoudig geschriften, opgesteld in het belang hetzij van een der beide strijdende partijen, hetzij ter wille van de katholiciteit, die men bereiken wilde.

Wat zou onze twintigjarige student kiezen uit al die verschillende gevoelens? Hij kon, hij mogt geen keuze doen; maar het absoluut karakter van den Bijbel, als van een onmiddelijk door Godzelf gegeven boek was voor hem onherstelbaar vernietigd. Sprak men hem van bijbelgezag of van een nederig buigen voor het heilige schriftwoord, dan dacht hij bij zichzelven: maar wie weet, hoe die kanon van den Bijbel is vastgesteld, wie weet van wien dat schriftwoord afkomstig is, wie weet of de tekst ons ongeschonden bewaard is gebleven? Soms werden die vragen vergeten of onderdrukt; dat is ongeloof, dat is ketterij, zoo klonk het soms in zijn binnenste, maar een andere stem antwoordde: neen, dat gaat toch niet aan; wat onzeker is kan geen grond van zekerheid, wat mogelijk feilbaar is geen onfeilbaar gezag voor mij zijn, op menschelijk gezag kan het goddelijk gezag niet rusten.

Zoo bleven allerlei gewigtige zaken onbeslist, maar de traditie had hare betoovering verloren. Voor het eerst werd zij nu aangemerkt als een traditie, die men het regt had, naar hare geloofsbrieven te vragen. Voor het eerst werd zij nu aangemerkt als een traditie, en dat was op zichzelf reeds doodelijk

voor het geheel der voorstellingen, die tot hiertoe het eigendom geweest waren van zijn geest.

Nadat de Inleidingswetenschap door hem was ingezien, ontsloot de ontwikkelingsgeschiedenis der christelijke leerstukken (met een kunstterm dogmengeschiedenis geheeten) haar gevaarlijk archief. Daaruit bleek toch de waarheid van twee voor iedere onwankelbare regtzinnigheid zeer noodlottige zaken. Het bleek hem vooreerst, dat onder orthodoxie volstrekt niet in alle tijden hetzelfde was verstaan, en vervolgens, dat ieder leerstuk zijn geschiedenis heeft. Zonderlinge ontdekking; hij deed haar aan de hand van Hagenbach en van Baur, reeds in zijn eerste theologische jaar. Hoe? Is het leerstuk van de drieëenheid gemaakt en niet als met Christus geboren? Staat de logosleer in onafscheidelijk verband met een niet-christelijke wijsbegeerte? Hebben conciliën, over wier arbeid de kerkgeschiedenis geen bijzonder gunstig licht kan werpen, bij meerderheid van stemmen, de eenswezendheid van den Vader en den Zoon vastgesteld? Werd het chiliasme, dat wezenlijk bestanddeel van het apostolisch geloof, ten slotte een ketterij? Zijn er eeuwen verloopen, eer de kerkelijke predestinatieleer bij iemand opkwam? Zijn er verscheidene geslachten gestorven binnen den kring der christelijke gemeente, zonder van de satisfactie- of expiatieleer ooit te hebben vernomen? Hebben de denkbeelden over de verlossing, door Christus teweeggebragt, zulk een wijziging ondergaan dat men den losprijs door Christus, eerst aan den

satan, later aan God, betaald achtte? Heeft een vrome als Augustinus aan de kracht der voorbidding voor afgestorvenen geloofd? Heeft een Luther aan Zwingli de broederhand geweigerd, omdat deze van geen lichamelijke tegenwoordigheid van Christus bij het avondmaal wilde hooren? Is voor de gereformeerden de doop slechts een uitwendig teeken, terwijl hij voor onze luthersche broeders een middel is, waardoor Gods genade den jonggeborene onfeilbaar wordt medegedeeld? Moesten in het protestantsche Engeland zij juist als onkerkelijken gebrandmerkt worden, die in het protestantsche Holland voor de kerkelijken bij uitnemendheid golden?

Ook hier weder tallooze vragen, die aan de traditie haar absoluut karakter geheel ontnamen. Wat is een goddelijk leerstuk, dat niet een eeuwige waarheid behelst, maar een geschiedenis heeft, een opkomst, een bloei, een verval? Wat is een christologie, die aan klimaat of volkskarakter niet minder dan aan wereldsche invloeden haar ontstaan te danken heeft? Wat is een regtzinnigheid, die door de geographie bepaald wordt, en aan deze zijde van den Oceaan bevestigt wat zij aan gene zijde ontkent? Wat is in het gemeen de objectieve waarde van godsdienstige voorstellingen of van geloofsovertuigingen, die met geboorte en opvoeding zoo onafscheidelijk zamenhangen?

Zoo ging de twijfel onverbiddelijk voort, maar die twijfel was uitsluitend gerigt op het algemeen verbindende van de protestantsch christelijke over-

levering. De vraag was voor hem niet: is dit of dat bijzondere leerstuk aanstootelijk voor het redeneerend verstand; is deze of die stelling onbestaanbaar met zekere vooraf opgevatte denkbeelden van Gods liefde en wijsheid? Neen; soortgelijke vragen zou hij destijds niet als onbelangrijk of ongepast verworpen hebben, indien zij bij hem opgekomen waren. Maar zij kwamen niet bij hem op. Zij lagen niet op zijn weg. Hetgeen hem bezig hield, het was de algemeene vraag, die alles beheerschte en die uitsluitend liep over de objectieviteit der godsdienstige wereld, waarin hij met al zijne protestantsche tijdgenooten zich tot hiertoe had bewogen. En hiermede stond insgelijks in verband een onderzoek, dat, zoo het gunstig ware afgeloopen, hem misschien van den twijfel genezen had.

Dit overdacht hij: zijn de vruchten van het protestantsch-christelijk geloof misschien een onbedriegelijke waarborg voor de werkelijkheid van hetgeen dat geloof behelst. Die vruchten kon hij niet gering achten. Hij vergat de vertroosting noch de kracht ten goede aan dat geloof, ook voor hem, onafscheidelijk verbonden, al vond hij het piëtisme, den bepaalden vorm waarin dat geloof hem was medegedeeld, meer geschikt om het godsdienstig dan om het zedelijk gevoel te ontwikkelen, en gunstiger voor de mystieke dan voor de handelende zijde van het karakter, Maar dit bragt hem geen schrede verder. Niet of het geloof heiligt, maar of zijn heiligende kracht een betrouwbaar getuigenis voor zijn objectieve

waarheid aflegt, ziedaar het vraagstuk waarvan hij de oplossing zocht.

Bijzonder bevredigend kon ze niet zijn. De geschiedenis der godsdiensten en de onderlinge vergelijking der verschillende godsdienstige gezindheden bewees hem tweederlei: vooreerst, dat het geloof zelf, onafhankelijk zoowel van de werkelijkheid als van de heiligheid van zijn inhoud, een heiligende kracht bezit; en niet minder, dat de heiligende kracht van een geloof altijd tot voorwaarde heeft het temperament der geloovigen en de hoogte van zedelijke ontwikkeling, die de tijd op een gegeven oogenblik heeft bereikt. Niet alleen maakt het bouddhisme bouddhistische, het katholicisme roomsche heiligen, maar ook het hervormd geloof van voor drie eeuwen was niet in staat zijn belijders merkelijk te verheffen boven de zedelijke denkbeelden, die destijds algemeen heerschten. Ook voor Luther was vasten en biechten behoefte; ook voor Calvijn was vervolging om de godsdienst dure pligt. Het was hem daarom niet duidelijk, dat men met een godsdienstige opvoeding, die van een geheel ander leerstelsel dan de protestantsche orthodoxie uitgaat, niet, zedelijk, zóó kan worden, dat men, van het standpunt bezien dat daardoor verkregen werd, reden heeft, aan die opvoeding zijn leven lang met dankbaarheid terug te denken. Hij kwam dus telkens tot éénzelfde onzekerheid. Al de stellingen, die hij in zijne kindsche jaren had aangenomen, bleven voorloopig dezelfden; maar terwijl er vroeger achter elk dezer stellingen

een rustpunt had gestaan, volgde er nu een vraagteeken, dat door niets en niemand kon worden uitgewischt.

Of het hem leed deed; of het de vrolijkheid van zijn jeugd bedierf? Soms, in een vertrouwelijk gesprek, verhaalde hij van het geweld, waarmede zijne geloofsovertuigingen hem, één voor één, van het hart werden gescheurd. Het was niet een strijd tusschen deugd en zinnelijkheid, tusschen de dienst van God en de dienst der wereld, tusschen het buigen onder een hooger Wil en het vieren van eigene hartstogten. Neen, de wereld boeit niet hem, die door wetenschappelijken twijfel omtrent de hoogste aangelegenheden wordt voortgezweept. Het was een strijd tusschen het vasthouden van het absolute en het vermoeden dat misschien alles voor ons, arme menschenkinderen, betrekkelijk is. Wie aan dezen strijd ten prooi is, blijft vreemd aan onedele overleggingen. Deze soort van twijfel heeft met het zondige hart niets gemeen.

Kunnen wij, zonder dezen toestand doorleefd te hebben, er ons een juist denkbeeld van vormen? Die er in verkeert meent, dat hij zijne godsdienstige en zedelijke denkbeelden uitsluitend aan zijn opvoeding moet toeschrijven. Want, tracht hij objectief te bewijzen, hetgeen hij instinktmatig heeft aangenomen, òf de bewijzen schieten te kort, òf hij vreest dat ook de beoordeeling van die bewijzen met zijne subjectieviteit al te naauw zamenhangt. Hoe ver reikt nu haar invloed? Wat kan men op godsdienstig en

zedelijk gebied vinden, dat onbetwistbaar, dat algemeen verbindend is? Die vraag wordt de bron van blijvende kwelling. Immers; men vernielt zijn godsdienstigen toestand niet eensklaps met eenige wijsgeerige vragen. Al wilde men het beproeven, de poging zou toch niet gelukken? Die geestelijke zelfmoord is niet uitvoerbaar. Is een geloof niet opgelegd maar ons persoonlijk eigendom, dan maakt men zich door den twijfel van het verstand niet op eens los van dat geloof. Men kan zichzelf niet ontrouw worden; niet ontkennen te zien wat men ziet, of te gevoelen wat men gevoelt. Toch komt de vraag telkens boven: bestaat hetgeen ik zie werkelijk buiten mij, is de aandoening van mijn gevoel een gewaarwording van de werkelijkheid. Is mijn rijkdom niet louter denkbeeldig; leef ik niet van een som, ontvangen op wisselbrieven, die later welligt geprotesteerd zullen worden? Zoo is men geloovig te midden van zijn ongeloof. Zoo twijfelt men als in de tegenwoordigheid van God. Het hart dringt naar God en angstig vraagt men zich rekenschap van dien drang. Men twijfelt en is geneigd, Godzelf zijn twijfel te klagen. Men zou er toe komen om aan God te zeggen, dat men zooveel moeite heeft om in God te gelooven.

Zonderling poogden de vromen een einde te maken aan zijn strijd. Zij spraken hem van den zielevrede, en van een grooten troost, te vinden bij hun geloof. Alsof hij dat een oogenblik in twijfel had getrokken! Alsof hem dat alles niet uit ervaring be-

kend was! Of wel, zij deelden hem de bewijzen mede, die in hun oog de objectieve werkelijkheid van den inhoud van hun geloof voldoende waarborgden. Zij konden hem inderdaad hunne bewijzen geven, maar niet de overtuiging dat deze bewijzen proefhoudend zijn. Het een na het ander vielen zij inéén, de wijsgeerige bewijzen voor het bestaan van God, voor de onfeilbaarheid der Schrift, voor het algemeen verbindende van geheel het hervormd-regtzinnig leerbegrip. Kind der traditie, sprak hij tot die moeder: voorzeker, zonder u zou ik niets zijn, maar is, hetgeen ik door u ben, niet iets louter toevalligs, een van die voorbijgaande toestanden, waarover een later eeuw medelijdend glimlacht? Zeiden anderen: wij zoeken niet langer, wij hebben gevonden; hij dacht in stilte, gij *meent* gevonden te hebben. Meer dan een meening hebt gij niet!

Onder den invloed van zijn verleden, wilde hij nu slechts van tweederlei standpunt hooren: op het ééne, geloofde men in een absoluut gezag en achtte men zich in het bezit van een absolute waarheid; op het andere, noemde men alles betrekkelijk waar en mitsdien alles onzeker. Nu hij van het eerste standpunt was afgedrongen, bleef hem slechts het tweede over. Alles, zonder onderscheid, onzeker. Het bestaan van Christus onzeker, het bestaan van God onzeker, de waarachtigheid zelfs van de behoefte aan God onzeker, de zelfstandigheid van den geest onzeker. Wat sombere eentoonigheid!

Wie eens gestooten is uit het godsdienstig leer-

stelsel zijner jeugd, kan nooit meer aan terugkeeren denken. Het trof mij onlangs aan de overzijde van onze Maas. Als een klein rond stukjen ijzer met groote kracht uit een ijzerplaat is geperst, zegt men dat geen magt ter wereld het weder in de ronde opening kan drukken die daardoor ontstaan is. Zoo verging het onzen academieburger.

Doch, de dagen zijner wanhopige onzekerheid waren geteld.

Nog bevroedde hij het niet, toen hij een man op zijn weg ontmoette, die op zijn verdere ontwikkeling een beslissenden invloed zou uitoefenen. Thans moet het ons blijken waarom en hoe?

Meer dan een jaar had hij diens lessen gevolgd, maar zonder een anderen indruk er van te ontvangen dan den indruk eener zonderlinge teleurstelling. Die man toch was niemand anders dan de leeraar der empirische wijsbegeerte, wiens rigting reeds in 1850 een groote beteekenis voor ons land verkregen had. En van waar dan die teleurstelling? Eer hij in de rol der akademie was ingeschreven, had hij van dezen leeraar al vernomen, als van den stouten bestrijder des christendoms. Was het wonder, dat hij met een hooggespannen nieuwsgierigheid voor het eerst op diens collegebanken plaats nam, allerlei bedenkingen en bezwaren verwachtend, die de leer der duisternis zou inbrengen tegen het Evangelie des Lichts? En ziet, het eerste en het tweede en het derde college en al de volgende lessen gingen voorbij, maar geen woord voor of tegen het christendom werd uit den mond des

Hoogleeraars vernomen. Het waren louter paragrafen en nogmaals paragrafen betreffende een zekere empirische logica, die over het hoofd van den jongen student henenvlogen zonder hem eenig kwaad te doen vermoeden. Integendeel; hij vond, onnoozel genoeg! dat die logica er doodonschuldig uitzag. Maar de metafysica, door denzelfden leeraar onderwezen, zij zou geheel andere zaken onthullen en hem den nederlandschen Strauss van nabij doen zien. Nieuwe teleurstelling. Zij werd historisch gegeven, en ontvouwde achtereenvolgens al de godsdienststelsels met een kalmte, die geen koelheid werd, en althans geene vooringenomenheid verried tegen de godsdienst of in het bijzonder tegen het christendom. Het scheen dus niet, dat hem in deze lessen ooit iets anders treffen zou, dan de zeker opmerkelijke omstandigheid, dat men hier zeer veel en op de theologische colleges weinig leerde.

Intusschen was in zijn binnenste omgegaan al hetgeen wij met korte trekken hebben beschreven. De leeraar der empirische wijsbegeerte had hem niet van het christendom afgetrokken en zich nooit een enkel woord laten ontvallen tegen de traditie, die hem dierbaar was. Langs anderen weg was de strijd in zijn gemoed ontbrand. Door andere oorzaken, had de vraag zich als een vampier van hem meester gemaakt: Absolute waarheid en zekerheid, of betrekkelijke waarheid en bestendige twijfel. Maar, juist toen die vraag hem het meest kwelde en in een geest beantwoord dreigde te worden, die hem een sceptisch idealisme in de geopende armen voeren

moest, werd zijn oog geopend voor de beteekenis eener logica, die hem geheel nieuwe dingen verkondigde; eener logica die een weg tot wetenschap beloofde te zijn; die den mensch riep tot een naauwkeurige beoordeeling van zijn kenvermogen en toch beloofde, hem van het scepticisme te verlossen; eener logica in één woord, die den mensch als betrekkelijk en eindig wezen nam zoo als hij is en hem uitnoodigde om nederig en bescheiden te zien, hoever hij met de hulpmiddelen, die hem verleend zijn, komen kan. Het was de empirische logica; de dorre paragrafen van voorheen verkregen van nu af aan voor hem geest en leven. Ik wil met een enkele aanhaling doen zien, wat hem hier het diepste trof. Daar las hij:

"Op de vraag, wat waarheid is, luidt het gewone antwoord: overeenstemming onzer voorstellingen met de dingen buiten ons. Maar dat antwoord is geheel nutteloos, daar alles waarmede wij onze voorstellingen kunnen vergelijken altijd wederom slechts onze voorstelling is. Neen, voor waarheid mogen wij verklaren alles wat slechts de eenvoudige, door geen gevolgtrekkingen verontreinigde, verklaring onzer gewaarwordingen is, en voorts alles, wat uit die gewaarwordingen, zonder door anderen te worden gelogenstraft, volgens de methode der natuurwetenschappen is afgeleid en daarenboven tot voorspellingen instaat stelt die de uitkomst bevestigt."

En hij las verder:

"Maar, als onze kennis bepaald is tot onze ge-

waarwordingen en hetgeen er uit mag worden afgeleid, zijn wij dan niet geheel beperkt tot onze voorstellingen zonder ooit iets van de buitenwereld te weten? Idealisten en realisten voerden hiervoor hun ouden strijd. Tot beslechting van dien strijd kan slechts de opmerking dienen: Gij doet vragen, waarop geen antwoord mogelijk of noodig is; wij kunnen noch willen over een andere kennis spreken dan over die, welke voor den mensch toegankelijk is. Maar is onze kennis dan toch niet enkel subjectief? Men misbruikt het woord, wanneer men bevestigend antwoorden wil. Een subjectieve uitspraak is niets anders dan een uitspraak, die onbewezen en daarom niet voor den menschelijken geest in het gemeen verbindend is."

Met klimmende belangstelling las hij door:

"De hoogste graad van kennis, van overtuiging heet zekerheid. Op al de lagere graden is slechts waarschijnlijkheid. Er is waarschijnlijkheid op het gebied van het goddelijke en bovenzinnelijke, er is waarschijnlijkheid op het gebied van de historie. De eerste is eigen aan het geloof. De geloovige, hoe vast overtuigd, mist aller toestemming afdwingende bewijzen, vaste wetenschap. Het geloof is daarom niet te ontraden maar het moet een redelijk, op gronden rustend geloof zijn. Die gronden mogen niet voldoende, zij moeten toch stevig zijn. De bewijzen mogen wel onvolledig, maar nooit onjuist zijn. Voorts moet het geloof, op weten rustend, geen even zoo sterk weten ten

opzigte derzelfde zaak tegen zich over hebben, en eindelijk moet het zich nooit voor weten uitgeven."

Vooral viel zijn aandacht op het volgende:

"Van weinig beteekenis is de bedenking, die, vooral tegen de natuurkunde gerigt, inderdaad tegen al onze kennis zou gelden, dat zij ons namelijk het wezen der dingen niet leert kennen. Immers van zulk een wezen der dingen, buiten en behalve de verschijnselen, hebben wij niet het minste regt om het bestaan te beweren, en wie zal klagen over zijne onkunde van hetgeen misschien in het geheel niet bestaat? Hebben ten allen tijde sommigen beweerd, het wezen der dingen te doorgronden, anderen het als een geheim voorgesteld, dat voor 's menschen geest verborgen bleef, ons past het, wanneer wij op vasten bodem willen blijven, de verschijnselen in hun zamenhang en betrekking met ijver te onderzoeken, maar niet te droomen van het wezen der dingen, dat zich daarin openbaart of daar achter verscholen houdt. Dat doet de zuivere empirist, die daarbij door zijn wijsgeerigen, dat is verbindenden geest uitmuntend wijsgeer wezen kan. Hij leest alleen wat in de regels staat en verbindt het tot een geheel; iets tusschen de regels te lezen, waar inderdaad niets staat, laat hij aan den dweeper, den romantieker over.

Daar las hij, eindelijk:

"Terwijl zich de mensch in iedere betrekking des levens ten deele vrij gevoelt, zelfs tegen-

over de geheele natuur, gevoelt hij zich tevens niet alleen in zijne verrigtingen, maar ook in zijn bestaan afhankelijk van een Wezen, dat dus boven hemzelven en de natuur verheven en beider oorzaak moet zijn. Dit gevoel openbaart zich in den wil, in het handelen, maar evenzeer openbaart het zich in gedachten die er de voorstelling, de ontvouwing van zijn. Dit gevoel is de bouwstof der godsdienstleer, die te hooger staat, naarmate zij het zuiverder en vollediger uitdrukt en die vooral niet verward mag worden met die stelsels, die uitgedacht zijn om den inhoud van het godsdienstig gevoel met dien der wereldwetenschap in overeenstemming te brengen. Ten onregte heeft men de oorspronkelijkheid en zelfstandigheid van dit gevoel in twijfel getrokken en het bestaan van God op andere grondslagen onzer kennis trachten op te bouwen."

Dit opende hem een nieuw gezigtspunt. Had tot hiertoe het dilemma voor hem gegolden: òf volstrekte zekerheid, òf volstrekte onzekerheid, een derde werd hem getoond, dat tusschen beide in ligt en dat noch zekerheid noch onzekerheid maar waarschijnlijkheid heet. Luidde het vroeger: óf goddelijke objectieviteit of alles menschelijk en subjectief, thans werd het hem duidelijk, dat wij een krachtige overtuiging mogen en moeten hebben omtrent al wat langs menschelijken weg door menschen bewezen wordt. Was vroeger de godsdienst in zijn oog òf van boven geopenbaard en nedergedaald òf louter inbeelding: de empirische

logica leerde hem de erkenning van het goed regt der godsdienst bouwen op een naauwkeurige waarneming van de menschelijke natuur.

En beter dan het door eenig handboek van logica had kunnen geschieden, werd deze wijsbegeerte der ervaring aangeprezen door hem, die haar welsprekende leeraar was. Zoo een heldere en onbevooroordeelde blik op al de zijden van het menschelijk leven, zoo een warm kloppend hart voor al wat schoon en groot en goed is, zoo innig medegevoel voor al wat den menschelijken boezem beweegt, zoo kiesche voorliefde voor al het gewone en natuurlijke, zoo eerlijke erkenning van al de bezwaren van het verstand gepaard aan groote sympathie voor al de heiligste belangen der menschheid iemand in staat stellen een goed leeraar van de empirische wijsbegeerte zijn, dan was deze leeraar geheel berekend voor zijn schoone taak.

Onderstel dat eensklaps de bliksem slaat in een hoeve. Alles vat vuur, dikke rookwolken stijgen op, de vlam barst los. Verwarring en schrik allerwege; de bewoner vlugt, te verbijsterd om de hand aan het werk te slaan. Daar grijpt hem een bij den arm, houdt hem staande, wijst hem op de gedeelten die nog niet aangetast zijn en op de middelen tot blussching van hetgeen reeds brandt. Zij trekken tezamen aan het werk. Veel wordt gered.

Dat was de dienst, die deze leeraar der wijsbegeerte bewees. De waarheid is altijd eenvoudig, en eenvoudig was dan ook de opmerking: Wat nwe kritiek heeft aangetast staat zeker niet onomstoote-

lijk vast; de godsdienstige traditie, die u ontzonk, is zeker verre van bewezen. Maar mist zij alle waarschijnlijkheid? is voor het minst daarin niets, dat eenige, dat welligt veel waarschijnlijkheid voor zich heeft?

Niet zeker; ook niet waarschijnlijk? Ziedaar het bevrijdingswoord, dat de empirische wijsbegeerte voor hem uitsprak. Nu werd het onderzoek rustig en hij kon hopen dat het vruchtbaar zou zijn, want alles hing voortaan van getrouw en naauwlettend opmerken af. En het voorwerp dier opmerkzaamheid werd juist datzelfde godsdienstige leven, diezelfde innerlijke vroomheid, die reeds de liefde zijner kinderjaren was geweest. In de metafysische lessen werd hij met groote voorliefde gewezen op Spener, op Herder, op Schleiermacher. Faust, die in den Paaschnacht den gifbeker niet kan ledigen omdat in de verte het lied der opstanding hem tegenruischt, werd hem in een aantrekkelijk daglicht voorgesteld, zoowel als een Schiller, waar deze in het Lied der Glocke zich aan de hoop der onsterfelijkheid niet onttrekken kan. Indrukwekkend werd het hem herinnerd hoe "de heldere stralen der waarheid niet altijd gloed geven", en "hoe het hart brandende binnen in ons behoort te zijn om dat teeken, dat sedert achttien eeuwen wedersproken wordt," met heilige belangstelling te beschouwen.

Die woorden vielen in goede aarde. Had hij in die dagen een wijsgeerig stelsel ontvangen, dat beweerd had de geheele waarheid te omvatten en alles uit te maken, het zou hem onbevredigd hebben ge-

laten; maar deze leeraar gaf niet de waarheid, gaf niet een stelsel, logisch uit één beginsel afgeleid. Hij zeide: wij weten weinig, 's menschen positieve kennis reikt misschien niet verder dan een gedeelte der eindige wereld; maar laten wij ons niet overhaasten; laat ons, om de vele valsche geldstukken, die ons in de handen zijn gespeeld, niet allen wegwerpen, op gevaar van ook de echten te verliezen; laat ons afdalen in de heilige diepte van het menschelijk gemoed en waarnemen wat daar plaats grijpt, welke verschijnselen zich daar vertoonen, welke behoeften daar ontkiemen, welke stemmen daar weêrklinken. Al zullen wij, zoo doende, niet tot een stelsel komen over God en de wereld en de betrekking tusschen beide, wat er voor ons te weten valt, dat zal ons ten minste niet ontgaan.

De weg, dien hij èn als godsdienstige èn als theoloog te bewandelen had, was van nu aan zoo al niet gebaand dan toch aangewezen. Waarneming van eigen innerlijk leven, waarneming van de menschenwereld om hem heen, waarneming van de menschheid voor zoover zij uit de geschiedenis wordt gekend, zoo heette het eenvoudige middel, waarvan de volledige toepassing zeker oneindig meer dan zelfs de aanhoudende inspanning van een geheel menschenleven vordert, doch waarvan ook de zeer gedeeltelijke toepassing reeds voldoende kan zijn om voor den innerlijken mensch dat hoogere leven te waarborgen, waarin zijn adel gelegen is.

Ik zal mijn verhaal niet verder voortzetten. Het heeft geen belang dan in zoover het in één persoon met eenige aanschouwelijkheid voorstelt wat in onzen tijd, zooveel het wezen der zaak betreft, met zeer velen is gebeurd, die nu gemeenschappelijk de moderne rigting volgen. En wij behooren thans nader te ontwikkelen wat zij, na veel te hebben verloren, door de empirische wijsbegeerte op godsdienstig gebied gemeenschappelijk hebben teruggevonden. Het zal tevens het slot zijn van het eerste d. i. van het theoretisch gedeelte van dit geschrift.

VI.

Vat men het protestantsch Christendom op, niet als een geestesrigting maar als een leerstelsel, wat het ongetwijfeld ook is, dan is het niet mogelijk meer lijnregt tegenover dat stelsel te staan, dan het geval is zoodra men voor het eerst zich doordrongen gevoelt van het wetenschappelijk bewustzijn van onze negentiende eeuw, welk bewustzijn zich laat zamenvatten in deze ééne overtuiging, dat de wet van oorzaak en gevolg volstrekt algemeen is. Die overtuiging is niet willekeurig ontstaan. Zij is met kracht in ons gewekt door al hetgeen de wetenschap op natuur- of geschiedkundig gebied ons reeds ontsluijerde, door de waarneming van de onderstelling, waarvan in onze dagen iedere beoefenaar der

wetenschap stilzwijgend uitgaat, zoo goed als ieder die in het dagelijksch leven niet blindelings rondtast maar verstandig handelt, terwijl wij bovendien, geleid door de regtmatige behoefte om bij analogie te redeneeren, onwillekeurig algemeen maken een wet, die wij in zoo ontelbaar vele gevallen hebben zien heerschen. Dit wetenschappelijk bewustzijn geeft ons weldra het begrip, dat wij uitdrukken door het woord: natuur, waaronder wij verstaan al wat bestaat, opgevat als één groot geheel, welk geheel niet anders is dan de onverbrekelijke zamenhang van al de eindige dingen, een zamenhang die juist ontstaat door de nergens afgebrokene noch gestoorde werking van de wet van oorzaak en gevolg. Natuurlijk heet daarom al datgene waarvan men, hetzij op grond van waarneming, hetzij bij analogie aanneemt, dat het door een oorzaak, die reeds in het groot geheel der eindige dingen aanwezig is, voldoende kan worden verklaard.

Deze wereldbeschouwing is niet ongodsdienstig, maar zij is, naar de welbekende onderscheiding, godsdienstloos. M. a. w., van deze beschouwing uitgaande, ontmoet men nooit in de werkelijkheid het minste verschijnsel dat ons dwingt, ter verklaring er van, tot de erkenning van een oneindige oorzaak, d. i. tot de erkenning van een God onze toevlugt te nemen. Wel ontmoeten wij veel, buitengewoon veel, dat wij niet in staat zijn te verklaren, naar niets dwingt onzen geest om te verzekeren, dat hetgeen onverklaard is, uit den zamenhang der eindige dingen niet ver-

klaard kan worden. Daartoe is onze kennis van de natuur in al hare uitgestrektheid te gering. Men zou inderdaad de geheele natuur grondig moeten kennen, om zich tot zulk een verzekering geregtigd te gevoelen. De omstandigheid nu, dat wij altijd duidelijk beseffen het regt hiertoe volslagen te missen, bevestigt ons weder gedurig meer in het zoo straks omschreven wetenschappelijk bewustzijn. Nog niet verklaard, onbegrepen, bij den tegenwoordigen toestand onzer kennis zelfs onbegrijpelijk, ziedaar hetgeen wij ons zelven en anderen telkens moeten toeroepen, zoodra wij ons met wetenschappelijk onderzoek bezig houden; maar van: "nog niet uit de eindige dingen te verklaren" tot de stelling: "alleen uit een oneindige oorzaak, uit God te verklaren," is een groote sprong, waartoe, en wij zeiden waarom, niets hoegenaamd ons dwingt. En hoe ver wij ook de keten van eindige oorzaken en gevolgen nagaan, wij zijn nooit aan het einde, gelijk wij er eens zouden moeten zijn om op dezen grond met goed regt tot het aannemen van een hoogste oorzaak te durven besluiten.

Deze wereldbeschouwing brengt ons natuurlijk geheel in strijd met de protestantsch-christelijke traditie, zoodat wij, de eerste omhelzende, van de laatste ons eensklaps geheel vervreemd gevoelen. Die protestantsch-christelijke traditie toch, thans, ik herhaal het, uitsluitend als leerstelsel opgevat, verklaart stelselmatig al wat eenigzins belangrijk is, niet uit een eindige, maar uit een oneindige oorzaak. Het bestaan van het heelal zelf wordt door haar onmiddellijk uit

een goddelijke wilsdaad afgeleid. Zij kan niet opmerken, dat de bijbelsche schrijvers te zamen ons een godsdienst ontvouwen, verhevener dan eenige andere godsdienst, of zij kent de hooge voortreffelijkheid hunner inzigten terstond aan een bijzondere ingeving toe van God. Is Christus in haar oog de uitnemendste van allen, ja oneindig uitmuntende boven allen, hij moet dan volgens haar juist niet op de gewone wijze noch eenvoudig uit de menschheid zijn voortgekomen. Dient eindelijk het hoog ontwikkelde christelijk-godsdienstige leven als een geheel nieuw verschijnsel in de geschiedenis der menschheid erkend te worden, niet uit een zamenhang van eindige oorzaken, maar uit een onmiddellijke inwerking van den heiligen Geest, moet het ontstaan van dit verschijnsel worden verklaard.

En dit is voor de protestantsch-christelijke traditie niet slechts een godsdienstige beschouwing van de hier genoemde zaken. maar een wetenschappelijke stelling. Zelve geeft zij ons regt tot het maken van dit onderscheid. Zij erkent bijvoorbeeld, dat God ons het dagelijksch brood geeft, en zij leert dat God ons Jezus heeft gegeven, maar in beide volzinnen neemt zij de uitdrukking: "God geeft" volstrekt niet in dezelfde beteekenis. Zegt zij: God geeft ons het dagelijksch brood, dan wordt zij tot die uitspraak geleid door de godsdienstige beschouwing van hetgeen waarvan zij zelve zeer goed inziet, dat een keten van eindige oorzaken en gevolgen het heeft voortgebragt. Zegt zij daarentegen: God heeft ons Jezus gegeven, dan

wil zij met die bewering geacht worden te verzekeren, dat voor het minst aan de rij der eindige oorzaken en gevolgen, die den profeet van Galilea hebben voortgebragt, de werking van een oneindige oorzaak moet worden toegevoegd, zonder welke de bedoelde uitkomst niet zou verkregen zijn.

Tegenover deze stellingen van het protestantsch-christelijk leerstelsel, die nog met vele anderen vermeerderd kunnen worden, staat het godsdienstlooze wetenschappelijke bewustzijn, zoo als het een groot gedeelte van de kinderen dezer eeuw vervult. Dezen beweren geenszins, dat zij al de genoemde, hoogst belangrijke verschijnselen, die door de traditie onmiddellijk uit God worden afgeleid, zelfs in de verte kunnen verklaren, maar zij stellen zich tevreden met het voor als nog onverklaarde er van te erkennen en blijven voorloopig daarbij onbewegelijk staan. Vraagt men aan dat wetenschappelijk bewustzijn, of er een God is, zoo antwoordt het niet bevestigend, maar, let wel! ook volstrekt niet ontkennend; het antwoordt eenvoudig dat het er niets hoegenaamd van weet, dat de mensch nog slechts aan het ABC is van de verklaring van de wereld der eindige dingen, en dat zijne kennis oneindig veel uitgebreider zou moeten zijn, om hem ten dezen tot eenig beslissend antwoord in staat te stellen.

Dat wetenschappelijk bewustzijn staat alzoo tegenover de protestantsch-christelijke traditie en kan door haar niet worden bekeerd. Zoodra zij toch met haar beroep op de bijzondere werking van God voor den

dag komt, en ten bewijze daarvan op het anders geheel onverklaarde en onverklaarbare van het een of ander gewigtig verschijnsel wijst, antwoordt het wetenschappelijk bewustzijn: onverklaard ja, maar onverklaarbaar? wat weet gij er van? Het kan dus ten volle de hooge beteekenis erkennen van al hetgeen de genoemde traditie pleegt te waardeeren, zonder met haar tot het besluit te komen, dat er een oneindige oorzaak bestaat.

Ik spreek hier met opzet gedurig van het wetenschappelijk bewustzijn, en niet van de wetenschap. Het wetenschappelijk bewustzijn is slechts een der vele overtuigingen die het wetenschappelijk onderzoek in ons wekt, en wel een overtuiging die op de formeele zijde van alle wetenschap betrekking heeft, de overtuiging namelijk, wij zeiden het reeds, dat de wet van oorzaak en gevolg volstrekt algemeen is. Van die overtuiging beweer ik, dat zij godsdienstloos is, aangezien zij ons nooit dwingt naar iets anders dan naar een eindige oorzaak te vragen. Van die overtuiging kunnen wij ons nooit ontdoen; met haar tot grondslag onderzoeken wij de natuur, de geschiedenis, ons eigen leven, en zoolang wij, met dit onderzoek bezig, enkel en alleen aan deze overtuiging getrouw blijven, kunnen wij geen reden vinden, die ons nopen zou, het bestaan van een God aan te nemen.

Maar is deze wetenschappelijke overtuiging de eenige, die wij kunnen magtig worden? Is de werkelijkheid onder geen ander licht te bezien dan onder

het licht, dat uit de erkenning opgaat van de wet van oorzakelijkheid? Is al mijn wetenschappelijk onderzoek beperkt tot het naspeuren der bijzondere oorzaak, die een bijzonder gevolg mag hebben teweeggebragt? Leert mijn wetenschap mij, dat ik enkel een redeneerend wezen ben, of dat mijn hand geschapen is alleen om het ontleedmes te hanteeren? Neen, voorzeker. Bestond mijn wetenschap uitsluitend in de verklaring van eindige verschijnselen, zij zou mij God niet doen vinden, maar zij neemt in zich op ook de verschijnselen waarvan zij nog geen verklaring weet, en waarvan zij zich vergenoegt, de ontwijfelbare werkelijkheid in het licht te stellen. En onder deze laatste soort van verschijnselen behoort juist de mensch in sommige oogenblikken zijns levens. De mensch heeft indrukken, gewaarwordingen, behoeften, liefde en afkeer, hoop en vrees. Mag de wetenschap zich aan de waarneming, aan de beoordeeling hiervan onttrekken? Indien zij de minste eigenschappen van een plant niet veronachtzaamt, zou zij dan haar opmerkzaamheid aan de eigenschappen van den mensch onthouden?

Onmogelijk. Zij zou zich even goed één oog kunnen uitsteken. De mensch behoort dus zoowel van zijne fysische als van zijne geestelijke zijde tot het groote gebied der waarneming. Nu maakt de wetenschap, waar zij empirisch te werk gaat, niet van te voren uit, hoe bijvoorbeeld de geestelijke mensch er behoort uit te zien; neen, zij vraagt bescheiden en geduldig: wat gevoelt gij, wat gaat er

in uw binnenste om? En zij vraagt dit niet aan den mensch in het afgetrokkene, aan een zoogenaamd wezen van den mensch dat nergens is te vinden; zij vraagt dat evenmin aan den eersten mensch den beste dien zij ontmoeten mag, want zij herinnert zich dat de eigenschappen van een soort, niet aan al hare exemplaren zonder onderscheid, maar alleen aan de meest ontwikkelde exemplaren worden gevonden. De empirische wetenschap neemt daarom waar, niet den wilde, niet den onkundige, niet den dienaar der zinnelijkheid, omdat zij weet dat geen van dezen geroepen is tot de hoogste verrigtingen van de menschelijke natuur. Zij vestigt haar aandacht op den beschaafden, den ontwikkelden, den geestelijk gezinden mensch; maar op dezen in zoover hij mag geacht worden natuurlijk te zijn en niet jegens zijne natuur geweld te plegen. En dan ziet zij den mensch toegerust met een besef van een hooger wereld, dan vindt zij bij hem de bewustheid van afhankelijk te zijn van een hooger Wezen, dan bespeurt zij dat de mensch niet in zekere omstandigheden kan komen en zekere indrukken niet ondervinden kan, zonder dat het geloof aan een God bij hem wakker wordt, in één woord dan treft zij hem aan in het bezit van een godsdienstig gevoel.

Met de eerlijke erkenning van dat godsdienstig gevoel in den mensch stelt de empiricus zich voorloopig tevreden. Voor hij onderzoekt wat er op dat gevoel te bouwen valt, wil hij eerst al den nadruk leggen op zijn bestaan. Want dat gevoel is hem voldoende

gewaarborgd, gewaarborgd namelijk als zamenstellend, als wezenlijk bestanddeel der menschelijke natuur. Het is hem onmogelijk, er slechts een voorbijgaande aandoening in te zien, als hij waarneemt dat het algemeen heerscht, dat het achtereenvolgens allerlei vormen heeft aangenomen, maar met de vormen waarin het zich vertoond heeft niet gestorven is; dat het aan allerlei oorzaken is toegeschreven geworden, als lichaamsbehoeften en bijgeloovigheid, maar dat deze oorzaken opgehouden hebben zonder dat haar vermeend gevolg in het minst vernietigd werd; dat het bij den mensch gevonden wordt op iedere, misschien reeds op de laagste maar stellig nog op de hoogste trap zijner ontwikkeling; dat het bij het kind als van zelf ontwaakt en in den grijzen ouderdom alle andere aandoeningen overleeft; dat het den eenvoudige een hoogeren adel verleent, en de overigens uitnemende het niet kan missen, zonder te gevoelen hoezeer hem iets wezenlijks ontbreekt. Op soortgelijke gronden neemt hij aan, niet dat sommige menschen een overhelling hebben tot het godsdienstige, maar dat de mensch godsdienstig is, dat het godsdienstig gevoel behoort tot het wezen van den mensch, hetgeen zeggen wil, dat onder de kenmerkende eigenschappen die den mensch zijn plaats aanwijzen in de reeks der wezens, ook het godsdienstig gevoel behoort te worden opgenomen.

Zoo zijn wij door de wetenschap, voor zoover zij empirisch te werk gaat, tot de erkenning geleid van het godsdienstig gevoel. Dit weten wij met wetenschappelijke,

zekerheid: gelijk wij op een gegeven trap van ontwikkeling de dingen om ons heen uit een esthetisch oogpunt moeten beschouwen, zoo moeten wij ze evenzeer bij een gegeven ontwikkelingshoogte uit een godsdienstig oogpunt bezien.

Maar nu is het de vraag, of de wetenschap ons nog iets meer leert, dan of zij ons dwingt, bij de erkenning van dat godsdienstig gevoel te blijven staan.

Zij vergunt ons al terstond, op dit gevoel de erkenning te bouwen van het bestaan van God, en leert ons inzien dat wij dit aanvankelijk met hetzelfde regt doen, waarmede wij, op grond van ons besef dat onze gewone gewaarwordingen door iets buiten ons zijn voortgebragt, het bestaan aannemen der buitenwereld. Doch staan wij hierbij een oogenblik stil. Onze gewaarwordingen komen tot ons door middel van vijf zintuigen, en de indrukken, op deze zintuigen te weeggebragt, kunnen wij onderling vergelijken. Als ze overeenkomen, nemen wij het bestaan der buitenwereld aan, maar verschillen ze onderling, en vooral zijn ze onderling met elkander in strijd, dan gelooven wij aan inbeelding en zelfbedrog. Rozengeur op zich zelve is ons bijvoorbeeld niet genoeg om aan te nemen, dat er een roos in onze nabijheid bestaat, als ons oog haar niet kan ontdekken. Maar ten opzigte van het bestaan van God hebben wij slechts één enkel waarnemingsvermogen te onzer beschikking. De reuk zou ons kunnen bedriegen, hadden wij het oog niet, en omgekeerd; maar hoe zullen wij

weten of het godsdienstig gevoel ons niet bedriegt? Al behoort het tot het wezen der menschelijke natuur, wie zegt ons, dat ons wezen niet onder het vonnis ligt van op één gebied voor het minst in een voortdurende inbeelding te blijven verkeeren?

In het antwoord op die vraag ligt de groote moeielijkheid.

Wil men nu, dat die moeielijkheid met een tooverwoord verdwijne, men zal zich teleurgesteld vinden. Zulk een tooverwoord is er niet; maar wil men zich vrij houden van alle overhaasting, bedaard al de gronden wikken en wegen, die voor en tegen de mogelijkheid van een zelfbedrog in dezen kunnen bijgebragt worden, dan zal de vrucht van onzen arbeid ligt de moeite loonen.

Wij zijn tot de erkenning van Gods bestaan geleid door een deel van onze wetenschap, namelijk door onze psychologie d. i. door onze wijsgeerige waarneming van den mensch. Onderzoeken wij dus terstond of er ook een ander deel onzer wetenschap is, waaromtrent wij reeds onomstootelijke zekerheid hebben verkregen en dat deze uitkomst welligt lijnregt tegenspreekt. Dit onderzoek loopt spoedig en bevredigend af. De fysische wetenschappen zeggen ons over het bestaan van God niets hoegenaamd. Zij prediken God wel niet, maar ook geen fysicus ter wereld is in staat om te bewijzen, dat er geen God is. Hij tracht alle verschijnselen uit eindige oorzaken te verklaren en acht niets verklaard zoolang de eindige oorzaak er van niet gevonden is.

Teregt; maar hij kan niet bewijzen dat het groot geheel geen oneindige oorzaak heeft, noch ook dat elke eindige oorzaak niet met een oneindige oorzaak in verband kan staan. Zijne wetenschap blijft dezelfde of God er is of niet, want bij de onderstelling zoowel als bij de ontkenning van Gods bestaan, blijft ook de natuur, voor zoover de fysische wetenschap haar onderzoekt, geheel dezelfde. Ongetwijfeld. Maar dat men de natuur niet teregt nog uit een ander dan uit een bloot natuurwetenschappelijk oogpunt zou kunnen bezien; dat, als de verschijnselen door den natuurkundige onderzocht zijn, de wijsgeer of de godsdienstige niet naar den laatsten grond zou mogen vragen, — hij kan het niet loochenen.

Dit zegt niet weinig. Het resultaat van onze historisch-psychologische wetenschap is met onze natuurkundige wetenschap dus niet in strijd. Van deze zijde komt er niets dat het getuigenis van ons godsdienstig gevoel versterkt, maar van die zijde komt er evenmin iets, en is er ook niets, dat ons dwingen kan, aan de waarheid van dat getuigenis te twijfelen.

Zouden wij dan misschien van de zedelijke wetenschap verzet mogen wachten? Misschien beweert zij, dat het godsdienstig gevoel niet tot 's menschen wezen kan behooren, omdat het juist 's menschen ontwikkeling in den weg staat. Misschien beweert zij, dat de godsdienst een lijdelijkheid kweekt, die aan de veerkracht van het zedelijk leven nadeelig moet zijn. Welligt houdt zij staande, dat bij ontwikkelde menschen de zedelijkheid grooter is, zoodra zij met de

godsdienst gebroken hebben, dan zoolang zij haar aanhouden. Maar neen, zij kan dit op grond der ervaring niet beweren. (*) De zedelijke wetenschap heeft nergens een zedelijk ideaal waargenomen, dat hooger zou staan dan het ideaal, dat ons in het leven van Jezus werd getoond. En al mogt ze deze uitspraak niet onderschrijven, zij kan tegenover de lange reeks van vromen, wier uitmuntende zedelijkheid boven alle bedenking verheven is, hoogstens misschien enkelen noemen, die èn zedelijk èn godsdienstloos zijn geweest. Maar wat alles afdoet, de zedelijke wetenschap is van de wetenschap, die op het godsdienstig gevoel gebouwd wordt, wel te onderscheiden maar niet af te scheiden, zoolang het niet voldingend bewezen is, dat deze laatste wetenschap geen regt van bestaan zou hebben. Het is dientengevolge, zal men zich niet in een cirkel bewegen, onmogelijk, van een zedelijk ideaal als over een bepaald gegeven te spreken, zoolang het nog de vraag blijft of het handelen uit godsdienstige beweegredenen in sommige gevallen en in sommige opzigten niet juist tot het zedelijk ideaal moet worden gerekend.

Ook van deze zijde is er dus niets, waardoor wij verhinderd worden, het godsdienstig gevoel op te nemen onder de kenbronnen waarover onze geest heeft te beschikken; en het besluit, waartoe wij aanvankelijk gekomen zijn, is derhalve, dat niets tot volstrekte waarheid verheffen kan de uitspraak: er is

(*) Volgens Hase, heeft Augustinus peren gestolen terwijl hij aan den vrijen wil, en is hij een heilige geworden, terwijl hij aan de predestinatie geloofde. Handb. der Prot. Polemik.

geen God. Het godsdienstig gevoel nu zegt daarentegen: er is een God; waarom zou het dan niet volmaakt redelijk zijn te belijden, wat het godsdienstig gevoel ons predikt en wat door niets tegengesproken wordt? Tegen soortgelijke redeneering heeft men wel ingebragt, dat men op dienzelfden grond even goed aan spoken kan gelooven. Maar dit is miskenning van de empirische methode. Aan spoken te gelooven is onredelijk, niet omdat men alzoo eene gewaarwording objectiveert; dat is de eenige weg tot alle kennis; maar omdat men, eer men het deed, niet die voorzorgen heeft genomen, die wij aan het begin van ons tweede hoofdstuk reeds hebben opgegeven.

VII.

Hiermede is slechts een grondslag gelegd. Is die grondslag stevig genoeg? Voorzeker niet voor hen, die aan een stem Gods uit den Hemel, of aan een onfeilbare, absolute waarheid behoefte hebben; maar wel voor hem, die, overtuigd dat zulke behoeften niet bevredigd kunnen worden, zich gelukkig acht, niet langs den weg eener diepzinnige, speculatief-wijsgeerige redeneering, waarin men zich zoo ligt vergissen kan, maar langs den weg van ervaring tot de slotsom te zijn gekomen, dat zijn geloof aan God op redelijke gronden kan worden verdedigd en door geen enkel deel zijner wetenschap wordt gewraakt.

Dit mag ons genoeg zijn, vooral als wij bedenken dat wij ons geloof aan God wel op redelijke gron-

den willen verdedigen, maar het geenszins op die redelijke gronden vestigen. Volgens de methode der ervaring te werk gaande, kan ik het goed regt van mijn geloof aan God, en daarmede het bestaan van God aan anderen bewijzen, maar nooit behoeven wij toe te geven, dat dit geloof door het gebruik van welke wetenschappelijke methode dan ook is ontstaan. Ik zou een scherp onderscheid willen maken tusschen geloof aan God en erkenning van Gods bestaan. Mijn geloof aan God rust onmiddellijk op mijn godsdienstig gevoel; mijn erkenning van Gods bestaan rust op mijne wijsgeerige waarneming van dat gevoel, waarbij al de kritiek te pas komt, die ik zoo straks heb uitgeoefend, en die erkenning is niets anders dan de erkenning, dat ik uit mijn godsdienstig gevoel goed heb geredeneerd. Kon ik op de aangewezen gronden tot die erkenning niet komen, ik zou mijn geloof misschien nog niet kunnen opgeven, maar verpligt zijn, het voor een subjectieven indruk te houden. Mijn geloof mag onmiddellijk op gevoel, mijn erkenning moet onmiddellijk op redeneeringen steunen.

Die onderscheiding tusschen geloof aan God of godsdienstig gevoel en erkenning van Gods bestaan, is onmisbaar. Zij wordt door den mensch eerst gemaakt als zijn verstand een zekeren graad van ontwikkeling heeft bereikt, maar dan behoort zij ook gemaakt te worden, en wel om twee redenen.

Vooreerst mogen wij nooit aan eenig gevoel objectieve waarde toekennen, zoolang ons verstand de wettigheid van de uitspraak, die wij op dat gevoel bou-

wen, niet bewijzen kan. Dit is een zeer eenvoudige regel, die in de dagelijksche omstandigheden gedurig toegepast, maar op godsdienstig gebied telkens verwaarloosd wordt. Op dit gebied is het gewoonte geworden, af te geven op het koude en dorre verstand. Ik erken van harte gaarne, dat het menschelijk verstand koud en dor is, en ik ben er regt dankbaar voor, want was het verstand niet koud, wij zouden nooit eenige zekerheid bezitten, en dat het dor is gaat mij niet aan, omdat ik er hoegenaamd geene vruchten van verwacht.

Wat is het verstand? Men heeft een onderscheid gemaakt tusschen verstand en rede. Rede is de gemeenschappelijke naam, dien wij geven aan al die vermogens, waardoor de mensch zich wezenlijk boven het dierlijk instinkt verheft, maar verstand is enkel een controleer-vermogen, dat toegepast moet worden op elke uitspraak, die iets meer behelst dan de eenvoudige verklaring van een gewaarwording. Het verstand kan niets voortbrengen, zoo dor is het, maar dat is ook geenszins de taak van het verstand. Het is enkel geroepen om al de zamengestelde waarheden, die wij meenen te bezitten, te controleeren. Zegt iemand bijvoorbeeld, dat hij aan de hemelvaart van Maria gelooft, dan heeft het verstand met die uitspraak niets te maken. Wat wil het verstand er tegen inbrengen? De man zegt eenvoudig dat hij iets gelooft; men kan den mensch evenmin verbieden, iets te gelooven, als men hem verbieden kan, op een warmen Julijdag te beven van de koû. Beweert diezelfde persoon nu verder, dat

Maria werkelijk ten hemel is gevaren, dan is hetgeen hij meent te bezitten een zamengestelde waarheid, want zijn bewering sluit twee verklaringen in; de eerste: dat hij iets gelooft, en de tweede, dat zijn geloof met de werkelijkheid overeenkomt, en om tot deze laatste verklaring te komen heeft hij een redeneering moeten gebruiken. Dit voorbeeld behoeven wij slechts algemeen te maken. Men neme er de proef van. Zoodra wij een uitspraak doen, die iets meer behelst dan de eenvoudige verklaring van een gewaarwording, hebben wij ons terstond begeven op het gebied der redeneering, en zijn wij eens op dat gebied, dan mogen wij het niet weder verlaten om van daaruit op het gebied der overtuiging over te gaan, zonder dat ons paspoort door het verstand is nagezien en goedgekeurd, d. i. zonder dat ons verstand de juistheid van onze redeneering heeft gewaarmerkt. Het verstand kan ons nooit in absoluten zin voor dwaling behoeden, omdat het altijd moet handelen met de gegevens die het voor zich krijgt. Zoo kan, om bij het straks gekozen beeld te blijven, aan iemand op een valschen naam een paspoort zijn uitgereikt waarvan het signalement met zijn persoon overeenkomt; in dat geval zal het paspoort op de grenzen ongetwijfeld worden goedgekeurd en toch verdiende het die goedkeuring niet. Zoo kan ook het verstand een redeneering uit bepaalde gegevens volkomen juist noemen, maar wanneer die gegevens alleen zoo goed zijn als ze op een bepaald oogenblik kunnen zijn, zonder het dus in volstrekten zin te wezen, dan kan het

verstand ons niet verhinderen tot dwaling te komen, al zal het dan ook zijn langs een weg, die door het verstand zelf is goedgekeurd. Doch hierom het verstand te wantrouwen is de ongerijmdheid zelve. Onfeilbaarheid is nu eenmaal voor den mensch niet te bereiken. Omdat een stoommachine u in de lucht kan doen vliegen, zult gij u er daarom niet van bedienen om op de spoedigste wijs te reizen? De vraag is dus niet of het verstand een volstrekt en in alle denkbare gevallen onbedriegelijken waarborg oplevert tegen dwaling, maar of er buiten het verstand een andere waarborg bestaat waardoor wij weten kunnen, dat wij niet louter subjectieve waarheden bezitten. Ik zeg vrijmoedig, er is geen andere waarborg, en ik zeg dit vooral omdat er geen verklaring te doen is, of het moest zijn van onze onmiddellijke gewaarwordingen, waarvoor wij niet geredeneerd hebben. Van het oogenblik nu dat men redeneert, spreekt het wel van zelf, dat men goed dient te redeneeren, en bovendien weten moet of men goed heeft geredeneerd. Nu zal toch wel niet het hart, of wat dan ook, maar alleen het verstand kunnen nagaan of de redeneering mag worden goedgekeurd of niet. Het eenige in ons, dat een redeneering kan beoordeelen, is het verstand. De mensch komt, behoudens de bovengenoemde uitzondering, niet tot een uitspraak dan door een redeneering; met elke uitspraak komen wij dus onder de regtspleging van het verstand. Het is in mijn oog volstrekt noodig, dat wij deze eenvoudige waarheid op godsdienstig gebied krachtig in de herinnering terugroepen. Zoo zeker als het

voor mij is, dat het verstand over onze gewaarwordingen, over ons gevoel op zich zelf genomen, weinig te zeggen heeft, even zeker houd ik mij overtuigd dat geen uitspraak, die wij op ons gevoel en onze gewaarwordingen bouwen, al is zij nog zoo stichtelijk en nog zoo dierbaar, onttrokken mag worden aan de kritiek van het koelste en bedaardste verstand, en dat van den uitslag dier kritiek onbepaald afhankelijk moet worden gemaakt de beslissing van de vraag, of zulk een uitspraak objectieve waarde heeft, ja dan neen; terwijl ik voorts van oordeel ben, dat een ontwikkeld mensch die uitspraken geheel voor zichzelven behoort te houden, waarvan hij zelf, zoo hij eerlijk blijft, erkennen moet, dat het koude verstand de redeneering, waarop zij eigenlijk steunen, nog niet kan wettigen.

In het dagelijksch leven handelt een ontwikkeld mensch volgens den hier gestelden regel, en dat geeft mij den moed om van hem te eischen, dat hij ook op godsdienstig gebied daaraan getrouw blijve. Als ik op die wijze spreek van hetgeen de ontwikkelde in het dagelijksch leven pleegt te doen, heb ik slechts den schijn tegen mij. Welken schijn?

Van iemand, dien ik jaren lang hoog heb geacht en bemind, verneem ik, dat hij zich aan een laaghartigheid heeft schuldig gemaakt. Ik onderzoek de gegrondheid der beschuldiging, voor zoover het mij mogelijk is dat te doen, en vind alle bewijzen tegen hem. Het is mij onmogelijk, hem van de ongunstige verdenking te zuiveren, die op hem rust. Ik blijf

niettemin zijn eerlijkheid staande houden. Maar dat zou ik immers niet doen, als ik hem niet sedert lang gevoelens van hoogachting en liefde had toegedragen. Mijn koel verstand zou immers, bij zooveel bewijzen tegen hem, terstond het vonnis vellen. Is het dan niet onwaar, dat wij de objectieve waarde van onze overtuigingen laten afhangen van de kritiek, die het verstand daarover uitoefent?

In soortgelijke gevallen is de schijn tegen mij, maar ook niet meer dan de schijn. Neen, de kritiek van het verstand, zij is het juist die mij het regt geeft, het geloof in mijn vriend te behouden. Bij de verontwaardiging, die de boven vermelde daad op zich zelve bij mij zou gaande maken, hetzij jegens den beschuldigde, hetzij tegen den beschuldiger, blijft mijn verstand koel, en kom ik nu tot mijn verstand hetzij met een veroordeeling hetzij met een vrijspraak, dan zegt juist het koele verstand: de redeneering, waardoor gij tot een van beide zijt overgegaan, is niet in orde; want, veroordeelt gij, dan brengt gij tegenover de zware verdenking die op uw vriend rust de jarenlange ondervinding niet in rekening die tegen de mogelijkheid pleit, dat zulk een daad van hem zou zijn uitgegaan; en, spreekt gij uw vriend ten eenemale vrij, dan verliest gij integendeel die zware verdenking uit het oog, die weder tegenover uw lange ondervinding staat. Gij moet dus uw oordeel opschorten en na de beide schalen van deze balans met elkander vergeleken te hebben, zien wat het zwaarste bij u weegt, uwe oude ondervinding of de nieuwe verdenking, en

in uw uitspraak uw voorloopig besluit met naauwkeurigheid uitdrukken.

Is het geval nu denkbaar, dat ik met het volste regt, uitsluitend op grond van de kennis die ik zelf van mijn vriend bezit, de ongegrondheid der beschuldiging staande houd die tegen hem werd ingebragt, dan zal ik het regt hiertoe toch enkel daarvan ontleenen, dat er geen fout binnen geslopen is in de redeneering, waardoor ik, mijne ondervinding tegenover de beschuldiging van anderen gesteld hebbende, tot de overtuiging kwam van zijn onschuld.

De ervaring leert ons, dat de ontwikkelde dan eerst een overtuiging heeft, waaraan hij objectieve waarde toekent, wanneer zijn verstand de redeneering kan goedkeuren, die hem tot die overtuiging heeft geleid. Een sofisme zou het zijn, hiertegen in te brengen, dat het verstand altijd zijn eigen redeneering zal goedkeuren, daar het juist alleen het verstand in ons is, dat redeneert. Want de zaak is deze; den gang, dien het verstand voor een bepaalde redeneering gevolgd is, vergelijkt het met den gang dien het in het algemeen voor redeneeringen als den ware heeft erkend; en welke ongerijmdheid zou hierin zijn gelegen?

Bewegen wij ons echter niet te veel in het afgetrokkene, door van het verstand te spreken als ware het een onafhankelijke regtbank, die voor allen volgens hetzelfde wetboek te werk gaat? Het is er immers geheel anders mede gesteld. Uw verstand heeft andere eischen dan het mijne. De redeneering, die uw verstand bevredigt, noemt mijn verstand onge-

rijmd. Wij hebben dus in het verstand slechts een willekeurigen maatstaf.

Het is zoo, op dit oogenblik althans, en wij leiden er de hooge noodzakelijkheid uit af, om tot eenstemmigheid te geraken ten opzigte van de methode, die wij behooren te volgen, zullen wij tot waarheid komen. Die methode is echter voor mij niet meer onzeker. Ik zeg het daarom mijn geachten leermeester met volle overtuiging na: "waarheid is alles wat uit onze gewaarwordingen, zonder door anderen te worden gelogenstraft, *volgens de methode der natuurwetenschappen* is afgeleid en daarenboven tot voorspellingen in staat stelt die de uitkomst bevestigt..... Niet ééne natuurwetenschap slechts moet ons voorbeeld zijn; onze blik moet ieder veld overzien, waar de mensch onderzoek gezaaid en ontwijfelbare kennis heeft ingeoogst," terwijl ook ik de beste verdediging dier methode vervat acht in de woorden: "zij heeft reeds tot onderzoekingen geleid, die het menschdom hebben vooruitgebragt, die het wijzer, beter en gelukkiger hebben gemaakt."

Naar die methode dus gehandeld, zonder vooraf te vragen tot welke soort van zekerheid zij ons in staat stelt. Doch, daar ik mij hier noch met hare beschrijving noch met hare uitvoerige handhaving mag inlaten, antwoord ik op de straks ingebragte bedenking liever dit: Laat ons hier niet twisten over de methode, laat ieder zich slechts den eisch stellen om geene uitspraken op godsdienstig gebied te doen hooren, die hij voor zijn verstand, zoo als het is,

niet regtvaardigen kan en waarvan hij de redeneering, waarop zij steunen, niet wettigen kan in het oog van hen, aan de helderheid van wier verstand hij geen regt heeft te twijfelen. Maar aan deze naauwgezetheid hapert het juist! De orakeltaal is zoo verleidelijk. Men meent zoo gaarne de hoogste wetenschap te bezitten en acht het dan vaak beneden zich, in onzekerheid en kritiek te blijven ronddolen. Predikers staan ten dezen vooral aan groote bekoringen bloot.

Mijne aanprijzing van een bloot-verstandelijke kritiek, die op alle onze godsdienstige *uitspraken* moet worden toegepast, is hiermede nog niet ten einde. Ik wensch haar natuurlijk evenzeer uit te strekken tot de beweegredenen, waardoor men soms tot godsdienstige uitspraken wordt geleid. Niets gewoner dan hier van de behoeften van het hart te hooren gewagen, als sprak men over een objectief gegeven, waaruit slechts wettige gevolgen te trekken waren. Wie de behoeften van het menschelijk hart bepalen zal, dient een rijke menschenkennis te bezitten, die hij niet aan eigen haard, zeker niet uitsluitend in de studeercel, maar ook evenmin zonder een aanhoudende, wijsgeerige beoefening van de geschiedenis verkrijgen kan. Met groote aanmatiging spreken sommigen over de behoeften van het menschelijk hart, terwijl zij de geschiedenis niet dan zeer oppervlakkig en gebrekkig kennen. En toch, de geschiedenis is het alleen, die, om slechts iets te noemen, ons leeren kan welke behoeften voorbijgaand en dus onwezenlijk, en welke daarentegen blijvend of wezenlijk moeten heeten.

Het behoeft ten slotte naauwelijks gezegd te worden, dat de mate, waarin de kritiek van het verstand gunstig luidt voor onze godsdienstige uitspraken, niet in regte reden staat tot de mate van ons godsdienstig gevoel. Als ons verstand bijvoorbeeld de erkenning van Gods bestaan onbepaald en op den duur wraakte, dan zeker zou mijn geloof aan God weldra beginnen te kwijnen en eindelijk wegsterven; als ons verstand het regt tot die erkenning niet bestreed, maar insgelijks op den duur hoogst twijfelachtig noemde, dan zou evenzeer mijn godsdienstig gevoel op zichzelf niet in het leven blijven. Dit alles is volkomen waar; ik heb het vroeger niet altijd ingezien, maar besef het nu levendig en wensch overeenkomstig met dit besef mijne opvatting van het dualisme tusschen geloof en wetenschap te wijzigen. Zij kunnen niet lijnregt tegenover elkander staan, zonder dat het geloof wijkt; de magt, de invloed der wetenschap is daarvoor te groot. Maar dit neemt niet weg dat, gelijk ik mij uitdrukte, de mate waarin de kritiek gunstig luidt voor mijne erkenning van Gods bestaan, niet altijd geëvenredigd behoeft te zijn aan de mate van mijn godsdienstig gevoel. Ik heb reeds twee gevallen genoemd waarin deze evenredigheid wel zal plaats hebben, maar een derde geval is mogelijk, ja, naar mijne overtuiging, hier werkelijk aanwezig. Wat is de zaak? Uit ons empirisch onderzoek is gebleken, dat de kritiek van de uitspraak, die op ons godsdienstig gevoel was gebouwd, het welgegronde van die uitspraak niet ontkende, niet twijfel-

achtig stelde, maar integendeel tot hooge waarschijnlijkheid verhief. Tot hooge waarschijnlijkheid! Nu beweer ik, dat de volmaakte zekerheid, de volmaakte evidentie, die wij hier missen, den redelijken mensch niet behoeft te verhinderen een zeer warm godsdienstig gevoel bij zich om te dragen. Dat gevoel is niet door redeneering bij mij ontstaan. Bewees de redeneering dat het onwettig was, ik zou het moeten prijs geven; bewees de redeneering, dat zijn wettigheid onzeker was, ik zou het niet kunnen blijven koesteren; maar nu de redeneering bewijst dat het hoogst waarschijnlijk wettig is, nu behoef ik jegens mijzelven toch geen geweld te plegen, nu behoef ik mij toch niet op te dringen dat ik laauw behoor te blijven, alleen omdat het goed regt van hetgeen ik op grond van dat gevoel beweer, niet volmaakt evident is. Ik geef weder toe, dat wanneer mijn godsdienstig gevoel zelf niet levendig is, het besef van op dit punt slechts waarschijnlijkheid te hebben verkregen, niet zeer gunstig op mijn gevoel terug zal werken; maar het is immers even duidelijk dat, al bezat ik hier de hoogste wetenschappelijke zekerheid, al had ik een overigens voor den mensch onbereikbare evidentie omtrent het bestaan van God, dit op zich zelf toch niet in staat zou zijn, het godsdienstig gevoel in mij warm en levendig te houden. Een gevoel wordt niet enkel door wetenschappelijke zekerheid opgewekt of met nieuwe kracht bezield. Om die uitkomst te verkrijgen is de werking noodig van tallooze andere oorzaken. Uitmuntend schrijft Opzoomer: "De

ware apologie der godsdienst moet paedagogie zijn, opvoeding tot dat ware standpunt van ontwikkeling, waar zich het godsdienstig gevoel van zelf vertoont." Juist; en daartoe moeten wij de apologie ook ten opzigte van ons zelven maken. Wij moeten ons zelven opvoeden en ons in gelegenheden stellen, die het godsdienstig gevoel weldadig kunnen aandoen.

Dat wij voor de erkenning van Gods bestaan niets meer dan een hooge waarschijnlijkheid kunnen bijbrengen, behoeft te minder de krachtige werkzaamheid van het godsdienstig gevoel te storen, als wij bedenken dat het in de eerste plaats uitsluitend aan de levendigheid van dat gevoel te danken is, dat wij heden als beoefenaars der wetenschap omtrent Gods bestaan niet in volslagen onzekerheid verkeeren. Mogt, bij persoonsverbeelding gesproken, de wetenschap het in het hoofd krijgen om tot 's menschen godsdienst te zeggen: gij behoort een kommerlijk bestaan te leiden, want ik kan uw goed regt slechts waarschijnlijk maken, de godsdienst zou immers met het volste regt kunnen antwoorden: fraai gesproken! maar gij zoudt een belangrijken schat missen als ik er niet gezond en bloeijend uitzag. Omgekeerd; als het godsdienstig gevoel tot de wetenschap sprak: ik zal mij stil houden, omdat gij hetgeen ik verkondig slechts hoogst waarschijnlijk kunt maken, de wetenschap zou op haar beurt kunnen antwoorden: gij zijt wel dwaas; zwijgt gij, dan ben ik op het belangrijkste gedeelte van mijn gebied tot louter onkunde veroordeeld.

Blijven wij dus ons godsdienstig leven voeden, er steekt geen gevaar in, zoolang wij slechts niet beweren, op grond van dat leven den hoogsten graad van kennis of zekerheid omtrent de bovenzinnelijke dingen te bezitten. Blijven wij erkennen, dat wij het in onze godsdienstige wetenschap slechts tot waarschijnlijkheid kunnen brengen, er steekt weder geen gevaar in, zoolang ons godsdienstig gevoel krachtig is, m. a. w. zoolang wij voor onze normale ontwikkeling als mensch behoorlijk zorg dragen. En vraagt ons iemand, waarom wij naast onze wetenschappelijke beschouwing van de dingen nog een godsdienstige beschouwing van diezelfde dingen blijven vasthouden, zoo goed als een esthetische, wij antwoorden eenvoudig: omdat wij niet slechts wetenschappelijk of esthetisch, maar ook godsdienstig *zijn*.

VIII.

De grondslag, wij herhalen het, is nu gelegd; maar daarmede mogen wij ons niet tevreden stellen. Het godsdienstig gevoel met zijn algemeensten inhoud is nu gehandhaafd, maar wij moeten trachten, dien inhoud ook in bijzonderheden te ontvouwen. De weg dien wij daartoe hebben in te slaan is dezelfde, dien wij tot hiertoe zijn gevolgd: ontleding van het godsdienstig gevoel zelf en onderzoek naar het getuigenis, dat onze overige wetenschap aflegt.

Het godsdienstig gevoel is afhankelijkheidsgevoel. Het is de geschiedenis, die ons deze bepaling aan

de hand geeft, en daarom is zij niet willekeurig gekozen. Dit is reeds zoo dikwijls aangetoond, dat wij er niet verder bij stil behoeven te staan. Men kan er echter niet genoeg op aandringen, dat van deze bepaling elke ongunstige beteekenis verwijderd worde. Als wij hier van afhankelijkheidsgevoel spreken en het met godsdienstig gevoel eenzelvig achten, mogen wij vooral niet denken aan een zekere lijdelijkheid of vreesachtigheid, die bij hooger bewustzijn van eigen kracht zou moeten wijken. Het is niet te ontkennen, dat de godsdienst in haar allervroegste vormen dit karakter vertoont en ook in latere vormen nog niet geheel verloochent; maar dat karakter zien wij gedurig afnemen, wij vinden het bij ontwikkelden niet meer aanwezig, al blijft hun vroomheid boven alle bedenking verheven. Het behoort dus op *dien grond* — want wij blijven zuiver empirisch te werk gaan — niet tot het wezen van het godsdienstig gevoel. Draagt het dit karakter krachtens zijn wezen niet, en is er slechts tweederlei soort van afhankelijkheidsgevoel denkbaar, dan moet het afhankelijkheidsgevoel dat met het godsdienstig gevoel één is, van zedelijken aard zijn. Dit is dan ook het geval. De godsdienstige gevoelt zich afhankelijk van een Wezen, dat een zedelijke meerderheid over hem uitoefent. Hij ziet tegen zijn God op, niet gelijk een slaaf tegen zijn Meester, maar gelijk een jongere tegen een oudere, gelijk een zwakke opziet tegen een die hem steunt, gelijk een onontwikkelde tegen een verstandelijk bijzonder ontwikkeld mensch,

of eindelijk zoo als een zedelijk zwak schepsel opziet tegen een, wien een krachtige wil tot groote, zedelijke daden in staat stelt.

De godsdienstige wordt dus door zijn afhankelijkheidsgevoel, nu in dezen zin opgevat, er van zelf toe geleid om zich het wezen, waarvan zijn godsdienstig gevoel hem het bestaan doet kennen, de hoogste vereering toe te dragen, een vereering, die onwillekeurig aanbidding wordt. Maar die aanbidding zou niet mogelijk zijn, indien hij zich dat hoogere wezen niet voorstelde als het hoogst volmaakte wezen. Deze voorstelling wordt evenwel, het spreekt van zelf, geheel bepaald door de hoogte van ontwikkeling, waarop hij, die de voorstelling maakt, zich op een gegeven oogenblik bevindt. Wanneer wij derhalve nu voor ons zelven, door de ontleding van ons godsdienstig gevoel, tot een eenigzins juiste omschrijving willen komen van het wezen, welks bestaan wij door dat gevoel leerden kennen, dan moeten wij ons afvragen: wat is in onzen tijd, en de ontwikkeling onzer zedelijke begrippen in aanmerking genomen, de hoogste volkomenheid die wij ons aan eenig wezen denken kunnen? Hebben wij op die vraag een antwoord gevonden, dan is het ons ook bekend, hoe wij, op grond van de natuur van ons godsdienstig gevoel, ons God behooren voor te stellen.

Lang zouden wij welligt naar zulk een antwoord hebben gezocht, of liever, het is een ijdele vraag, of wij ooit dat antwoord zouden hebben gevonden. Hoe het zij, de christelijke traditie, onder wier invloed wij

zijn opgegroeid en waarvan wij ook in andere opzigten de waarde reeds hebben aangetoond, doet ons een antwoord aan de hand, dat den eisch bevredigt dien wij zoo even hebben gesteld. Zij zegt ons: God is liefde. Dankbaar nemen wij dat woord aan en over, want hoe meer wij er over nadenken hoe meer het ons treft, dat liefde voor ons eenzelvig is met de hoogste volmaaktheid. Zij is eenzelvig met de hoogste magt, geen magt onwederstaanbaarder dan de magt der liefde. Zij is eenzelvig met de hoogste wijsheid, alleen de wijsheid der liefde is haar naam waardig. Zij is eenzelvig met de hoogste zedelijke reinheid, want goed te zijn is lief te hebben; met de oneindigheid, want de liefde kent geene grenzen; met de krachtigste persoonlijkheid, want nooit is men meer zichzelf dan als men uit liefde zich aan anderen mededeelt.

Ik geloof niet, dat dit alles eenig betoog behoeft. Raadplegen wij enkel ons godsdienstig gevoel, trachten wij den inhoud van dat gevoel, zoo als het zich bij de meest ontwikkelde europeesche volken voordoet, in eene leer te ontvouwen, dan is het wel onmogelijk den God, tot wiens vereering en aanbidding wij gedwongen worden, niet het volmaaktste wezen te noemen, en evenmin is het mogelijk de volmaaktheid van dat wezen in iets anders te stellen dan in de liefde. Wat is het uitgebreidst verstand zonder liefde? Wat de onbeperktste magt zonder liefde? Wat een levend wezen zonder liefde? Dit is zoo waar dat, wanneer wij ons God niet als de hoogste liefde

mogen denken, ons afhankelijkheidsgevoel terstond verdwijnt in den zin, dien wij aan dat woord hebben toegekend. Want, houdt God op liefde te zijn, dan kan Hij ons niet langer door zedelijke meerderheid ontzag inboezemen, daar niets ons dan meer verhinderen zou tot dien Schijn-God te zeggen: Gij zijt niet het hoogste verstand, want, daar Gij zelf de liefde niet zijt, begrijpt gij niet wat het hoogst is in de geheele wereld, en evenmin begrijpt Gij het diepste, dat alleen door de liefde begrepen kan worden; Gij zijt niet de hoogste magt, want wederom, daar Gij zelf niet liefde zijt, kunt Gij mij niet dwingen tot liefde; Gij kunt mij beheerschen, gewelddadig mij alles ontnemen, mijn natuurleven in mij vernietigen, maar Uw magt reikt niet tot aan mijn innigste persoonlijkheid, zij reikt niet ver genoeg om mij iets gewillig aan U ten offer te doen brengen. Het zwakste Uwer schepselen, zoo het lief heeft, is magtiger dan Gij. Wat zegt het, werelden te scheppen, als Uw schepsel zijn hart aan U, daar gij geen liefde zijt, onttrekken kan. Eindelijk, Gij zijt niet het hoogste leven, want, zelf zonder liefde, kent Gij de hoogste, de veelzijdigste, de heiligste openbaring van het leven niet.

Zoo kunnen wij uit de onbestaanbaarheid van het godsdienstig gevoel met een andere voorstelling de noodzakelijkheid aantoonen, om ons het volmaakte wezen als de hoogste liefde te denken. En op het woord *ons* moet hier eenige nadruk vallen. 's Menschen godsdienstige denkbeelden zijn van zijne zedelijke denkbeelden niet af te scheiden. Wij hebben nu

eens zedelijke denkbeelden, die van dien aard zijn, dat liefde voor ons de hoogste volmaaktheid is, zoodat niets of niemand eenig gevoel van vereering of aanbidding bij ons kan opwekken als de liefde aan zijn wezen vreemd is. Stoffelijke kracht laat ons koud. Jupiter Olympios kunnen wij alleen als kunstgewrocht bewonderen, de God zelf wekt bij ons een glimlach. Verstandelijke meerderheid boezemt ons slechts koele bewondering in, als ze niet met het bezit van zedelijk-voortreffelijke eigenschappen gepaard gaat. Het is dus niet te veel gezegd als wij, nu nog uitsluitend acht gevende op den eisch van ons godsdienstig gevoel en dat gevoel opgevat als behoefte tot vereering, tot aanbidding van hetgeen wij verpligt zijn ons als het volmaakte wezen te denken, vrijmoedig beweren: *of geen God, of een God wiens wezen liefde is.* Te meer, omdat nu al de overige eigenschappen, waarvan het denkbeeld met dat van het volmaakte wezen naauw verbonden is, een beteekenis verkrijgen, die insgelijks onze vereering en aanbidding gaande maakt. Het is vooreerst niet meer dan natuurlijk, ons de hoogste liefde als oneindig, als almagtig, als volmaakt verstandig, als de heiligheid zelve te denken; de liefde toch is dat alles krachtens haar natuur; maar vervolgens kunnen wij dan alleen de oneindigheid, de almagt, het verstand en de heiligheid aanbidden, als het de oneindigheid der liefde, de almagt der liefde, het verstand en de heiligheid der liefde is. Van de liefde afgescheiden, kunnen deze deugden slechts een stomme verbazing bij ons opwekken.

Nog eens dus: voor ons, op ons standpunt van zedelijke ontwikkeling, geen God, of een God wiens wezen liefde is.

En dat standpunt kunnen wij niet als een toevallig, als een voorbijgaand standpunt beschouwen. Vooreerst omdat het niet geboren werd onder een invloed die van tijdelijken aard kan zijn, maar door een zeer langzame, geschiedkundige ontwikkeling geworden is wat het nu is; doch niet minder, omdat het in beginsel reeds bij de besten gevonden werd in de oudheid, en zich daar zelfs heeft doen gelden, waar de dogmatiek op zich zelve tot een geheel andere voorstelling zou hebben geleid. De God, dien Plato den kinderen wil gepredikt hebben, is, blijkens zijne *de Republica*, een God van liefde. Een God van liefde is evenzeer de Jehovah, gelijk een Jesaja dien aan zijn volk voorstelde. En in de middeneeuwen, toen Godzelf in de eerste plaats een keizer- en pausaardig wezen was, heeft de behoefte om de hoogste liefde te vereeren zich gehandhaafd en getoond in de aanbidding van den lijdenden Godmensch, en van de moeder Gods, vol van genade. Is ook de piëtistische en hernhuttersche Christusdienst niet een nieuw bewijs voor de waarheid onzer bewering; was zij niet een reactie voor een deel tegen de gestrenge Godsleer der Protestanten?

Wij zijn echter ver van te gelooven, dat hiermede ons onderzoek zou geeindigd zijn. Aan onze empirische methode getrouw, hebben wij niet slechts onze kennis van het godsdienstig gevoel, maar ook onze

overige wetenschap te raadplegen, eer wij ons tot eenige uitspraak omtrent God geregtigd achten. Is onze waarneming van de werkelijkheid in strijd met de erkenning van het bestaan van God? zoo vraagden wij, toen wij over de objectieve waarde handelden, die aan het getuigenis van het godsdienstig gevoel in het algemeen mogt toekomen. Nu dient de vraag gesteld, of onze waarneming van de werkelijkheid zich ook verzet tegen ons godsdienstig gevoel, zoo dikwerf dit gevoel getuigt: God is liefde. Deze vraag raakt niet de wijsbegeerte, maar de godsdienstleer. Zij doet geen onderzoek naar de betrekking, waarin het geheel der eindige dingen of de wereld tot het oneindige wezen moge staan; zij tracht alleen te weten te komen of de werkelijkheid, voor zoover wij haar kennen, zóó is als wij haar verwachten mogen, wanneer wij de belijdenis op de lippen nemen: God is liefde. In die uitspraak toch ligt opgesloten, dat God zich als een God van liefde openbaart; wat zou een liefde zijn die zich niet openbaarde? Nu zijn natuur en menschheid de eenige openbaring, die wij van Gods liefde kunnen bezitten; die openbaring met het reeds opgegeven doel te raadplegen, is derhalve een pligt, waaraan wij ons niet onttrekken mogen, waar wij rekenschap trachten af te leggen van den weg, die ons geleid heeft tot onze godsdienstige overtuigingen.

Ieder gevoelt terstond, dat, als wij de natuur en de menschheid moeten ondervragen, de menschheid veel meer dan de natuur onze aandacht trekt, om-

dat het vooral de eerste is die zoo menige bedenking tegen onze belijdenis van Gods liefde doet hooren. Niet alsof juist de beschouwing van de natuur, bepaaldelijk der dierenwereld, niet tot menigen regtmatigen twijfel op dit punt aanleiding gaf; ook zij heeft raadselen waarop men teregt gewezen heeft, en waarvan mij de bevredigende oplossing tot op dit oogenblik onbekend is gebleven; maar wij dragen toch het besef bij ons om, dat, indien de menschenwereld ons met onomstootelijke zekerheid een God van liefde predikte, die raadselen uit de dierenwereld niet toereikend zouden zijn om de blijmoedige belijdenis van Gods liefde van onze lippen te weeren. Deze opmerking regtvaardige ons, wanneer wij alleen het belangrijkste gedeelte van Gods openbaring, zijne openbaring in de menschheid, tot het voorwerp maken van ons onderzoek.

Dit is zeker geen gemakkelijke taak; want het is voor niemand meer een geheim, dat een zelfs niet oppervlakkige beschouwing van de menschenwereld ons geen God van liefde schijnt te prediken en "wij staan stil (*) en ons begrip met ons, voor de verborgenheden van het bijzondere in de levensgeschiedenis van wezens en personen. Valt geen muschjen ter aarde zonder den wil van onzen Vader? En in de natuur om ons henen, hand aan hand met eene liefde even groot als die der waakzaamste en zorgvuldigste moe-

---

(*) Deze woorden zijn te vinden in Busken Huets Kanselredenen bl. 77 volgg.

der, ontwaren wij eene wreedheid en barbaarschheid als waarvoor zelfs de boosaardigste stiefmoeder terug zou deinzen bij het mishandelen van den minstbedeelde harer verstootelingen; zien wij het vuur en de golven, en alle elementen te zamen, woeden als losgelaten duivels tegen jong en oud, schuldigen en onschuldigen, geniën en idioten. Heeft God een hart ook voor de minste onzer smarten en zijn de haren onzes hoofds allen geteld? En in de maatschappij rondom ons bespeuren wij ja een schare van gelukkigen en voorspoedigen, doch ook daar naast en daar omheen een duizendmaal talrijker schare van behoeftigen en elendigen, martelaren van den overvloed der anderen, lijders en lijderessen levenslang, verstoken van alle voedsel voor geest en hart, zonder lucht om in te ademen, zonder brood bijna voor hunne kinderen. Weet onze Vader wat wij van noode hebben? Zal ons gegeven worden, indien wij bidden? En sedert twintig, sedert vijftig jaren reeds, bidden wij hem alle dagen om hetzelfde: niet om goud of eer of ijdelheden, niet om hetgeen schade ware voor onze ziel, maar om eene bete levensgenot, eene handvol zonnestralen op ons pad, eene eigene plaats om ons hoofd neder te leggen; doch tot hiertoe te vergeefs. Ootmoedig als een slaaf die zich kromt voor het aangezigt zijns beleedigden meesters, met vernietiging van ons zelven, alle eigen waardigheid ter zijde stellend, smeekten wij hem vaak den zegen ons te laten of ons het dierbaar schepsel terug te geven dat hij zelf ons ten geschenke gaf, aan welks bezit

zijne eigene goedheid ons gewende, waarvan hij wist dat wij het noodig hadden om staande te blijven in het aangezigt der verzoeking, te volharden in onze goede voornemens, beter en vromer te worden; en ziet, hij bleef even doof voor onze nederige bede als voormaals Baäl bleef voor het uitzinnig smeekgehuil zijner bijgeloovige priesters. Zijn dit vonden van mijne verbeelding, fantastische nachtvertellingen?"

Neen, helaas! En het duizendste deel is niet opgenoemd van hetgeen hier opgenoemd had kunnen worden. En al is deze taal niet vrij te pleiten van hartstogtelijkheid, zij is vergelijkenderwijs kalm als men zich te binnen roept door de waarneming van welke toestanden zij bij ieder, die nadenkt, dagelijks wordt opgewekt. Ik acht het onnoodig, mijn penseel in de somberste verwen te doopen ten einde een werkelijkheid te schilderen, die toch nooit somber genoeg kan worden afgemaald. Wat baat het ons, de akelige tooneelen ons voor den geest te roepen, die wij zien, waarvan wij hooren en die nog slechts een schaduw zijn van dat groot geheel van jammer, schuld en rouw, waarvan het vermoeden ons reeds in een *Inferno* wandelen doet, veel aangrijpender nog dan het aangrijpend gedicht van den Dichter der middeneeuwen. Wat er tegen het geloof in een God van liefde te zeggen valt, de wereld, de geschiedenis der menschheid heeft het gezegd, zegt het nog dagelijks, roept het luidkeels uit. Wat is nu ten dezen ons besluit? Moeten wij aan de eene zijde het getuigenis stellen van ons godsdienstig ge-

voel, en aan de andere zijde het getuigenis van de werkelijkheid, en beweren dat het laatste het eerste herleidt tot een bedriegelijken sirenenzang, waar de verstandige niet meer naar luistert?

Ik geloof het niet.

Wel voel ik mij bijzonder afkeerig van die optimistische beschouwingen van de wereld en van de geschiedenis, waarmede velen, naar het schijnt, zich te vreden kunnen stellen. Ik heb zelfs moeite ze te verdragen, want zij rusten, altijd in mijn oog, op een oppervlakkige kennisneming van de werkelijkheid, gelijk zij is, en staan gewoonlijk in verband met een naïve ingenomenheid met eigen toestand en lot. Ik kom er rond voor uit, de eerlijke en onpartijdige waarneming van een belangrijk deel der werkelijkheid leidt mij tot de overtuiging, dat dit gedeelte der werkelijkheid het best verklaard wordt, als men uitgaat van de onderstelling, dat niet goddelijke liefde maar goddelijke willekeur heerscht. Geen enkele redeneering, waarmede zoo menige theodicee het lijden en de zonde der wereld met de erkenning van Gods liefde in overeenstemming tracht te brengen, kan, voor zoo veel ik zie, den toets der kritiek doorstaan. Een enkele proeve moge het bewijzen. De redeneering toch, die den grootsten schijn heeft van het Godsbestuur te regtvaardigen, komt hierop neder: het kwaad geschiedt, het lijden is onloochenbaar, maar beide pleiten niet tegen Gods liefde, want God doet zoo menigmaal het goede uit het kwade voortkomen. Heerlijke waarheid, maar elendig bewijs. De redeneering is wel beschouwd

gelijk aan deze: Ik heb iemand die niet schrijven kan en het hoogst waarschijnlijk nooit geleerd zou hebben, de toppen van de vingers afgesneden; toch mag hij aan mijn vriendschap niet twijfelen, want, sedert hij zijne vingers mist, is uit dit kwaad een goed voortgekomen: hij heeft zich geoefend om met de teenen te schrijven. Inderdaad, als de wereld door een kwaden God was geschapen en de God van liefde nu van die wereld gemaakt had wat Hij kon, alles zooveel mogelijk ten beste besturend, dan zou de omstandigheid dat de elende vaak de moeder is van het waarachtig geluk en de zonde de moeder van de hoogste heiligheid, ons terstond doen verklaren: het Godsbestuur openbaart ons een liefderijk God. Maar nu? Neen, het lijden is niet te vergeefs. Zonder de smart zou ook het heerlijkste niet ontloken zijn; de passiebloem heeft allerlei kelken doen opengaan, aan wier geuren wij ons gedurig verkwikken; doch geeft mij dit een theodicee? Want, zoo *in de gegevene omstandigheden* het lijden uitnemend werkt en de zonde voorwaarde is van hoogere volmaking, wie heeft die omstandigheden geschapen? Ik niet en gij niet, maar God alleen. Zonder zedelijken strijd geen overwinning, zonder de ons omringende elende geen medelijden, zonder smart geen Man van smarte!.... o Ik stem het toe; maar is de Almagtige dan aan die voorwaarden als door een noodlot gebonden geweest? Wie heeft ze Hem voorgeschreven?

Genoeg om te doen zien, dat ook deze theodicee het vraagstuk ingewikkelder maakt, dan het van

nature reeds is. En iedere theodicee zal aan dit euvel mank gaan, want geen enkele zal het ooit verder kunnen brengen, dan tot de aanwijzing van de volstrekte noodzakelijkheid en het hooge nut van het lijden en strijden van ons geslacht. En dan zal immers altijd ons antwoord moeten luiden: dat die noodzakelijk bestaat, dat het beoogde doel alleen langs dien weg bereikt kon worden, dat is juist het grootste bezwaar tegen het geloof aan een God van liefde.

Of zouden wij vrede kunnen hebben met de oplossing die sommigen geven. Het kwade, zegt men, het kwade in de wereld komt op rekening van den Satan, den overste dezer wereld! Kinderachtig! Want, op wiens rekening komt dan die Satan zelf? Het kwade, zeggen anderen, is het onvermijdelijk gevolg van onze zedelijke vrijheid, die in zichzelve zulk een groot goed is, dat de goddelijke liefde ons haar niet mogt onthouden. Even kinderachtig! Een fraai goed, dat zulke elendige renten afwerpt. Bovendien, staat het dan zoo vast, dat wij het hooggeloofde *liberum arbitrium* werkelijk bezitten? Maar dit zelfs daargelaten, kon de menschelijke natuur oorspronkelijk niet zóó worden ingerigt dat zij aan Gods doel beantwoordde, ook zonder dat haar de kiesvrijheid werd verleend, dan is het geheele plan, dat aan de schepping van den mensch ten grondslag ligt, hoogst gebrekkig en zeker niet geschikt om mij op te leiden tot de aanbidding van Gods wijsheid en liefde.

Zal men nu ten slotte met Paulus zeggen, dat het leem geen rekenschap mag vragen aan den pottebak-

ker? Volkomen waar; evenwel, een treurige oplossing. Want, zijn wij slechts leem, hoe zullen wij ons dan tot eenig geloof aangaande Gods bedoelingen of gezindheid verheffen? Moet ik Gods liefde aanbidden, dan ben ik ook meer dan een bloot werktuig in zijn hand.

Ik herhaal dus hetgeen ik zoo even heb toegegeven: een belangrijk deel der werkelijkheid wordt niet beter verklaard dan met de onderstelling, dat een willekeurig noodlot ons beheerscht.

Zoo wij nogtans niet toegeven, dat onze wetenschap van de geschiedenis en van het menschelijk leven ons tot ontkenning van Gods liefde behoort te leiden, dan geschiedt dit alléén, omdat wij geen hypothese kunnen aannemen, die niet al de verschijnselen verklaart waarvoor zij is uitgedacht en omdat wij het aannemen van willekeur voor zulk een onbevredigende hypothese moeten houden.

Immers, naast het lijden en de zonde, die ons geloof ter neêr slaan, is er zoovéél in deze wereld, dat met roerende welsprekendheid ons dringt om aan Gods liefde te gelooven en die liefde te aanbidden. Men behoeft het hart niet te sluiten voor het leed dat geleden wordt, om te erkennen dat er oogenblikken zijn van louter vreugde, die ons het dankgebed op de lippen brengen: God, gij zijt goed! Er is veel zelfzuchtig genot, dikwijls is onze dankbare stemming niet van zelfzucht vrij; maar is het daarom minder waar, dat er ook reine vreugde is, die wij ons later niet behoeven te verwijten, een vreugde die wij niet als iets toevalligs kunnen aanvaarden,

maar waarbij het ons te moede is als werden wij door een God gezegend, daar wij ons niet slechts gelukkig maar gezegend gevoelen, en gezegend met een mildheid, die alle menschelijke vriendelijkheid verre te boven gaat?

Zou er wel één bedenking zijn die uit het lijden der wereld ten nadeele van Gods liefde kan worden afgeleid, waar niet een zegening tegenover staat, die het hart geloovig voor Gods liefde stemt? Hier wordt de jonkheid het slagtoffer der verleiding, maar ginds is ze een blanke lelie, die men niet betracht zonder zelf reiner te worden. Hier is een door opvoeding en omstandigheden bedorven leven, dat, als een breede stroom begonnen, ten slotte in slijk een smadelijk uiteinde vindt; maar ginds is een groenende ouderdom, welks rimpelig gelaat verlicht wordt door een zachten gloed, die van hooger dan de aarde schijnt te komen. Hier is een stomme, die niets tot ons zegt dan: waar is uw God? Maar ginds doet de menschelijke stem de heiligste snaren trillen in onzen boezem en de vruchtbaarste tranen vloeijen. Arme blinde, maar gij zijt immers zoo arm, alleen omdat zien zoo heerlijk kan zijn, en gij, wien nog nooit een: word geopend! in het oor heeft geklonken, gij mist immers zooveel, alleen omdat het hooren de bron kan zijn van zooveel geluk. Zoo Hij een God van liefde ware, Hij zou te vermurwen zijn door het gebed der kinderlooze vrouw; toch, wie anders dan een God van liefde heeft de moedervreugd geschapen of het blaauwe oog

geteekend van mijn tweejarig kind? De haat van mijn vijand is krachtig, maar in de verte zoo krachtig niet als de trouw van mijn vriend. Menschen doen menschen lijden, maar ook zijn menschen elkanders schutsengelen en goede geesten. Naast den godsakker, waar schier op iederen steen een raadsel staat gegriffeld, golven de korenvelden en hun ruischen is een lofpsalm. Ik zie ze wel, de donkere deuren, wier drempel plat is getreden door misdadigers, maar over dien drempel zie ik ze ook gaan de voeten dergenen die geene verwijten komen doen, geen vonnis zullen vellen en straks in de koude cel zulke hartelijke woorden zullen spreken, vol van hulpvaardigheid en mededoogen. Wel zijt gij een groote sfynx, zonderling huis waarin een God, dien men liefde noemt, een tal zijner menschenkinderen, jaar in jaar uit, doet verschijnen om ze er in te laten sterven aan de vreemdsoortigste kwalen, uitgedacht, zou men zeggen, met het overleg van een midden-eeuwsch inquisiteur, maar toch is datzelfde hospitaal het gedenkteeken van een humaniteit, die ons weldadig toeroept: hier is niemand veracht, wij zijn allen hier om alle treurigen te troosten.

Nog ben ik blijven staan bij onze persoonlijke lotgevallen. In de geschiedenis vind ik een reeks van gebeurtenissen en verschijnselen, een rei waarvan niets dan sombere klaagtoonen uitgaan. Maar wordt zij niet beantwoord door een tegenrei, die telkens in een loflied eindigt? Is de geschiedenis der menschheid geschreven met bloed en tranen, toch niet al hare

bladzijden hebben dien somberen oorsprong. Er zijn er geschreven onder de kuische schaduw van engelenvleugelen, bladzijden waartoe teeder gevoel en zachte poesie haar veder hebben geleend. Telkens is de tegenstelling tusschen hetgeen aan Gods liefde twijfelen en hetgeen aan Gods liefde gelooven doet zoo treffend, dat het laatste als geboren schijnt om de kracht van het eerste te breken. Aan welke zonde staat de menschheid niet schuldig, doch juist de omvang van haar zedelijke elende doet te schitterender uitkomen het lichtspoor, dat Jezus van Nazareth er onuitwischbaar in heeft achtergelaten. Hoe is de verbeelding misbruikt, zij heeft zich gevoed met den draf der zwijnen; en diezelfde verbeelding is tevens de moeder van de schoonste legenden, het geloof eens der gouden, de troost van deze onze ijzeren eeuw. Geen maatschappij, of aan haar knaagt de kanker der ontucht, maar de adel van den kunstenaar en de adel van iedere menschelijke ziel is zoo groot, dat bij iederen toeschouwer hier de Venus van Milo, daar de Ariadne op haar panther, louter gevoelens opwekken van eerbiedige aandacht. Het bijgeloof is een magt, die het rijk van licht en waarheid dagelijks ondermijnt en in zijn komst tegenhoudt, maar dat bijgeloof sticht een kathedrale en schildert een madonna door Rafaëls vingeren, en enkel licht en waarheid stroomen u door de ziel. Zal ik eindelijk tegenover al de tallooze wanklanken der wereld, die ons verbijsteren, uwe harmoniën stellen, innig geliefde wereld der

muziek! Is uw Haydn niet geroepen om ons te wijden tot hooger leven; uw Mozart niet een profeet, tot wien gesproken werd: Troost mijn volk!

Zal iemand het dan ondernemen, de wereld te verklaren alleen met de stelling, dat geen liefde maar willekeur het bewind voert? Wij spreken naar de regelen der koudste logica en vragen of de onderstelling: Er is niets dan goddelijke willekeur, niets dan goddelijke Souvereiniteit zonder mededoogen wij vragen of zij op al de feiten steunt, die tot hare beoordeeling moeten waargenomen worden? Doch het is niet de moeite waard, het antwoord af te wachten. En voorloopig komen wij tot dit besluit:

Bij manier van spreken, is de wereld een boek met een bladzijde links en een bladzijde regts; op de linkerbladzijde staan geheimzinnige teekens; op de regterbladzijde leest men: "Ik zal alle tranen van de oogen afwisschen, want mijne liefde is grooter dan de liefde uwer moeder".

IX.

Dit beeld drukt evenwel niet de geheele waarheid uit. Bij deze voorloopige uitkomst mogen wij niet blijven staan. Is er kennelijk een gebied waar alles licht is, en een ander waarop wij in het begin niets dan duisternis ontwaren, op dit laatste gebied willen wij met opzet vertoeven, om te zien of wij niet langzamerhand eenige schemering bespeuren, ja of ook

13

hier niet uit de sombere wolken, die het overdekken, soms een lichtstraal te voorschijn breekt.

Het heeft mij vaak getroffen, dat die smart ons altijd het raadselachtigst toeschijnt, die wij niet zelven ondervinden, maar bij anderen opmerken. Wanneer men van het lijden der wereld eene gewigtige bedenking ontleent tegen de uitspraak van het godsdienstig gevoel die God liefde noemt, denkt men in den regel niet zoozeer aan eigen leed dan wel aan het leed van anderen, d. i. derhalve juist aan het leed, dat het minst naauwkeurig door ons wordt gekend. Laat mij een voorbeeld noemen. Gij verhaalt mij een treurig geval: een jonge moeder ligt te sterven aan de tering. Raadselachtig, roepen wij elkander toe; hoe kan God liefde zijn en deze vrouw losrukken van al haar vreugd en al haar liefde. Straks verlaat ik u en zit neder aan het ziekbed der lijderes. Hoe vreemd, zoo even twijfelde ik, en thans? Het is alsof ik hier een vrede vind, dien de beschouwing van mijn grootste voorregten mij nog nooit heeft geschonken: wij zijn te zamen bedroefd en nogtans blijde. Als ik straks voor de lijdenssponde een gebed heb uitgesproken, verwijt mij de kranke met een zachte stem, dat ik enkel gebeden en niet ook gedankt heb. Niet ook gedankt! Hoe? Voor die benaauwdheden, voor dien naderenden dood, voor die kleenen, die men aanstonds weezen noemt! Toch heeft de kranke regt. In haar tegenwoordigheid is de toekomst helder en het vertrouwen een ligte zaak. Nergens een vraag, overal een goddelijk antwoord! Straks

is het mij weder ontgaan; hier ligt het vóór mij en ik lees het als welbekend schrift.

Men bewere niet, dat dit een uitzondering is op den regel. Bij ingebeeld lijden wordt veel, bij waarachtig lijden wordt weinig gemord. Ontevredenheid schijnt bij voorkeur het deel dergenen, die het goed hebben. Waarachtig lijden te zien, hoe vaak beurt het ons hart niet omhoog!

Ik wil aan deze opmerking niet al te veel gewigt hechten en haar niet meer laten bewijzen, dan zij werkelijk bewijst. Al is het volkomen waar, dat de gewone denkbeelden omtrent geluk of ongeluk zeer dikwijls valsch zijn, zij zijn het toch bij lange na niet altijd. Er zijn ontelbare toestanden, die louter ongelukkig zijn; maar dat soms, hetgeen de wereld een raadsel noemt, daarentegen een bron is van licht, dat is ook waar, en één dier lichtstralen, waarvan wij spraken.

Een anderen lichtstraal, hoe zonderling het klinke, vang ik op uit ons volslagen onvermogen om het Godsbestuur te verklaren. Als ik de donkere zijde van het menschelijk leven en van de geschiedenis gade sla, kom ik zeker tot de onderstelling dat er geen God van liefde is. Maar durf ik mijzelven genoegzaam vertrouwen, en die onderstelling tot een besluit verheffen? Was de werkelijkheid voor een deel minder volmaakt onbegrijpelijk, ik zou met meer zelfvertrouwen een oordeel durven uitspreken. Ook hier een voorbeeld.

Een mijner bekenden zendt mij een brief, die slecht

gesteld en slecht geschreven is, maar waarvan ik de bedoeling toch duidelijk kan opmaken. Ik kom met de volste zekerheid tot de overtuiging, dat de afzender van stellen en schrijven niet veel begrip heeft. Maar een andere vriend zendt mij een brief, waarvan geen woord voor mij leesbaar en de zin dus niet op te maken is. Nu heb ik toch geen regt om terstond den afzender, van wiens schranderheid ik reeds overvloedige bewijzen had, alle vermogen van stellen en schrijven te ontzeggen. Ik vermoed dat hij zich bediende van een teekenschrift, waarvoor ik den sleutel mis.

Die onleesbare brief is het lijden der aarde. Alles is hier averechtsch. Niet alleen zie ik in dit gedeelte der werkelijkheid Gods liefde niet, maar ik zie hier evenmin zijn heiligheid en regtvaardigheid. 't Is alles mysterie, zoodat ik, naar de oorzaak zoekende, even goed aan blinde willekeur, als aan oneindige liefde kan denken. Zoo kan de landbouwer, die hebreeuwsch voor zich heeft, even goed gelooven, dat een kind hier een papier met willekeurige figuren heeft volgekrabbeld, als dat hier een Jesaja zijne verhevene profetiën voor het nageslacht bewaarde.

Naauwkeurig gesproken en om tot het straks gekozene beeld terug te keeren: wij kunnen niet zeggen dat de eene bladzijde volstrekt tegenover de andere staat. Er is een lichtzijde aan het leven die krachtig Gods liefde predikt, en er is een schaduwzijde, maar die niet het tegendeel even ondubbelzinnig verkondigt. Wij hebben hier niet zoozeer een ont-

kenning, dan wel een vraagteeken voor ons, een hoogst pijnlijk vraagteeken, ik geef het nog eens toe; een vraagteeken dat voor mij niet verdwijnen zou, al bleek het dat de smart altijd heiligde en dat de zonde altijd voerde tot hoogere volkomenheid. Want, al kon ons de waarborg worden gegeven, dat dit doel niet gemist werd; in de noodzakelijkheid van zulk een middel zou het raadselachtige nog altijd overblijven. Maar een vraagteeken, maar het raadselachtige is wel in staat een bevestiging, die er tegenover staat, te verzwakken, niet om die omver te werpen. En wij zullen dus aan de waarheid niet te kort doen wanneer wij zeggen, dat de beschouwing der werkelijkheid voor een deel niet van dien aard is, dat zij den redelijken mensch dwingt om de uitspraak van zijn godsdienstig gevoel te wantrouwen, voor een deel zeer geschikt is om aan die uitspraak nieuwe kracht bij te zetten.

Onze erkenning van een God van liefde is daarmede bewezen het tegenovergestelde van onredelijk te zijn: of zij nu, met zooveel als er echter tegen schijnt te pleiten, regt levendig zal wezen en blijven, dat hangt van den toestand van ons hart af. Ook hier en wel zeer nadrukkelijk is paedagogie de beste apologie, en geen redeneering ter wereld kan ons hart warm maken. Maar een blik op het werkelijke leven is voldoende, om ons ten dezen voor de toekomst met vertrouwen te vervullen. Wat geen theodicee vermag, dat doet het leven dagelijks. Wij hebben lief en wij ondervinden liefde. Geen van beide

schijnt mij toe regt mogelijk te zijn, zonder dat onze overtuiging omtrent een God van liefde er sterker door wordt. Menigeen — het is een telkens wederkeerend verschijnsel — menigeen, die lang miskend en afgezonderd heeft geleefd, kan niet een blijk van waarachtige belangstelling ondervinden, zonder dat met deze ondervinding onmiddellijk gepaard gaat een verlevendiging van godsdienstig gevoel en een verhoogde dankbaarheid jegens God. Om de lippen, die zich straks nog twijfelend plooiden, speelt een glimlach van geloofsvertrouwen, zoodra de overtuiging is medegedeeld: ook gij wordt niet vergeten. Een klein zonnestraaltjen spreekt ons in den regel altijd van het groote licht, dat zich voor ons achter nevelen kan verbergen, maar aan welks bestaan het voor den mensch zulk een onwederstaanbare behoefte is, te gelooven. Het gaat ons in het leven gelijk den reiziger, naar men zegt, in het koepelsgewijs gebouwde Baptisterium te Pisa. Plaatst gij u met den gids onder den koepel en geeft hij slechts drie of vier op elkander volgende toonen aan, onmiddellijk maakt de weerklank in den hoogen koepel u een indruk van zeer verhevene muziek. Zoo ontsluit in het leven vaak een enkele toon van zuiver menschelijke liefde ons een harmonie van liefde, die hooger oorsprong heeft.

Uit onze bewijsvoering blijkt genoegzaam, dat wij voortdurend aan ons beginsel getrouw zijn. Dat beginsel gebiedt ons, voor iedere godsdienstige overtuiging ons uitgangspunt te zoeken alleen in het

godsdienstig gevoel, om daarna de uitspraken van dat gevoel te toetsen aan hetgeen de beschouwing der werkelijkheid ons leert. Maar is dit zoo, dan is het ons ook onmogelijk, wanneer wij die werkelijkheid eens onpartijdig waargenomen en ontdekt hebben, dat zij de vroomheid niet wederspreekt, haar voortaan anders dan met een godsdienstig gemoed te beschouwen, zoo dikwijls wij haar tot versterking van onze godsdienstige overtuigingen willen raadplegen. Wij kunnen derhalve de tegenstrijdigheden, die de wereld ons oplevert, niet met het oog van den ongeloovige bezien. Woont er liefde tot God in ons hart, wederliefde, dan mag ook van deze liefde gezegd worden dat zij alle dingen bedekt, alle dingen hoopt, alle dingen gelooft en verdraagt van God. Spreken wij geen kwaad van onze medemenschen, wij wachten ons bovenal, het zij met eerbied gezegd, van kwaad te spreken van God. Liefst meten wij het raadselachtige van Zijn wereldbestuur niet al te breed uit. Het gaat ons tegenover het werk van Gods handen ongeveer gelijk het ons gaat tegenover de kunstwerken van de groote meesters. Waar wij op een voorstelling stuiten, die ons schoonheidsgevoel niet streelt, laten wij niet terstond een ongunstig oordeel hooren. Zij hebben ons zoo dikwijls het ideaal ontsluijerd, die groote meesters, dat het ons moeite kost, hunne afwijkingen te erkennen. Ja, geldt het een Schumann, wij beginnen vaak met een wrevelig verzet, om ons toch in het eind over te geven met een: Gij hebt mij verwonnen. Er zijn misschien ook in het werkelijk leven dissonanten,

waaraan een geheel geslacht zich moet leeren gewennen, om juist daardoor in zich te kunnen opnemen een breeder harmonie.

Evenwel, ook met de beste gezindheid, is het onmogelijk, niet door de beschouwing der werkelijkheid gedurig omtrent Gods liefde aan het twijfelen te worden gebragt, niet gedurig te denken: welk een zonderlinge liefde! Een knaapjen van nog geen zeven jaren, een kleine lijder, bragt den laatsten nacht zijns levens al zuchtende door. In den vroegen morgen, op het punt van te bezwijken, vroeg hij zijn vader: kan één mensch de zuchten tellen van een ander mensch? En met dit grenzenloos weemoedig woord nam hij afscheid van het jonge leven. Zulk een woord werpt uw geloof aan Gods liefde een oogenblik ter aarde; en gaat er wel een dag voorbij, waarop het niet dergelijke wonden ontvangt?

Sommige menschen vinden een grooten troost in de gedachte, dat al ons lijden en al ons streven in zoo menigerlei zin een gevolg is van oud-vader Adams zonde, waardoor de gansche wereld verdoemelijk zal zijn geworden voor God.

Sommigen zijn volmaakt tevreden, als zij u bewijzen kunnen, dat meest alle menschen ongelukkig zijn geworden door hetgeen zij gelieven te noemen: dezer menschen eigene schuld.

Anderen achten God geregtvaardigd, als zij doen opmerken hoe de meeste menschen het waarachtig geluk niet *willen* zoeken.

Troostelooze troost! Ware er geen andere, ik werd

liever atheïst, want zulke overleggingen zijn in mijn oog godslasterlijk. Dat wij zondig zijn door onze geboorte, dat wij zelven de naaste oorzaken zijn van ons ongeluk, dat wij ons waarachtig geluk niet kennen, is dat een verklaring van het raadsel? Het is juist het raadsel zelf, en van zijn raadselachtigsten kant. Dit alles is zoo; en de God, die ons gemaakt heeft, zal liefde zijn!

Wij kunnen ons door deze denkbeeldige vertroostingen niet laten stichten. Onze behoefte aan werkelijkheid is daartoe te groot en wij maken geen geheim van de gedurige deining van ons geloof.

Laat ons nu zamenvatten, waartoe dit hoofdstuk ons heeft geleid. In groote trekken hebben wij den weg aangewezen, die velen onzer tijdgenooten uit de protestantsche orthodoxie door algemeenen twijfel heen tot hunne tegenwoordige zienswijze in het godsdienstige heeft geleid. Het standpunt der absolute waarheid en der absolute zekerheid is hun ontzonken en voor goed. Aan de verleiding van het scepticisme hebben zij blootgestaan, maar zij zijn er aan ontkomen door de beginselen dier methode, die op godsdienstig gebied hooge waarschijnlijkheid heeft doen vinden en bovenal de oorspronkelijkheid heeft doen waardeeren van dat godsdienstig gevoel, dat in het gemoed der harmonisch ontwikkelden leeft. Dat de aanhangers der moderne rigting de godsdienst liefhebben en haar niet willen of kunnen prijs geven, zij zijn het dus èn aan hunne protestantsch-christelijke opvoeding verschuldigd èn aan

de empirische methode die hen geleerd heeft, de stem des harten niet te verachten. Ware er geen stem opgewekt in hun hart onder den invloed der opvoeding, de empirische methode zou misschien niet in staat zijn geweest, die stem bij hen te doen ontwaken; maar ook omgekeerd, had de empirische methode niet in tijds gezorgd, dat zij eerbied bleven behouden voor het heiligdom van het hart, de opvoeding op zich zelve had niemand hunner weêrhouden van dat heiligdom voor goed te sluiten. Hunne ontwikkeling greep plaats onder den invloed der traditie, maar dat zij het belangrijkste deel van die ontwikkeling, wat haar wezen betreft, voortdurend als normaal, als menschelijk beschouwen, dat danken zij aan die empirische psychologie, die hen deed behouden wat zij waarlijk hadden, en slechts de onwaarde aantoonde van hetgeen zij toch reeds hadden verloren. De traditie maakte hen vroom, de empirische methode deed hen de vroomheid als onmisbaar bestanddeel der menschelijke natuur aanmerken en vestigde op de vroomheid hunne aandacht als op een niet te versmaden bron, waaruit welligt kennis te putten viel. De traditie maakte hen vroom, de empirische methode deed hen, als denkende wezens, vroom blijven.

Tot zoover zijn de pleegmoeders vrij eenstemmig, aan wier zorg zij, die men thans met een algemeenen naam de volgelingen der moderne rigting kan noemen, achtereenvolgens werden toevertrouwd; minder innig was de onderlinge zamenstemming, waar het hunne

godsdienstige kennis gold. Die godsdienstige kennis was onder den invloed der traditie zeer groot, onder de leiding der empirische methode werd zij zeer klein. Vooreerst veranderde zij van karakter. Was zij vroeger volstrekte waarheid, nu geeft zij zich slechts voor betrekkelijke waarheid uit; stond zij weleer op de hoogste trap, was zij m. a. w. zekerheid, thans staat zij een trap lager en heet waarschijnlijkheid; was zij vroeger zeer zamengesteld, zoodat zij zich ook uitstrekte tot de betrekking waarin God staat tot de wereld, ja zelfs een historische, positieve godsdienst in zich opgenomen had, thans is zij hoogst eenvoudig geworden en bepaald tot deze twee waarheden: Er is een volmaakt wezen, dat wij gedrongen worden, te aanbidden, en dat volmaakte wezen moet de volmaakte liefde zijn; terwijl zij over de bestaanswijze, over de werking en over de betrekking van dat wezen tot de wereld, zich naauwelijks uitlaat. Nog is het onderscheid tusschen voorheen en thans niet uitgeput. Waar vroeger de soort van godsdienstige kennis, die wij bezaten, ons godsdienstig geloof gedurig versterkte, oefent heden het gebrekkige en de gebrekkige grond dier kennis, al behoefde het niet, toch onwillekeurig een ongunstigen invloed uit op ons godsdienstig geloof. En eindelijk, waar voorheen onze godsdienstige kennis van dien aard was, dat wij iederen twijfel, die tegen haar opkwam, als zondig moesten beschouwen, daar is ze heden een gebouw, ik zou bijna zeggen zóó voorloopig opgetrokken, dat iedere bedenking er tegen nog welkom

moet zijn, òf althans met gelatenheid door ons moet worden aangehoord. Waarlijk, het voorheen zou het in alle opzigten winnen van het heden, ware het ons niet gebleken hoe denkbeeldig de rijkdom was van weleer, en wat er bij de minste toepassing van kritiek van overblijft.

Waar de moderne rigting gevolgd wordt, draagt de God, dien men aanbidden kan, en naar de mate van eigene religieuse ontwikkeling, met meerdere of mindere warmte ook werkelijk aanbidt, den naam van de Volmaakte Liefde. Dit is de naam waaronder God zich aan ons openbaart, bij een aandachtige beschouwing van ons godsdienstig gevoel zoowel als van de werkelijkheid in al haar omvang, in welke werkelijkheid de geschiedenis der godsdiensten met de godsdienst van Jezus tot haar kroon en zijn persoon tot haar onsterfelijk middenpunt, een eerste en de belangrijkste plaats beslaat.

Ziedaar een godsdienstleer, die met overtuiging bidden doet: Onze Vader, dat uw liefde-naam worde geheiligd, dat uw wil van liefde geschiede, dat uw koningrijk van liefde kome in en door ons!

X.

Het is echter onmogelijk, in onzen geest de voorstelling op te nemen van een hoogste oorzaak die volmaakte liefde is, zonder verband te willen zoeken tusschen deze voorstelling en onze wereldwetenschap. Die behoefte is de moeder der bespiegelende wijsbe-

geerte, waarvan het probleem bij uitnemendheid in niets anders is gelegen, dan in het vinden van de betrekking tusschen God en de wereld, d. i. tusschen het Oneindige en het Eindige, tusschen de Eenheid en de Veelheid. Het onderzoek naar die betrekking kan zeker nooit tot een gewenschte uitkomst leiden, wanneer wij niet allereerst een naauwkeurige kennis bezitten van de beide termen, d. i. van God en de wereld, waartusschen de betrekking moet worden gevonden.

De eerste vraag luidt derhalve: wat weten wij van God, en daarop is het antwoord, juist omdat het nog niet veel omvatten kan, spoedig gegeven. God, dit weten wij nu door de behoorlijke analyse van ons afhankelijkheidsgevoel, God is het oneindige Wezen, dat wij de hoogste oorzaak van alle dingen en de volmaakte liefde noemen. Maar naauwelijks hebben wij dit oordeel uitgesproken, of ons wijsgeerig denken beproeft, wat het er mede aan kan vangen. Die proef is zeer snel genomen, en leidt in weinige oogenblikken tot een ongunstig gevolg, want zij bewijst, dat tusschen dezen God en de wereld geenerlei betrekking kan worden gedacht, aangezien wij moeielijk een zelfstandig bestaan der wereld naast het oneindige kunnen denken. Wij beroepen ons op ons tweede hoofdstuk, waar wij het begrip van het oneindige wezen vergeleken hebben met onze godsdienstige voorstellingen. Daar bleek het, dat onze kennis van God nog slechts uit enkele voorstellingen bestaat, waartusschen wij het onderling verband

nog niet kunnen ontdekken en die bovendien zoo onvolledig zijn dat, als wij uit haar een godsbegrip willen zamenstellen, in dat begrip bestanddeelen moeten opgenomen worden, die elkander vernietigen. Onze kennis van God is dus zóó gering en vooral zóó onnaauwkeurig, dat wij van deze zijde niet kunnen hopen, ooit iets meer te zullen weten van de betrekking tusschen God en de wereld, dan dit algemeene, dat God tot de wereld staat in de eene of andere, niet nader te omschrijven, betrekking van oorzakelijkheid.

Hiermede mag evenwel ons onderzoek naar de betrekking tusschen God en de wereld nog niet als afgeloopen beschouwd worden, daar wij misschien uit onze kennis van de wereld meer licht kunnen ontvangen. Veilig mogen wij van de onderstelling uitgaan, dat zij, vergelijkenderwijs, oneindig vollediger en naauwkeuriger is dan onze kennis van God, al is zij niet volledig en naauwkeurig genoeg om ons omtrent de zaak, die ons thans bezighoudt, de zekerheid te geven die wij begeeren zouden. Die kennis van de wereld stelt ons althans in staat met hooge waarschijnlijkheid te bepalen, van welken aard de betrekking tusschen God en de wereld stellig niet is.

Onze wereldwetenschap, wij deden het reeds opmerken, leert ons in de eerste plaats, dat de wet van oorzaak en gevolg volstrekt algemeen is. Hierover bestaat bij de beoefenaars der geschiedenis, der regtsgeleerdheid, der natuurkundige wetenschappen in al haar omvang geenerlei verschil van meening,

en loochening van deze wet maakt eenvoudig alle wetenschap onmogelijk. Welnu, indien elk gevolg een eindige oorzaak heeft, die op haar beurt weder het gevolg is van een evenzeer eindige oorzaak, dan vloeit hieruit terstond voort, dat God nooit en nergens onmiddellijk handelt, dat er derhalve niets in de wereld gevonden wordt, dat aan God *als naaste oorzaak* mag worden toegeschreven. M. a. w. Gods betrekking tot de wereld is niet van dien aard, dat zij een tusschenkomst Gods in den loop der aardsche zaken toelaat.

Onze wereldwetenschap leert ons in verband met het eerstgenoemde, dat de mogelijkheid der dingen bepaald is uitsluitend door hunne natuur. Dit is slechts een toepassing van de wet van oorzaak en gevolg. Mogelijk toch noemen wij nu alleen datgene, waarvan in den zamenhang der eindige dingen de oorzaak reeds aanwezig is, hetzij als naaste hetzij als min of meer verwijderde oorzaak. De uitspraak: alle dingen zijn mogelijk bij God, moet derhalve verstaan worden in dien zin, dat Gods almagt tot stand brengt wat met de door Hem veroorzaakte natuur der dingen overeenkomt. M. a. w. Gods betrekking tot de wereld is niet van dien aard, dat zijne magt ten opzigte der aardsche zaken verder zou kunnen reiken dan de magt der natuur in haar geheele uitgestrektheid.

Onze wereldwetenschap leidt ons in de derde plaats tot de overtuiging, dat er tusschen den loop der geschiedenis en 's menschen bijzonder geluk geen ver-

band bestaat; dat aan de bestemming van de menschheid in het algemeen de bestemming van sommige afzonderlijke menschen en volken tijdelijk wordt dienstbaar gemaakt en opgeofferd. De groote gebeurtenissen, die over het lot van ons geslacht gunstig beslissen, komen, voor zoover wij zien kunnen, niet tot stand dan ten koste van de enkele menschen, wier bijzondere lotsbedeeling in dat geval zich als een zaak van zeer ondergeschikt aanbelang aan ons vertoont. Voorts merken wij op, dat er tusschen de werking der fysieke natuur en 's menschen dierbaarste behoeften geen onmiddellijk verband bestaat. De dood vraagt niet naar den leeftijd of de onmisbaarheid van den mensch, dien hij wegmaait. De storm vraagt niet of hij ook het schip doet vergaan, waarop de langgewenschte huiswaarts keert. De uitspraak: al de haren uws hoofd zijn geteld, geen vogel valt er ter aarde zonder den wil van God, behoort dus te worden opgevat met dien verstande, dat onze rampen niet uit eenige onachtzaamheid van Gods zijde over ons hoofd komen, en dat Zijne liefde niet zonder medegevoel daarvoor onze bijzondere belangen ter zijde schuift. M. a. w. Gods betrekking tot de wereld is niet van dien aard dat Zijne liefde, waar het de vervulling geldt van Hare groote oogmerken, eenigzins rekening kan houden met hetgeen den mensch te regt geluk of ongeluk noemt.

Ziedaar wat de ervaring mij omtrent het vraagstuk van Gods betrekking tot de wereld toeschijnt te leeren. Deze ontkenningen zijn niet uit de lucht gegre-

pen, niet uit eenig aprioristisch godsbegrip afgeleid, maar behelzen eenvoudig een verklaring van hetgeen binnen het bereik onzer waarneming valt. Om dit ieder voelbaar te maken, hebben wij ze slechts in een vorm voor te dragen, die terstond doet uitkomen, dat ze niet dadelijk Gods betrekking tot de wereld, maar veeleer den toestand der wereld zelve bepalen. Hierop immers komen die ontkenningen neder: De wereld is niet het tooneel van een onmiddellijk handelen Gods; de wereld is niet het tooneel van een goddelijke almagt, die niet tot voorwaarde zou hebben de natuur van Gods wezen; eindelijk, de wereld is niet het tooneel van een liefde Gods, die altijd in het menschelijk individu haar einddoel vinden zou.

Ik geloof niet, dat de metafysica der moderne rigting veel verder reikt, zoo dit althans metafysica kan genoemd worden. Dat deze uitkomst niet zeer bevredigend is voor ons godsdienstig gevoel, heb ik reeds toegegeven; doch dit is niet in staat, ons aan hare waarheid te doen twijfelen. Werd met deze uitkomst het godsdienstig gevoel onmogelijk gemaakt, ik zou haar wantrouwen; nu is zij slechts geschikt om ons te leeren, hoe wij ons godsdienstig gevoel behooren toe te passen. Ons godsdienstig gevoel predikt ons een oneindige en almagtige liefde. Onze wereldwetenschap leert ons hoe wij verwachten mogen, dat deze liefde zich zal openbaren; en deze wetenschap spreekt zoo duidelijk, dat redelijke twijfel hier naauwelijks denkbaar is. Wil men haar geen gehoor geven, gaat men alleen met het godsdienstig gevoel te rade, om te

weten op welke wijze dat godsdienstig gevoel in de verschillende omstandigheden des levens behoort te worden toegepast en wat men op grond van dat gevoel mag verwachten, dan maakt men zich in mijn oog aan verkeerde mystiek, aan dweepzucht schuldig, door den onmisbaren waarborg van het koele verstand ongebruikt te laten, hetgeen, daar de uitspraken onzer wereldwetenschap toch niet te vergeten zijn, ons in een dualisme vervallen doet, dat òf voor onze wetenschap òf voor onze godsdienst te eeniger tijd noodlottig moet werken.

Zie hier nu, hoe ik mij voorstel dat onze kennis van de wereld en onze godsdienstige kennis wederkeerig invloed op elkander moeten uitoefenen. Onze wereldwetenschap wijst ons slechts op eindige oorzaken. Door de wijsgeerige beschouwing van ons godsdienstig gevoel, leeren wij een oneindige oorzaak kennen. Raadpleegden wij slechts onze wereldwetenschap, wij zouden nooit God, hoogstens een logischen grond van al het bestaande vinden, maar ook omgekeerd, raadpleegden wij enkel ons godsdienstig gevoel, wij zouden nooit het bestaan van een natuurzamenhang vermoeden. Gelijk nu onze wereldwetenschap God niet mag ontkennen, en wel om het getuigenis van onze godsdienstwetenschap; zoo mag deze laatste omgekeerd den natuurzamenhang niet loochenen, en wel om het getuigenis van onze wereldwetenschap. Dat is in mijn oog de invloed, dien de beide deelen der menschelijke kennis wederkeerig op elkander behooren uit te oefenen. De harmonisch ont-

wikkelde man zal dientengevolge, naar mijne opvatting, nooit op grond van zijne erkenning van den natuurzamenhang ongodsdienstig; nooit wegens zijne erkenning van God onwetenschappelijk worden. M. a. w. de eindige oorzaken vallen onder zijne waarneming, en tusschen deze eindige oorzaken heeft hij een onverbrekelijk verband leeren aannemen; toch zal hij nooit aarzelen te zeggen: God handelt, God regeert. Maar ook, Gods bestaan heeft hij erkend, aan Gods liefde houdt hij vast; toch zal hij nooit op grond van deze godsdienstige overtuiging iets verwachten of hopen, dat niet uit den natuurzamenhang kan voortvloeijen; hij zal niet rekenen op eenig gevolg, waarvan de mogelijkheid niet in dien natuurzamenhang is gegrond. Blijft die natuurzamenhang hem grootendeels, blijven daarom ook vele als mogelijk denkbare gevolgen hem onbekend, dit geeft hem vrijheid en gelegenheid om wenschen te vormen en menige hoop te koesteren, die hij kinderlijk Gode bekend maakt, maar doet hem nooit vergeten dat ieder gevolg van een keten, van een geheel zamenstel van eindige oorzaken afhangt. Zijn wereldwetenschap zal hem dus altijd en overal verhinderen, aan een tusschenkomst, aan een onmiddellijke werking van God te gelooven; zijn godsdienstwetenschap zal hem altijd verhinderen, fatalist te worden, aangezien hij in dien natuurzamenhang de uitdrukking ziet of vermoedt van de hoogste wijsheid en liefde. Een onverbiddelijk noodlot staat niet met een liefde gelijk, die verstandig genoeg is om zich aan hare eigene wetten te binden.

Wij spraken van den harmonisch ontwikkelden man. Al wordt hij nergens in de volmaaktheid gevonden, dat ideaal blijve ons altijd levendig voor den geest. Onze groote beperktheid in aanmerking genomen, bestaat onze harmonische ontwikkeling voor als nog uitsluitend in het kweeken van alle onze vermogens en in het rekening houden met al de gegevens, al de aanwijzingen, die langs den een of anderen weg ter kennis van de menschheid zijn gebragt. Wij erkennen het volmondig, op het hoogste gebied des levens is ons weten nog treurig stukwerk. Populair gesproken, moet onze godsdienstige kennis bij stukjens en beetjens bij elkander komen. Als bekwame rentmeesters, moeten wij met weinig veel trachten te doen. De mogelijkheid van te dwalen is zeer groot, de verleiding om in de eene of andere eenzijdigheid te vervallen is het niet minder. Door te draven hetzij alleen op onze wereldwetenschap, hetzij alleen op ons godsdienstig gevoel, is aangenaam en gemakkelijk. Piëtist te worden, m. a. w. de stem der wereldwetenschap te versmaden, is even ligt als positivist te worden, d. i. het getuigenis in den wind te slaan van het godsdienstig gevoel. Bruggen, naar de geestige uitdrukking van Prof. Opzoomer, bruggen te leggen tusschen onze godsdienstleer en onze wereldwetenschap, dat wil zeggen een metafysisch stelsel te vestigen, waardoor de betrekking tusschen God en wereld wordt verklaard, wij kunnen dit niet nalaten; toch mogen wij er nog geen enkele voor stevig houden en op den Ponti-

fex maximus blijven wij wachten. Maar wat nood? Voor het praktische leven zal het inzien van onzen werkelijken toestand ons niet ongeschikt maken. Al is schemerlicht ons deel, wij blijven daarom niet minder het Licht der wereld zegenen, waaraan ook de schemering te danken is; wij blijven daarom niet werkeloos. "Bij twijfel en onzekerheid," zegt men, "kan de mensch niet leven." Laat ons niet vooruit bepalen, waarbij wij leven kunnen; leven moeten wij en vruchtbaar moet ons leven zijn. Zoolang wij zorg dragen voor onze harmonische ontwikkeling, zal het aan de mogelijkheid daartoe ook zeker nooit ontbreken. Ieder geeft toe, dat het leven een strijd is. Kunnen wij dan verwachten, dat de leeftogt altijd zoo overvloedig zal zijn? Slechts de traagheid, slechts de vadsigheid van onzen geest doet ons gedurig op één been staan. Maar ook in het geestelijke moeten wij de twee gebruiken en alleen in het behoud van ons evenwigt den waarborg zoeken van onze veiligheid.

Ik weet anderen of mijzelven op het stuk der godsdienst geen beteren raad te geven, dan dezen: Doe u geen geweld aan, wees niet godsdienstig of ongodsdienstig, omdat het in den kring, waarin gij u beweegt, mode is één van beide te zijn. Werp niet weg het weinige dat gij bezit, omdat het zoo weinig is, maar kweek iedere kiem, die in uw natuur is nedergelegd, zorgvuldig en met liefde aan. Het ééne talent worde niet begraven. Wees gedachtig aan uwe beperkheid; en al wilt gij niets aannemen, waarvoor gij geene evidente bewijzen kunt

bijbrengen, eerbiedig, wegens uwe zwakheid, de verwachtingen, de voorgevoelens, de vermoedens die in uw binnenste leven, zoodra zij met uwe beste oogenblikken in verband staan. Wees geen kerkelijke, maar wees toch vooral ook geen materialistische dogmaticus. Laat u niet volkomen beheerschen door een klein deel van uwe kleine wetenschap. Laat in uw leven toch een zekere ruimte open voor het mystieke en het geheimzinnige. Uw leven zij een kunststuk, door uw geest gepenseeld, waarin gij de tinten niet verwaarloost. Onderdruk niet angstvallig al de onverklaarde opwellingen van uw gemoed. Laat de hartstogt der werkelijkheid nooit ontaarden in voorliefde voor de platte en gemeene werkelijkheid. Leef altijd onder den indruk, dat er in ieder opzigt oneindig meer is, dan wij zien; meer waarheid, meer licht, meer deugd dan wij ooit kunnen waarnemen. Verban ieder aristokratisch gevoel uit uw hart. Wees gewoon mensch met de gewone menschen mede. Uw buitengewoonheid is vaak zoo onzeker en haar karakter vaak zoo verdacht. Gij hebt met alle uwe medemenschen zoo onbegrijpelijk veel gemeen, dat, hetgeen u van hen onderscheiden mag, er nagenoeg bij wegvalt. Gij eet en drinkt, gij hebt lief en gij voelt weerzin, gij hoopt en vreest als alle menschen doen; ook gij zijt gehecht aan het leven, en eens een lijk als een ander lijk — wat zoudt gij u dan van een andere soort achten? Kinderen eener kunstmatige beschaving, die ongetwijfeld, al is het niet in de bijzonderheden aan te wijzen, aan groote innerlijke

onwaarheid lijdt, hebben wij noodig om ons gedurig in de gewaarwordingen van het volk te baden, om menschen te blijven in den waren zin, en zijn wij verpligt, ons daaraan zoo naauw mogelijk aan te sluiten, ons althans nooit willekeurig er van af te zonderen. Hoe hooger onze wetenschappelijke ontwikkeling stijgt, hoe meer wij datgene, waartoe zij ons gemaakt heeft, moeten toetsen aan het innerlijk leven van hen, die een geheel anderen ontwikkelingsweg zijn gevolgd. De verstandige en liefdevolle huismoeder, gevormd in al de beslommeringen van haar gezin, en de kinderen zelven, de wellust van het gezin, dat zijn de geleerden, van wier gevoelen ik niet gaarne afwijk, waar het des levens beste deel mag gelden. Groeijen is goed, maar uit onze kracht te groeijen baart tering. Slechts aan den boezem der menschheid drenkt onze lippen het levengevend vocht.

VIERDE HOOFDSTUK.

Nel mezzo del cammin di nostra vita
Mi ritrovai per una selva oscura.
Dante.

De behoefte aan werkelijkheid, waarin wij den zedelijken grondslag zochten der moderne rigting, heeft zich reeds op drieërlei wijs in dit geschrift geopenbaard. Zij leidde ons tot het bepalen 1° van de betrekking, waarin wij staan tot hetgeen ons omringt; 2° van de soort van godsdienstige zekerheid die wij kunnen verkrijgen; 3° van de godsdienstige kennis die ons deel is.

Ik vertrouw dat ik de beginselen der moderne rigting, voor zoover deze met het leven in aanraking komen kan, voldoende heb toegelicht. Wij wezen op onze kosmologische voorstelling; op onze kritische beschouwing van het kenvermogen; op ons gebrek aan alle positieve metafysika, opgevat als wijsgeerige beschrijving van Gods wezen en van zijne betrekking tot de wereld. Wat ons dacht van de zoo-

genaamde apostolische dogmatiek bleef geen geheim en evenmin dat wij het Christendom waardeeren, uitsluitend in zoo ver het zamenvalt met de zedelijk-godsdienstige openbaring, die uit de persoonlijkheid en het leven van Jezus voortvloeit. Niet minder ondubbelzinnig bleek het, dat wij, warsch van uitwendig gezag en volstrekt kritisch tegenover elke traditie, de godsdienst alleen pogen te handhaven op grond van een zorgvuldige waarneming van de menschelijke natuur, bereid om de uitspraken van het godsdienstig gevoel gedurig aan het getuigenis van onze wereldwetenschap te toetsen. Het werd eindelijk aangewezen, hoe wij ook voor onze godsdienstige kennis de empirische methode getrouw wenschen te volgen, al leidt ze ons niet tot een waarheid of een zekerheid, die eenig absoluut karakter draagt.

Dit zijn niet enkel afgetrokken beschouwingen. Integendeel, hier schuilen algemeene beginselen onder, die een bepaalde rigting kunnen geven aan ons zedelijk leven. Het zijn vooral de drie eerste stellingen, die hiertoe bijzonder geschikt zijn. Van haar althans wil ik trachten het met eenige uitvoerigheid aan te toonen.

I.

De praktische beteekenis van onze kosmologische voorstelling is niet zonder gewigt. Getrouw volgehouden, doet zij ons weinig hechten aan hetgeen de menschelijke eerzucht pleegt te streelen

en ons slechts persoonlijk raakt. Hoogmoed, niet enkel in groven, ook in meer verfijnden zin, stempelt zij tot een louter belagchelijke ondeugd. Zoo verheft zij den mensch boven kleingeestigheid en kinderachtigen naijver, waardoor veler leven vaak bedorven of althans vreugdeloos wordt gemaakt. Niet in alle opzigten toch is het menschelijk lijden eerbiedwekkend. Onze teleurstellingen getuigen niet altijd voor den adel onzer ziel. Velen onzer grieven tegen het leven en tegen onze medemenschen moeten op rekening gesteld worden van de overdrevene belangrijkheid, die niet alleen onze persoon, maar al wat van deze aarde is in ons oog bezit. Het is alsof het eerste gebod voor ons aldus luidt: Gij zult u niet laten vertreden, niemand doen gelooven dat gij zijn mindere zijt, geen meerderheid bezitten op eenig punt, zonder behoorlijk zorg te dragen, dat het in uwe omgeving opgemerkt worde en gewaardeerd. Mogt uw mindere in talenten, in verstand, in maatschappelijke betrekking u onder zijn bescherming willen nemen, duld dat vooral niet. Alsof het er in deze kleine wereld bijzonder veel op aankwam, wiens meerdere wij al of niet zijn, en wie al of niet ons de verschuldigde achting bewijst. Groot is ook onze behoefte om erkend te zien het goede, dat wij doen. Hebben wij een dienst bewezen, het voorwerp van onze dienstvaardigheid moet althans erkennen, dat het verpligting aan ons heeft. Blijft men in gebreke dan zijn wij ontevreden, dan achten wij ons beleedigd en geregtigd om ons op den ondankbare behendig

te wreken. Dienstbetoon evenwel komt maar zelden voor. Wat zouden wij ons ook daaraan bezondigen. Ieder moet zorgen, dat hij vooruit komt in de wereld. Wie ons in den weg staat, schuiven wij zoo mogelijk op zijde, of maken wij door onze tong onschadelijk. Jegens hem, die ons op de teenen heeft getreden, koesteren wij een langdurigen wrevel. Zulke vriendelijke schepsels zijn wij, dat hartelijke medewerking aan dezelfde taak tot de uitzonderingen behoort. De afgunst van het vak (la jalousie du mètier) is tot een spreekwoord geworden. Al geldt het geen vak, en dus evenmin geldelijk voordeel, dikwerf is het genoeg, dat het de eer — en dan nog welk een eer! — geldt om menschen tegen menschen in het harnas te jagen. Wat al stormen in het kleinste glas water! Wat kunnen menschen elkander hartelijk minachten! Wat kunnen zij zich vermakelijk laten voorstaan op de minste voortreffelijkheid, ja soms zelfs op de minst voortreffelijke hunner eigenschappen! Wel schijnt het moeielijk, sommige betrekkingen te bekleeden, zonder in schroomelijke aanmatiging te vervallen en in een potsierlijke deftigheid! Uit hoe veler houding, uit hoe menig oog spreekt een nederbuigende goedheid! Wat zijn er tallooze zonnen! Men wordt verblind door haar licht.

Het pedantisme heeft zich zoozeer bij voorkeur aan nietigheden vastgehecht, dat het eer belagchelijk dan schuldig moet heeten.

De oorzaak is altijd eenerlei: overdreven gevoel van eigen belangrijkheid, een overdrijving, die met een

vroegere wereldbeschouwing rijmt, maar bij de tegenwoordige wereldbeschouwing misplaatst is. Het zien en erkennen van de werkelijkheid op dit punt kan niet anders dan heilzaam zijn. Ik weet, dat een redeneering of een bloot verstandelijk inzigt op zichzelf niet voldoende is om onze hartstogten aan banden te leggen; maar toch, wie eenigzins gewoon is zich te laten leiden door hetgeen hij weet, kan moeielijk 's menschen ware plaats in de natuur leeren kennen, en tevens in eigen schatting al voornamer, al belangrijker worden. Het verdient opmerking inderdaad, dat de vorderingen der natuurwetenschappen allen van dien aard zijn, dat zij, wel begrepen, ons steeds meer tot nederigheid moeten stemmen. Het is verklaarbaar, dat den mensch de boezem zwelt van een besef van eigenwaarde, als hij, in het middenpunt van het heelal, op een onbewegelijke aarde, statig rondwandelt, den blik verheffend naar het uitspansel, dat zich welft boven zijn hoofd, zooveel majesteit voor hem ten toon spreidt, en waaraan zon en maan en tallooze sterren, als voor hem, opgaan en dalen, dag en nacht. Door welk een kloof voelde de mensch zich niet van de geheele natuur gescheiden, vooral van de onredelijke schepselen, die hem oorspronkelijk allen in Edens lusthof onderworpen waren. Een afzonderlijk scheppingswoord had hem in het aanzijn geroepen, en kennelijk de bijzondere roeping gegeven om de heerschappij der godheid in de natuur te vertegenwoordigen.

Doch wat blijft er, redelijkerwijs, thans van dat

gevoel van eigenwaarde over? Wij bevinden ons niet meer in het middenpunt van het heelal; wij wandelen niet meer statig op een onbewegelijke oppervlakte; wij kunnen zon, maan en sterren niet meer zoo klein zien zonder daardoor juist te bedenken hoe groot zij moeten wezen; wij vinden ons lichaam zamengesteld uit stoffen, die overal elders in de natuur aanwezig zijn; wij geraken tot het vermoeden, dat de mensch oorspronkelijk al een zeer onbeholpen wezen was, dat hij welligt eeuwen in volstrekte sprakeloosheid heeft doorgebragt; wij moeten het lijdelijk aanhooren, dat de wetenschap, in haar onderzoek naar het ontstaan der soorten, ernstig de vraag bespreekt, hoe naauw onze verwantschap wel mag zijn met Chimpanze of Gorilla. Iederen dag kan de ontdekking van een zeker aantal fossiele menschen in den eigenlijken zin des woords ons op ons regte nummer zetten.

Is dit een en ander niet in staat, ons een gelijkmatigheid van gemoedsstemming te geven, die zich noch door al te groote eerzucht, noch door al te zeer gekrenkte eigenliefde verstoren laat? Op de vaste oppervlakte dezer kleine wereld door het heelal geslingerd, langs een aangewezen baan; onderworpen aan de wetten die de ons bekende stof beheerschen, en met het vooruitzigt dat al hetgeen thans zulk een voornaam bestanddeel uitmaakt van onze persoonlijkheid, straks op geheel andere wijze in de natuur herleven zal, waaruit ook wij genomen zijn, brengen wij eenige oogenblikken door, die wij jaren noemen; wat zul-

len wij dan, bij de mogelijkheid dat misschien niets van hetgeen wij doen en zijn eenig blijvend belang heeft, onze ziel wegschenken aan hetgeen zeker voorbijgaand is? Is het, met het oog op de beperktheid der evenredigheden waarin wij ons voortdurend bewegen, niet wijs, te zinnen en te peinzen, met al onze magt, op hetgeen dan nog, schoon altijd betrekkelijk, het grootste en het belangrijkste mag heeten, om ons daaraan vast te hechten met ons geheele hart? Hetgeen met het blijvende in ons niet in het allerminste verband staat, mag ons immers noch betooveren noch kwellen. Onze aarde is te klein om er op te twisten. Zelven zijn wij te dwergachtig om elkander naar de kroon te steken.

De waarheid dezer beschouwingen treft ons te meer en schijnt ons te vruchtbaarder toe, omdat deze onze beperktheid niets ontneemt aan de uitgestrektheid van onze hoogere behoeften. Op dien kleinen uithoek van het heelal verbannen, dien wij onze wereld noemen, waar wij onder den invloed staan van onze kleine omgeving, vergaat het ons bijna als den balling van Patmos, en worden gedurig voor onzen geest de stoutste vergezigten geopend. Klein zijn wij, maar onze geest acht zich niettemin berekend om het gansch heelal in zich op te nemen, en zoo het ons niet gelukt, wij wijten het niet aan eigen onvermogen, maar louter aan omstandigheden buiten ons, aan de onvolledigheid onzer werktuigen. Klein zijn wij, maar ons hart gevoelt zich vatbaar voor de ondervinding eener oneindige liefde,

en wordt zich dagelijks meer van een zoo bodemloos ledig bewust, dat een God alleen het schijnt te kunnen vervullen.

Klein zijn wij, en toch: kan het een hoogmoedige waan zijn, dat wij ons niet kunnen opdringen, alleen voor ons tijdelijk bestaan te zijn geboren; dat het beste, het wezen onzer persoonlijkheid ons gedurig meer toeschijnt geroepen en geschikt te zijn voor een onbegrensde ontwikkeling?

Ik ontveins mij niet, dat in deze tegenstrijdigheid voor een groot deel de bekoorlijkheid van het leven voor mij gelegen is. Er is iets zoo verhevens in de beperktheid van ons tegenwoordig aanzijn, nu wij met die beperktheid geen vrede hebben; er is iets zoo tragisch in de onmetelijkheid onzer hoogere behoeften, nu zij door hetgeen wij werkelijk zijn zoo weinig geregtvaardigd schijnen. Dat het denkbeeld van God, het denkbeeld van de onsterfelijkheid bij ons opgekomen is, en dat deze denkbeelden zulk een gewigtige plaats hebben ingenomen in het leven der menschheid, is zoo zonderling, dat het aan waanzin grenst, en is tegelijk in den besten zin des woords zoo stout, dat het ons met onwederstaanbare kracht op een hoogere bestemming wijst.

Waarom zou nu dit tegenstrijdige niet juist een gunstigen invloed kunnen uitoefenen op ons geheele zijn, in zoover het regt geschikt is om ons tegelijk èn van onze persoonlijke onbelangrijkheid èn van de hooge waarde der menschelijke natuur te overtuigen? Er is, dunkt mij, weinig dat ons met

onze gedachten en begeerten zoo krachtig rukt uit den kring van het gemeene en alledaagsche, als het besef van het raadselachtige van ons bestaan; weinig, dat ons zoo heilzaam vernedert en verhoogt. Een beschouwing van den mensch, waarbij de aandacht vooral op deze tegenstrijdigheid valt, houdt onzen geest in voortdurende spanning en altijd opgewekt, want de afwisselende omstandigheden van het leven brengen ons nu beurtelings in het Lilliput der menschelijke beknoptheid en op den bergtop, waar een Prometheus de godheid tart. De legende van den Zoon des Menschen wordt de legende van den menschenzoon; een krebbe en een beestenstal weêrkaatsen het licht van Bethlehems velden; een mishandeld en uitgeput ligchaam sluimert in een graf, waarover de morgenstond der opstanding straks zal lichten. Heden het Ecce Homo van een vernederend medelijden; morgen het Rabbouni der bewonderende liefde.

II.

Zoo draagt onze kosmologische voorstelling vruchten voor de praktijk. Onze kritische beschouwing van 's menschen kenvermogen doet het niet minder. Herinneren wij met een enkel woord, wat die kritiek ons geleerd heeft. Zij toonde ons aan, hoe wij van hetzelfde punt moeten uitgaan en gedeeltelijk denzelfden weg moeten bewandelen, zoowel om tot waarheid als om tot dwaling te komen; zij bewees,

dat wij niet anders objectieviteit kunnen verkrijgen, dan door eigene indrukken zorgvuldig en eerlijk waar te nemen, te vergelijken en te verklaren. Zij deed ons inzien, dat wij geen toetssteen van waarheid bezitten in eenige werkelijkheid buiten ons, die onafhankelijk van ons zelven tot onze kennis kan worden gebragt, en dat derhalve alleen in de deugdelijkheid der methode, volgens welke wij onze gewaarwordingen teruggeven en er gevolgtrekkingen uit afleiden, de waarborg gelegen kan zijn, dat wij waarheid en geen dwaling hebben gevonden. De kritiek van ons kenvermogen geeft ons, om kort te gaan, deze les: zoo de mensch op het vinden van waarheid rekenen mag, de mogelijkheid, dat hij in dwaling vervalt, blijft buitengemeen groot.

Dit is weder niet slechts een stelling uit de logica, zoo men wil, maar een zedeles. Men zal de deur der dwaling altijd geopend zien, en op de menschheid, op hare overtuigingen en hare vooroordeelen, die beide al haar doen en laten met minstens gelijken invloed bepalen, niet een blik verkrijgen, die tot de innigste deelneming en liefde stemt? Bezoek een blindengesticht, gij koestert geen gevoel van haat; treed binnen welk Lazareth gij wilt, en levendige sympathie maakt zich van u meester voor dat deel der menschheid, dat gij voor en om u ziet. Maar wie kan dan zijn aandacht bepalen bij de overgroote mogelijkheid van dwaling, die voor allen aanwezig is, zonder dat juist daardoor de beste gevoelens van zijn hart boven komen? Te meer, nu die mogelijkheid

niet alleen zoo groot is wegens den zonderlingen redeneertrant, dien velen volgen, maar ook, en wel vooral, wegens den ongepasten invloed, die door onze harstogten zelfs op onze beste redeneeringen wordt uitgeoefend, zoodat wij soms nog van een voortreffelijk beginsel misbruik zullen maken en er allerlei ondeugende gevolgtrekkingen uit afleiden.

Het besef van de mogelijkheid van dwaling moet ons tot liefde stemmen, als wij bedenken dat de dwaling zelden onschuldig is; dat in ieder geval het vinden van waarheid altijd de onmisbare voorwaarde is voor het vervullen van onze roeping in den besten zin des woords. Waarheid kan ons alleen vrij, waarheid kan ons alleen gelukkig maken. Zoo wij beide zelden zijn, het is in den regel het gevolg daarvan, dat wij in de eene of andere dwaling verkeeren. Het is nu eens niet anders. De hoogste goederen worden ons niet in den schoot geworpen. Zedelijke vrijheid en inwendige vrede worden ons niet werktuigelijk medegedeeld, als een geschenk van Gods genade. Zelfs in de altijd betrekkelijke mate, waarin het ons gegeven is ze te bezitten, zijn het enkel vruchten, die wij oogsten zullen, als wij waarheid hebben gezaaid. Is ons oordeel òf vervalscht òf niet helder, wij moeten er op de eene of andere wijze altijd voor boeten. Onze kennis staat meestal in regte reden tot ons geluk. Die uitspraak is zeker niet bemoedigend; toch, wie kan haar zijne toestemming weigeren? Van onze zelfkennis hangt het af, hoe wij ons karakter zullen vormen, welke levenstaak wij zullen kiezen, aan

welk hart wij voor het leven ons eigen hart verbinden zullen. Van onze menschenkennis hangt het af, hoe wij met onze betrekking in de maatschappij zullen slagen, of wij vrienden zullen maken of vijanden, of wij schier overal op onzen weg welwillendheid of achterdocht zullen ontmoeten. De uitstekendste bekwaamheden en vermogens, gaan zij met gebrek aan menschenkennnis gepaard, zijn als een fraai opgetuigd schip in volle zee, maar zonder roer. Van onze kennis, van de ontwikkeling van ons oordeel in het algemeen hangt dikwerf af de ruimte van onzen blik, de edelmoedigheid van ons hart, de deugdelijkheid der opvoeding die wij anderen geven, de beteekenis van duizend kleine kwellingen voor ons geheele bestaan, de levendigheid van onzen moed, de bekrooning van ons pogen. Scheeve voorstellingen kweeken allerlei oneenigheid. Gebrek aan doorzigt baart allerlei jammer. Bekrompenheid van geest wekt allerlei ontevredenheid jegens God en jegens de wereld: kennis in den ruimsten zin van het woord is dus de voornaamste bron van zedelijke vrijheid en geluk of van het tegendeel, al naarmate zij waarheid of dwaling behelst.

Dit weten wij, en tevens dat de menschheid voor een groot deel in onkunde is gedompeld, zich vergapend aan den schijn en door menig dwaallicht het spoor gedurig bijster. Eeuwen verloopen, eer de nuttigste waarheden worden ontdekt; andermaal verloopen eeuwen, eer die waarheden het gemeengoed worden van allen. Ten koste van het dier-

baarste bloed en de kostbaarste tranen vieren de zuivere beginselen eindelijk hun zegepraal; — in het afgetrokkene ja, maar ook de zuiversten worden nog krachteloos gemaakt door het gebrekkig oordeel en de hartstogten der menschen. Bovendien weten wij, dat hieraan niets plotseling te veranderen is, en dat die hervormer nog het gezegendst werken zal, die het onuitputtelijkst geduld bezit en aan de menschheid arbeidt met de volle overtuiging, dat hij slechts voor een zeer verre toekomst zaait. De helderste redeneeringen stuiten af op onbevattelijkheid of traagheid des geestes. Redelijke gronden blijven, naarmate zij redelijker zijn, te meer zonder invloed. Intusschen is de menschelijke verbeelding uiterst indrukkelijk en handelbaar, zoodat, wie deze verbeelding weet te hanteeren, de menschheid brengen kan werwaarts hij wil. Geen dwaasheid zoo dwaas, geen drogreden zoo handtastelijk, of de menschheid wordt er door misleid, zoodra op haar kranke verbeelding slechts de noodige aantrekkingskracht wordt uitgeoefend. Nog zoo vaak moge men op de noodzakelijkheid van zelfstandig nadenken en onpartijdig onderzoek aandringen, als de vloed van den hartstogt wast, is ook de stevigste dam der redeneering als papier.

Deze toestand van ons geslacht wekt een gewaarwording van liefde en deelneming zoodra men zich op een kritisch-wijsgeerig standpunt plaatst; dat standpunt brengt mede, dat men scherp onderscheidt tusschen een meening die louter subjectief, en een meening die algemeen verbindend mag hee-

ten. Dat onderscheid wordt in den regel niet gemaakt. Iedereen heeft gewoonlijk over al wat hem voorkomt een oordeel; aan de objectieve geldigheid van dat oordeel wordt door hem volstrekt niet getwijfeld; wie van een andere meening is vervalt eenvoudig in het ongerijmde — ziedaar het praktisch geloof, waar van de meesten in hun leven uitgaan. Zij vermoeden dus niets of zeer weinig van de groote moeielijkheid, die er voor ons bestaat om objectieve waarheid te vinden. Heeft men echter geleerd, allerminst in de warmte en levendigheid zijner overtuiging een waarborg te zoeken dat men geen dwaling bezit; heeft men eens erkend, hoe sterk de mensch onder den invloed is van zijne subjectieviteit, en hoe uiterst moeielijk hij de dingen geheel objectief kan beschouwen, dan doet die verbazende strijd van meeningen, gevoelens, behoeften en opvattingen, waarvan wij dagelijks getuigen zijn, ons vaak weemoedig aan. Met een eenigzins aandachtige beschouwing toch, valt het ligt, bij ieder, dien wij van nabij kennen, den toevalligen oorsprong van geheel zijne manier van zijn op te sporen. En dat toevallig karakter, dat de overtuigingen, de sympathiën, de oordeelvellingen van verreweg de meeste menschen vertoonen, dat is het allereerst, waardoor zulk een weemoedige indruk wordt teweeggebragt. Het kost somtijds moeite, in 's menschen geestelijke fysionomie niet hetzelfde te zien als in zijn uiterlijk voorkomen, eenvoudig de vrucht van ontelbare toevallige oorzaken, die enkel afhangen van het land en van de stad zoowel als

van het volk en de familie, waartoe hij behoort. Schier vruchteloos, in één woord, zoeken wij naar het onnaspeurlijk oogenblik, waarin de menschelijke persoonlijkheid optreedt als een eenigzins zelfstandige magt. En telkens rijst de vraag bij ons op: of wij, met hetgeen wij liefhebben en schuwen, met de eigenaardigheid van ons karaker, met onze goede en kwade eigenschappen, met onze staatkundige en godsdienstige rigting, nog iets meer zijn dan de som van allerlei krachten, waarvan het ons nooit gevraagd is geworden of wij haar invloed wilden ondervinden, en waarvan er slechts een enkele had behoeven gewijzigd te worden om met de overigen een geheel andere uitkomst op te leveren.

Wie zich kritisch stelt tegenover de kennis en de zekerheid van het meerendeel der menschen, hij heeft er dit groote voordeel van, dat hij niet meer kan toornen tegen eenige menschelijke misvatting, zich niet meer ergeren kan aan eenig menschelijk bijgeloof, en jegens al de gevoelens, die met de zijne strijden, een mildheid en verdraagzaamheid koestert, te grooter naarmate zij bij hem uit een dubbele reden voortvloeit. Vooreerst is hij natuurlijk zichzelf bewust, aan dezelfde toevallige invloeden bloot te staan, waardoor hij anderen beheerscht vindt; maar, wat nog meer afdoet, hij kan het niet meer van zich verkrijgen, 's menschen begrippen en daden op rekening van kwaadwilligheid of van kwade trouw te stellen. Hij ziet gedurig, dat de weg, die hem naar zijn oordeel tot waarheid heeft geleid, zoo dikwijls loopt vlak

naast, ja zelfs zoo gedurig in allerlei rigtingen gesneden wordt door den weg, die anderen, naar zijn meening, tot dwaling bragt, dat hij bij zichzelven zegt: had ik mij slechts eens laten verleiden om dit in plaats van dat pad in te slaan; had ik aan dezen invloed iets meer dan aan een anderen invloed toegegeven, ik zou welligt staan waar nu zich bevindt de man, wiens gedrag mij bevreemdt, ja ergert!

Dit te beseffen geeft een groote zachtheid. Loop ik gevaar van met het kritische standpunt te dweepen, of zie ik wel, dat eene aanhoudende toepassing van de kritiek van het kenvermogen in staat is, een bron van liefde in ons hart te ontsluiten? Er is iets zoo meewarigs in die onafzienbare reeks van teleurstellingen, die de menschheid in haar streven naar waarheid reeds heeft ondervonden. In haar onkritisch subjectivisme heeft zij op ieder gegeven oogenblik de volle overtuiging gehad van waarheid, soms van de geheele waarheid te bezitten, maar telkens is dezen Achilles zijn Briseïs ontscheurd. De verschillende rigtingen en leeringen van het verledene zijn nu begraven, en alleen de geschiedvorscher denkt er nog aan; maar vergeten wij niet, dat zij eens gezondheid en levenskracht, ja een tijd van den hoogsten bloei hebben gekend, waarin zij met liefde en trots door al hare talrijke vrienden werden aanschouwd. Wat gelukkige dagen heeft de denkende menschheid reeds beleefd, dagen waarin zij haar rouwkleed afwierp

en zich tooide als een bruid, omdat een heerlijke toekomst voor haar scheen open te gaan; maar telkens zijn andere dagen van eenzaamheid en schande over haar gekomen, waarin ze weeklaagde als een bedrogene! Wat moet niet de zaligheid geweest zijn der eerste Christenen, toen het: "kinderkens, het is de laatste ure" de uitdrukking was van aller onwrikbare overtuiging. Hoe volkomen bevredigd moeten zich later niet gevoeld hebben zij, die zich met hart en ziel aan het gnosticisme konden overgeven, op het oogenblik toen dat gnosticisme nog heerschte in al zijn weelderige pracht en voor den steen der wijzen werd gehouden. Ik kan ze mij voorstellen, de vreugd, waarvan het gelaat van een Augustinus gloeide, toen hij zijn de civitate Dei had ten einde gebragt; toen de gansche raad Gods ten opzigte der Heidenwereld in al zijn omvang voor zijn blik zich had onsluijerd. Ik zie de zelfvoldoening tintelen in het oog van een Anselmus, toen hij zijn ontologisch argument had voltooid en het bestaan van God voortaan verheven mogt achten boven iedere redelijke bedenking. Wat moet er niet zijn omgegaan in de edelsten der scholastieken, toen kerkelijk geloof en wijsbegeerte het heerlijk feest der verbroedering vierden; wat onbeschrijfelijke vrede moet het gemoed niet hebben vervuld dier beminnelijke mystieken, die zich slechts hadden te verdiepen in de geheimen der liefde, om den sleutel te vinden van al de verborgenheden. Wat zal die Archimedes der nieuwere tijden vrolijk zijn "Eureka" hebben

uitgeroepen, toen hij zijn "Cogito ergo sum" had gevonden; en wat hemel was het op aarde toen de dageraad der fransche omwenteling het helderst licht deed opgaan over allerlei staatkundige en maatschappelijke vragen, toen het drieledig tooverwoord alles zou vernieuwen: vrijheid, gelijkheid en broederschap!

En ziet! het geloof aan een duizendjarig rijk is den Christenen een bespotting geworden en een joodsche droomerij. Het gnosticisme is naar het gebied van de ijdelste bespiegeling verhuisd. Augustinus' de civitate is eenvoudig onleesbaar. Het ontologisch argument leeft in een enkele versletene naturaal nog voort. Scholasticisme is thans eenzelvig met al wat vervelend is en dor, en de redeneeringen der mystieken zijn naauwelijks met een ernstig gezigt te herhalen. Bij ons scepticisme is de twijfel van Cartesius slechts een kind; en, geven wij ons aan twijfelingen over, niet hij is het, die er ons van genezen kan. De leus der omwenteling, eindelijk, is heden ten dage een gemeenplaats, die geen enkele snaar meer in ons trillen doet; wij weten het, de maatschappelijke vraagstukken zijn veel te ingewikkeld om met een tooverwoord te worden opgelost.

Ik vergeet niet, dat ons geslacht al zoekend en struikelend langzaam vooruit is gegaan, en dat de strijd en de moeite onzer vaderen niet uitsluitend tot het verledene behooren. Maar neemt dit iets van het tragische weg, daarin gelegen, dat zooveel schoone droombeelden het een na het ander aan stukken zijn

geslagen, vooral als wij bedenken dat zij, die er eens voor nederknielden, zich zulk een geheel andere toekomst hadden voorspeld? Nog is aan het dwalen geen einde,en al konden wij een oogenblik aannemen, dat in de christenwereld de beschaving een betrekkelijk voldoende mate van licht heeft verspreid, hoevele millioenen onzer natuurgenooten zijn er niet, die of bestemd schijnen om op het standpunt hunner geringe ontwikkeling altijd te blijven staan, of zich in een overgangstijdperk bevinden, dat welligt eerst na honderde jaren tot eenig gewenscht gevolg zal hebben geleid. Wie kan dit bedenken, wie kan in de overtuiging van deze dingen leven, in het besef daarenboven van zelf gedurig te kunnen mistasten, zonder een teedere belangstelling te gevoelen voor de menschheid, die, reeds gefolterd door zooveel lichamelijk lijden, in zoo weemoedig schemerlicht, soms zelfs in volslagen duisternis rondwandelt; ginds, met hare drie of vier honderd millioenen Boeddhisten, de handen wanhopend uitgestrekt naar een alles verzwelgend Nirwana, hier, met hare Katholieken en hare denkers, geslingerd tusschen bijgeloof en twijfelzucht.

Dit medelijden is geenszins onvruchtbare sentimentaliteit. Het is een liefde, die zich in een bepaalde opvatting van ons bestaan, een liefde die zich bovenal in een ernstig streven openbaart. Is het gebied der dwaling zoo groot, en het gebied der evidentie zoo klein; brengt de mensch zich telkens door zijn onverstand en gebrek aan oordeel in allerhande elende;

trachten beurtelings bijgeloof en twijfelzucht hem tot hun ongelukkige prooi te maken; kost het zooveel moeite, een enkele voetschrede op het rijk van onwetendheid en vooroordeel te veroveren, dan moeten wij het leven wel ernstig opvatten, dan hebben wij geen tijd om vulgair te zijn, om ons te verdiepen in die nietige verstrooijingen, die onze dagen verteeren en onzen geest niet rijker maken; dan gevoelt men de dure verpligting op zich rusten, om met de oogenblikken te woekeren, om onze stoffelijke behoeften te brengen tot dienstbaarheid, om onzen geest aan inspanning te gewennen, om door een matigen levenswandel de grootst mogelijke helderheid van geest te bewaren, ten einde dit korte leven niet te verbeuzelen en er voor onszelven en voor anderen zooveel partij van te trekken, als met onze zwakke natuur eenigzins bestaanbaar is. Dan zal, als de omstandigheden het medebrengen dat wij een bespiegelend leven kunnen leiden, onze beoefening der wetenschap niet een zelfzuchtig vergaderen van kennis zijn, een oogst die eens met ons in het graf nederdaalt en door niemand gemaaid wordt; neen, dan zal onze aandacht voortdurend gerigt blijven op het leven, en de mensch zal in den geleerde noch op- noch ondergaan. Dan zullen wij, heeft de overtuiging zich eens van ons meester gemaakt dat wij geroepen zijn om een vooroordeel uit te roeijen of een bijgeloof te bestrijden, door geen bezorgdheid voor onzen goeden naam of voor onze maatschappelijke betrekking, neen, door geen enkele persoonlijke overweging ons laten terughouden,

maar spreken, krachtig en opregt, met goed vertrouwen in de wel altijd betrekkelijke maar daarom niet minder onmiskenbare waarde van den strijd, dien wij aanvaarden in het belang van hetgeen wij als der waarheid naderbij komende hebben erkend.

Een ernstige opvatting van het leven; een verdraagzaamheid, die zich in achting en opregte belangstelling jegens iedere gemoedelijke overtuiging openbaart; bereidwilligheid om met tijd, geld en krachten ijverig te ondersteunen al wat der menschheid, of ook haar kleinste deel, eenigzins ten goede komt; moed, voldoende om, met opoffering van eigen rust, ja als het gevorderd wordt met verbreking van de dierbaarste banden, vooroordeelen aan te tasten en dwaling te bestrijden, dat is in mijn oog de gezindheid, die niet geheel bij ons ontbreken kan, zoodra het ons ernst is met de kritische beschouwing van 's menschen kenvermogen.

III.

Een derde wetenschappelijke overtuiging wensch ik te verheffen tot een beginsel. Het is die aangaande de magteloosheid van iedere poging om tot een metafysika te komen, die een streng wetenschappelijk karakter draagt.

Als wij spreken over God, spreken wij gewoonlijk over Hem met betrekking tot de wereld. Wij kunnen dus over het goddelijk wezen niet handelen, zonder te treden op het gebied der metafysica, die men nu

eens wijsbegeerte, dan kerkelijke dogmatiek noemt, doch die, onder welken naam dan ook, zich altijd met Gods betrekking tot de wereld bezig houdt. Het geloof aan een goddelijke voorzienigheid, die de wetten der natuur om bijzondere oogmerken kan wijzigen en opheffen, het geloof aan Gods vaderlijke liefde, of aan gebedsverhooring — om nu niet van andere geloofsovertuigingen te spreken — sluit met noodzakelijkheid de een of andere metafysische stelling in, die op tweederlei wijze kan beschouwd worden: namelijk òf als leerstuk òf als dichterlijk zinnebeeld.

Het kan niet onverschillig zijn, welke van deze twee beschouwingswijzen men is toegedaan. Maar welligt is het niet overbodig, het verschil tusschen beide nog met een enkel woord toe te lichten. Zie ik in een verklaring betreffende het goddelijk wezen een leerstuk, dan merk ik haar aan als een meer of min naauwkeurige bepaling, waaruit, in vereeniging met andere bepalingen, het goddelijk wezen inderdaad kan worden gekend. Zulk een leerstuk maakt dan deel uit van een wetenschappelijke beschrijving van de Godheid, en bezit uit dien hoofde een algemeen verbindend karakter. Zulk een leerstuk niet te onderschrijven, kan voorts enkel worden gesteld op rekening van onkunde of van kwade trouw, en mag even onredelijk worden geacht als de ontkenning het zijn zou, bijvoorbeeld, dat de regte lijn de kortste afstand is tusschen twee punten. Wie zulk een leerstuk bezit, met nog anderen die te zamen een dog-

matisch stelsel vormen, meent bovendien — en van zijn standpunt te regt — niet slechts waarheid, maar de waarheid te bezitten (9), zoodat van hem, die haar verwerpt of in twijfel trekt, zonder omwegen verklaard mag worden, dat hij leugen heeft. Met deze beschouwing van de verklaringen van ons godsdienstig gevoel mag men niet anders dan onverdraagzaam zijn; hier zou verdraagzaamheid belagchelijk wezen. Te dulden, dat iemand in twijfel trekt datgene, waaromtrent geen redelijke twijfel mag bestaan, omdat het de onbetwistbare waarheid is, zou niets minder zijn dan het plegen van verraad aan de hoogste belangen der menschheid.

Dat deze overtuiging onmogelijk de overtuiging kan zijn van hem, die vooralsnog aan alle metafysica een wetenschappelijk karakter ontzegt, behoeft niet verzekerd te worden. Maar wat de tegenovergestelde overtuiging insluit, is welligt niet terstond ieder duidelijk. Worden de verklaringen van ons godsdienstig gevoel niet door ons aangemerkt als wetenschappelijke bepalingen, en evenmin als louter droomerijen zonder eenige wezenlijkheid, om zoo te spreken, tot achtergrond, dan blijft er nog een derde over, dat is, die verklaringen van ons godsdienstig gevoel in haar geheel te noemen een gewijde symboliek, bestaande uit allerlei dichterlijke vergelijkingen, die, men kan zelfs niet zeggen bij benadering, neen veeleer op grooten afstand, een heilige werkelijkheid onder verstaanbare bewoordingen trachten aan te duiden, zoodat men van iedere verklaring getuigen mag, dat

zij tegelijk waar en onwaar is, waar in metaforischen, onwaar in letterlijken zin.

Op deze wijze ongeveer: Iemand zal zeggen, een maagd is een roos, of wel, dat hart is van goud; spreekt hij nu waarheid of onwaarheid? Immers beide. Maar wie is smakeloos genoeg om ten antwoord te geven: "staat een maagd dan op een stengel," of wel: "kunt gij van dat hart een doekspeld maken?" Aan de andere zijde evenwel: wie is onkundig genoeg om te vergeten, dat hier beeldspraak werd gebezigd en te beweren: ik heb een leerstuk omtrent een maagd; artikel I, zij is een roos.

Niet anders is het met onze taal over God. Te zeggen: God is Vader van zijne menschenkinderen, God is wereldschepper, God zorgt voor ons, Hij telt de haren van ons hoofd, of eindelijk: God is een persoonlijk wezen, is gebruik te maken van altemaal dichterlijke metaforen, die men op tweederlei wijze, maar met gelijke smakeloosheid, letterlijk kan opvatten, hetzij om ze bespottelijk te maken door het derde der vergelijking voorbij te zien, hetzij om ze tot zoogenaamde leerstellingen te verheffen. Wanneer men zich voor deze dubbele smakeloosheid wachten wil, moet ieder spreken over God gestemd zijn in den toon van een loflied. Godzelf is dan voor ons enkel het hoogste dat wij denken, het diepste dat wij gevoelen, het beminnelijkste dat wij beminnen, het schoonste dat wij bewonderen, het begeerlijkste dat wij begeeren kunnen, of misschien nog iets juister: het onbereikbare ideaal naar

hetwelk wij ons uitstrekken zoo dikwijls wij denken, gevoelen, liefhebben, bewonderen of begeeren, dat noemen wij God. Naar gelang van de bepaalde betrekking, waarin wij ons bewust zijn, ons tot dat ideaal te bevinden, kennen wij het een andere eigenschap toe, betitelen wij het met een anderen naam.

Dit schijnt in lijnregte tegenspraak te zijn met hetgeen ik in mijn eerste hoofdstuk geschreven heb omtrent de behoefte aan werkelijkheid, die het gebruik van alle oneigenlijke uitdrukkingen op godsdienstig gebied buiten zou sluiten; hier blijkt daarentegen, dat al de verklaringen van ons godsdienstig gevoel oneigenlijk, zinnebeeldig zijn, en nogtans wil ik ze niet verbannen hebben. Die hartstogt der werkelijkheid heeft dan weinig waarde, indien wij ten slotte toch onze toevlugt moeten nemen tot allerlei dichterlijke voorstellingen en over de hoogste aangelegenheden in een taal blijven spreken, die meer de taal van het gevoel dan die van het gezond verstand is.

Ik geef dit alles toe en vind daardoor de gelegenheid om te doen uitkomen, wat voor het leven voortvloeit uit onze ongunstige beoordeeling van ieder metafysisch stelsel.

De hartstogt der werkelijkheid, die ons tegenover al de overgeleverde godsdienstige voorstellingen het wapen eener onverbiddelijke kritiek in handen geeft, brengt ons inderdaad niet veel verder dan tot kritiek, d. i. tot eene juiste waardeering van de mate van werkelijkheid, die aan onze godsdienstige voorstellingen mag worden toegekend. Het duurt lang

eer die hartstogt bij den mensch ontwaakt, maar, eens ontwaakt, werkt hij door met een onwederstaanbare kracht, die alles vernietigt. Spoedig zijn wij aan het einde van onze godsdienstige voorstellingen; wij hebben ze, de een na de ander, gade geslagen en onderzocht, en de uitkomst die wij verkrijgen is deze: alles is zinnebeeld, alles oneigenlijke uitdrukking, en dit het eenige, dat wij weten: God is groot en wij begrijpen Hem niet.

Is deze uitkomst echter eens verkregen, dan meenen wij in den beginne — niet anders was de weg van een Cartesius — door streng wijsgeerig denken tot een volmaakt redelijk godsbegrip te kunnen komen. Wat de dogmatiek der kerk ons niet schonk, de wijsheid der filosofische scholen zal het ons geven. IJdele verwachting. Het evangelisch gezang spreekt waarheid: hier is de wijsgeer slechts een kind. Uit het oogpunt der afgetrokkene, logische redelijkheid, is het beroemdste, wijsgeerige godsbegrip even hol, even onbevredigend als de geheimzinnigste dogmatiek. Ik behoef waarlijk, bijvoorbeeld, de kerkelijke triniteitsleer van Vader, Zoon en H. Geest niet te ruilen tegen de spinozistische triniteitsleer van de eene ondeelbare substantie met hare twee oneindige (sic!) attributen. Het leerstuk van de incarnatie durf ik uit het oogpunt der redelijkheid in bescherming nemen tegen ieder, die zich op de redelijkheid van zijn theisme, d. i. van zijn belijdenis van een transcendent-immanenten God bijzonder veel laat voorstaan. Beweert iemand een godsdienstleer te bezitten die, gelijk

de gewone uitdrukking het mede brengt, de eischen van het gemoed en de eischen van het denken gelijkelijk bevredigt, dan brengt zijn zoete droom ons een welwillenden glimlach op de lippen, die zooveel zeggen wil als: sancta simplicitas!

De hartstogt der werkelijkheid bewaart ons dus tegen zelfbedrog, verhindert ons als wezenlijkheid te begroeten wat geen wezenlijkheid heeft, maar slechts vrucht is der godsdienstige verbeelding. Doch, ik kan het mijzelf en anderen niet verheelen, als die hartstogt zich met kritiek niet te vreden stelt, maar ook een positieve uitkomst verlangt, dan wacht hem louter teleurstelling. Het is, naar mijn ernstige meening, den mensch niet gegeven, eenige bepaling van het goddelijke wezen te geven, die het denkend verstand niet in allerlei onoverkomelijke moeielijkheden wikkelt.

Is dit eens erkend geworden en met volkomene opregtheid, dan halen wij ruimer adem, dan buigen wij ons onder een lotsbepaling, die wij zelve niet ontworpen hebben, dan nemen wij ook dit kruis gewillig op de schouders, en vragen met volkomene zelfbewustheid aan de verbeelding, wat de groote menigte onbewust uit de handen der verbeelding ontvangt; en het onderscheid tusschen de bijgeloovige schare en hem die godsdienstig is maar nadenkt, komt hierop neder, dat, terwijl beide ongeveer hetzelfde belijden, de eerste voor wezenlijk houdt hetgeen de laatste slechts de zinnebeeldige uitdrukking noemt van een waarheid, die hem, helaas, grootendeels onbekend moet blijven.

Het leven is een gedurig partijkiezen. Het is het ook hier. En als wij onszelven regt duidelijk hebben gemaakt, wat wij eigenlijk noodig zouden hebben voor de diepste behoeften van ons wezen, voor de ontplooijing van alle onze krachten, dan komt het er slechts op aan, ons spoedig zeer verstandig en praktisch aan te stellen, niet langer na te jagen hetgeen toch onbereikbaar is, en ons wel te doordringen van de waarheid, dat de Grieken zich hebben vergist, toen zij de Tautaluskwelling in de onderwereld plaatsten. Het zou de dwaasheid zelve zijn, te verlangen dat onze behoefte aan werkelijkheid, aan zuivere, klare evidentie op godsdienstig gebied bevredigd wierd. Op dit gebied voor de werkelijkheid van onze voorstellingen en bovenal van onze uitdrukkingen naar bewijzen te vragen, die onomstootelijk mogen heeten en aller toestemming afdwingen, is het werk van iemand, die in de geschiedenis van het menschelijk denken volslagen vreemdeling is. Wij moeten ons, zoodra wij de godsdienst zelve niet willen prijs geven, ten opzigte van onze godsdienstige taal en voorstellingen tevreden houden met datzelfde noodlottige vermogen, waaraan verreweg de meeste menschelijke dwalingen te wijten zijn; waarvan wij in het begin niets willen weten, als wij de eerste schreden zetten op den weg van het denken; waarvan wij de gegronde overtuiging bij ons omdragen, dat het ons nooit kan leiden tot eenige uitkomst, omtrent welker wezenlijkheid wij ons kunnen vergewissen; maar een vermogen, dat wij toch ten slotte genoodzaakt zijn we-

der te hulp te roepen, willen wij niet omkomen van geestelijk gebrek. Dat vermogen heet poësie, verbeeldingskracht.

De verbeeldingskracht is een zonderling verschijnsel in den mensch. Men kan er alles kwaads, en men kan er alles goeds van zeggen, beide met gelijk regt. Denk haar weg en het gebied van menschelijke dwaling en van menschelijk lijden krimpt inéén, totdat het nagenoeg verdwijnt; en wederom, vernietig haar, en de middeneeuwen missen haar Dante, de Hervorming zoekt te vergeefs naar Shakespere, de nieuwere tijden zijn van hun Milton en Goethe beroofd. Doch eigennamen zijn hier overbodig, want nooit welligt heeft de menschheid iets groots en goeds tot stand gebragt, of zij dankte het mede aan deze wonderbare kracht. Zij is het, die ons vleugelen leent waardoor wij alle tijden en afstanden verachten; zij is de groote kunstenaresse, die aan de afgetrokkene gedachte, zonder haar tot onvruchtbaarheid veroordeeld, een zigtbare gedaante, vleesch en beenderen geeft en de geestdrift der menigte opwekt en levendig houdt voor hetgeen de denker in zijn stille eenzaamheid overlegt. Zij heeft de ondernemingen in het leven geroepen, die het gelaat der wereld hebben veranderd; zij heeft al de beste sappen doen vloeijen in de gewijde letterkunde van de geheele menschheid. Zij heeft de onsterfelijke verhalen geschapen, die wij de gelijkenissen van Jezus noemen, en de verwen geleend aan de onvergankelijke tafereelen uit "een christens reis naar de eeuwigheid."

Maar dit alles is nog haar grootste roem niet. De verbeeldingskracht heeft de menschelijke taal gemaakt tot wat zij is. Wat zou ons spraakvermogen beteekenen, indien deze magt haar niet gedurig te hulp snelde? De meeste onzer woorden en uitdrukkingen zijn beelden, stoute, zinrijke, liefelijke beelden, en wie van geene beelden weten wil, hij mag spreken en schrijven in den aantrekkelijken stijl van een notarieele akte. Zoo zeer heeft de verbeelding ons onder hare magt, dat wij geen enkele edele gewaarwording, geen diep gevoel, geene verhevene gedachte kunnen teruggeven in menschelijke taal, zonder dat wij van haar, en van haar nagenoeg alleen, de passende vormen moeten ontvangen.

Hoe zou het dan anders zijn op godsdienstig gebied, waar juist de edelste gewaarwordingen, het diepst gevoel, de verhevenste gedachten dagelijks een uitweg zoeken? Hier alle oneigenlijke uitdrukkingen te willen vermijden, staat gelijk met zichzelf het zwijgen op te leggen en voor goed.

Dat aan deze noodzakelijkheid een zeer nadeelige zijde verbonden is, ben ik de eerste om toe te geven; dat wij, vooral waar het de hoogste aangelegenheden geldt, heldere begrippen en eigenlijke uitdrukkingen, ja een nuchtere taal zouden verlangen, ik gevoel het levendig; maar wat baat het, te treuren over datgene, waaraan nu eens niets te veranderen valt. Laat ons veeleer, volgens een vaderlandsch spreekwoord, van den nood een deugd maken en toezien, dat wij de verbeeldingskracht, die de bron

kan zijn van veel kwaad, ten goede aanwenden.

Die zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. En degenen, die ons hier vriendelijk den spiegel voorhouden, zijn het rationalisme en het deïsme van het laatst der vorige en het begin van deze eeuw. Men zou bijna zeggen, dat zij ons voor goed, door hun misbruik van die woorden, van de voorzienigheid en het opperwezen hebben verlost. Vruchteloos, m. a. w., is hun poging gebleken, om heldere begrippen over de godheid in de taal van het gewoon gezond verstand uit te drukken. Die poging heeft een reaktie in het leven geroepen, een piëtistische en mystieke reaktie, die op een onmiskenbare behoefte van den mensch onze aandacht vestigt.

Zijn wij dus aan de verbeelding overgeleverd, en is iedere godsdienstige beweging dood geboren die zich geheel aan haar invloed onttrekken wil, het meest afdoende middel om haar onschadelijk te maken bestaat daarin, dat men haar heerschappij volmondig erkent. Immers de verbeelding sticht dan alleen kwaad, wanneer men haar eigenlijk karakter vergeet en hare gewrochten voor iets wezenlijks aanziet. Blijft men verbeelding verbeelding noemen, en merkt men hare kinderen voortdurend als h a r e kinderen aan, dan is van haar niet het minste gevaar te vreezen.

Erkennen wij dus dankbaar, dat, waar de taal van het koel verstand te kort schiet om onze beste gewaarwordingen uit te drukken, de verbeeldingskracht, de poësie, of hoe men dat wondere vermogen noemen

wil, ons te hulp komt; en poësie mag ons inderdaad in al hare volheid ten dienste staan, zoolang wij ons bewust blijven dat ze poësie en niet bijvoorbeeld wetenschap is.

In het dagelijksch leven wordt dit door ieder erkend. Niemand ontziet zich om den *leeuwenmoed* des mans of de *blanke* opregtheid van den jongeling te roemen. Wie vreest, niet verstaan te zullen worden, als hij zijn eenigen lieveling *zijn ooilam* noemt of van den dierbaren grond, waarin hij den dierbare heeft geborgen, spreekt als van *den akker Gods*. Heeft het uitleg noodig, als ik *onverbrekelijke* vriendschaps*banden* gelukkig prijs, of aan het jonge hart, waarin de eerste liefde *ontluikt*, de onschuld toekenne *eener duif*. Zou ik dubbelzinnig zijn, door Goethe als *een koning* of Beethoven als *een priester* te eeren, of zal iemand mij beschuldigen van het gebruik eener ijdele fraseologie, wanneer het mij behaagt uit te wijden over *den tempel* der waarheid en *het altaar* der liefde? Eindelijk, geef ik aanleiding tot misverstand, als ik in Napoleon een *Titan* of in Rembrandt een *toovenaar* begroet? Bij deze overdragtelijke en oneigenlijke spreekwijzen lijdt de duidelijkheid geen schade, eenvoudig omdat ieder van haar overdragtelijk karakter ten volle doordrongen is, omdat ieder zeer goed weet dat er zaken zijn, die men niet kan te kennen geven, zonder ze te vergelijken met iets dat aan ieder bekend mag heeten en waarvan de naam alleen terstond de gedachte aan zekere eigenschappen op-

wekt. Heine's "Du bist wie eine Blume!" zegt ons omtrent zijne aangebedene zeker oneindig meer dan in de uitvoerigste beschrijving van haar te lezen zou kunnen staan, gesteld dat zulk een beschrijving leesbaar werd bevonden.

Wij zullen in mijn oog een groote vordering gemaakt hebben, wanneer wij het zoover hebben gebragt, dat niemand zich meer bij eenige mogelijkheid vergissen kan in de waarde en zinnebeeldige beteekenis, die aan de meeste uitdrukkingen van onze godsdienstige taal moet worden gehecht. Ten dezen heerscht nog een zonderlinge willekeur, die haar oorsprong dankt aan den waan, waarin sommigen verkeeren, dat men over het goddelijke in de taal van het gewoon gezond verstand spreken kan. Zoo is het niet ongewoon, dat men met zekeren weerzin God Vader noemt, en hem liefde of mededoogen toekent. Immers houdt men zich liefst vrij van alle anthropomorfisme. Intusschen vindt men het zeer redelijk, God de bron van alle leven of erger nog den grond van al het bestaande te noemen, ofschoon het toch op zichzelf verkieslijker schijnt, zijne beelden aan den mensch, dan van levenlooze voorwerpen te ontleenen.

Neen, alles is hier beeld, heilige metafoor, en het komt er slechts op aan, dit eens voor goed te erkennen, dan is voor de toekomst de mogelijkheid van misverstand uitgesloten. Het gevoel van aanbidding, dat wij het hoogste en volmaakte wezen toedragen, wordt zoo gedurig gewijzigd, heeft zoo tallooze scha-

keeringen, dat wij, om dat gevoel eenigzins uit te drukken, tot allerlei vergelijkingen onze toevlugt moeten nemen. Waar het ideaal, dat ons voor den geest zweeft, onze schreden rigt op een beteren weg dan dien onze zinnelijkheid had gekozen, daar noemen wij God onwillekeurig onzen Herder, aan wiens leiding wij ons overgeven. Waar wij de innige betrekking tusschen ons nietig Ik en het hoogste wezen overpeinzen, speelt de zoete Vadernaam ons van zelf op de lippen. Onmogelijk kunnen wij groote voorregten genieten, en warsch blijven van alle zelfgenoegzaamheid en inhaligheid, zonder een godsdienstige aandoening bij ons zelven waar te nemen, die wij, bij vergelijking gesproken, uitnemend den naam van dankbaarheid geven mogen. Laat nu iemand zeggen, dat het hoogste wezen noch een herder noch een vader kan zijn, en dat het niet aangaat de hoogste oorzaak voor hare werkingen te bedanken, dan verraadt hij, geloof ik, op de allertreurigste wijs zijn smakeloosheid en de volkomenheid van zijn filisterbestaan.

Het is genoeg, dit met een enkel woord te hebben aangeduid. Maar op de praktische beteekenis van dit betoog moet ik nog de aandacht vestigen. Zij komt hierop neder: zijn wij genoodzaakt, tot de poësie onze toevlugt te nemen, zoodra wij ons godsdienstig gevoel willen uiten, dan is ook dit de groote eisch, dien wij aan de taal der godsdienst stellen, dat zij waarlijk dichterlijk zij in den besten zin des woords; dat de beelden, waarvan zij zich bedient,

met de regelen der schoonheidsleer overeenkomen. Is deze eisch èn billijk èn gewigtig, dan vloeit hieruit voort — en wie miskent het belang van dit gevolg voor het praktische leven? — dat, zullen wij niet alleen godsdienstig zijn maar ook onze godsdienst op waardige wijze aan den dag leggen, onze esthetische ontwikkeling met onze godsdienstige ontwikkeling hand aan hand behoort te gaan.

De taal der godsdienst moet ware poësie zijn. De geschiedenis der christelijke kerk, van hare prediking en van haar eeredienst, maakt deze opmerking, helaas, niet overtollig. Nu het eens vast staat, dat die taal niet een wijsgeerig maar een dichterlijk woordenboek hebben moet, ligt het voor de hand dat alleen de esthetiek haar de wet mag stellen; en wij leiden daaruit onbeschroomd dit beginsel af, dat iedere godsdienstige uitdrukking goed te keuren is, die aan de eischen van een kiesch en ontwikkeld schoonheidsgevoel beantwoordt, en een zuiver godsdienstige gewaarwording teruggeeft.

Wij bezitten gelukkig voor de taal der godsdienst een maatstaf, waarvan de zeldzame verhevenheid, zoowel als het gezag, door ieder erkend wordt. Het is de taal, waarmede Jezus van Nazareth in het geheugen nu reeds van achttien eeuwen geprent heeft hetgeen er leefde in zijn eigen gemoed. De taal van Jezus is onvervalschte en heilige poësie. Dat die taal zulk een diepen en onuitwischbaren indruk gemaakt heeft, en dien nog dagelijks te weeg brengt, is geenszins toe te schrijven aan hare wijsgeerige naauw-

keurigheid, of aan hare logische juistheid. Het zijn juist de onsterfelijkste woorden van Jezus die, waarvan het een zuiver grammatische uitlegkunde het zwaarst moet vallen te bepalen, welke zin er eigenlijk aan gehecht moet worden. Is hij het niet, die met den meesten nadruk het goddelijk en oneindig wezen "den Vader," "den Vader in de Hemelen" heeft genoemd, en van het leven na dit leven spreekt als van "het huis diens Vaders," waarin vele woningen zijn? Heeft hij ons Gods zorg voor zijne schepselen niet beschreven, als een "bekleeden van de leliën des velds;" en Gods milde liefde bewezen uit de omstandigheid, dat "een aardsche vader zijn kind niet voor brood een steen zal geven." Het geluk dergenen die rein van harte zijn, noemt hij stoutweg een "zien van God;" het teeder gevoel voor kinderen tracht hij op te wekken met de mededeeling, dat "hunne engelen altijd zien het aangezigt huns Vaders die in de Hemelen is." Het hoogste streven in den mensch is voor hem een "hongeren en dorsten naar de geregtigheid;" onze roeping, "het zout der aarde, het licht der wereld" te zijn. De zelfverloochening, waartoe hij maant, is "een uittrekken van het oog, en een afhouwen van de hand;" de zachtheid die hij aanbeveelt, een "zien van den balk in eigen oog eer men 's buurmans splinter" opmerkt. Valsche profeten heeten bij hem "grijpende wolven in de kleederen van een lam;" praktische christenen, "mannen die hun huis niet op een zandgrond hebben gebouwd." De nieuwe geest, die nieuwe toestanden in het leven roept, is

in zijn oog een "nieuwe wijn", die "nieuwe lederen huiden" behoeft. Zijn leer is een "juk dat hij zacht, en een last dien hij ligt" noemt. De verkeerde invloed, dien hij bestrijdt, het is de "zuurdeesem der Fariseeuwen;" de rijke tegenover de zaligheid, "een kemel tegenover het oog van een naald;" de schijnheiligheid een "reinigen alleen van het buitenste van den drinkbeker." Den satan ziet hij "als een bliksem uit den hemel vallen." Zijne eigene betrekking tot zijne discipelen duidt hij aan, als de betrekking tusschen "een bruidegom en diens vrienden." Hij kan zijne liefde niet voelen ontwaken voor het ongelukkig Jerusalem, of het beeld komt hem voor den geest van "een hen, die hare kiekens onder hare vleugelen vergaderen wil;" het geluk van een waarachtige bekeering, noemt hij een "blijdschap voor de engelen Gods." Troost hij den moordenaar niet met een "Paradijs?" Zijn het niet "Vaderhanden," waarin hij, stervende, zijn geest overgeeft?

Het is alles zinnebeeldige taal, maar hoe schoon, hoe verheven! Groote eenvoud en soberheid is hier het kenmerk, dat zich nooit verloochent. De christelijke kerk heeft het groote voorbeeld al spoedig verwaarloosd en heil gezocht in een symboliek, die niet door zuiver godsdienstig en zuiver dichterlijk gevoel, maar door een half-wijsgeerige, half mystieke theologie was ingegeven. Wij vinden er de eerste sporen reeds van in de zoogenaamde apostolische geschriften; maar toch staan zij nog ver in dit opzich boven hetgeen het piëtisme van later tijden ons

ten beste gaf. Het leerde ons liederen zingen aan een Hoofd vol bloed en wonden, en noodigde ons uit, te schuilen in de wonden van Christus, niet tevreden met in des Heilands bloed reeds gewasschen te zijn. Denk u deze taal op de lippen van Jezus.

Keeren wij met onze godsdienstige taal tot zijn voorbeeld terug; het heeft inderdaad een blijvend gezag. Trachten wij het niet te verbeteren, noch door meer gezochte en meer treffende beelden, noch door er eene zoogenaamd wijsgeerige taal voor in de plaats te stellen. De poësie is den mensch gegeven, om zijne diepste gewaarwordingen, waaromtrent hij anders een volkomen stilzwijgen zou moeten bewaren, onder allerlei zinrijke beelden uit te drukken en alzoo voor een wijl de enge grenzen te overschrijden, die overigens aan de menschelijke natuur zijn gesteld. Die het grootste kwaad van haar heeft gesproken, heeft welligt aan haar de grootste verpligtingen; wat zou Plato zonder haar voor de nakomelingschap zijn geweest?

Gevaarlijk zijn echter de hulptroepen, die de poësie ons levert. Zij keeren de wapenen tegen ons, indien zij niet onder een gestrenge tucht worden gehouden. Die tucht moet hier uitsluitend door den goeden smaak worden uitgeoefend. En dit brengt ons ten slotte tot de praktische opmerking terug, waar het in dezen paragraaf vooral op aan komt. Zullen wij op den duur een passenden vorm vinden om ons godsdienstig gevoel uit te drukken, dan moet onze godsdienstige en onze esthetische ontwikkeling gelijken tred houden.

Tegen het woord: esthetische ontwikkeling bestaat eenig vooroordeel, vooral in godsdienstige kringen. Men denkt daarbij gewoonlijk juist aan het tegenovergestelde van vroomheid, aan iets zeer wufts en wereldsch. De oude semietische dwaling heeft zich in de christelijke kerk voortgeplant. Kunst en goede smaak zijn het gebied van Tubal-Kaïn en de zijnen, het eigendom van de kinderen der wereld. Het Christendom schijnt veeleer de verheerlijking van het verachte en het nederige, dat God uitverkoren heeft. Wat den griekschen schoonheidszin ergert, is hier juist het symbool der godheid. Welk verband is er dan tusschen Christendom en esthetiek?

Weinig welligt. Maar dat er tusschen de godsdienst van Jezus en zuiver schoonheidsgevoel een onverbrekelijk verband bestaat, moet, zooveel ik zien kan, boven alle bedenking verheven zijn. Ik beroep mij andermaal op het voorbeeld van Jezus. En al schijnt het ongewoon van zijn goeden smaak te spreken, toch ben ik innig overtuigd en geloof het elk voelbaar te kunnen maken, dat de overwinning, die Jezus over de wereld heeft behaald, voor een groot deel, misschien voor de helft, aan zijn teeder en kiesch gevoel voor ware schoonheid te danken is. Om dit te beseffen, komt het er slechts op aan, ons te ontdoen van den laatsten zuurdeesem van het katholicisme, dat met zijn uitgehongerde, gothische kathedralen, met zijn onbetamelijke vermenigvuldiging van kruis- en martelaarsbeelden, met zijn door vele pijlen doorstoken en vlammende harten, met zijn op-

geschikte madonnaas, soms zelfs voorgesteld met een groot lijk op den schoot, den smaak bedorven heeft. Maar van dat katholicisme was er niets in Jezus. Kon hij onder de voorstellingen van onze zoogenaamd godsdienstige schilder- en beeldhouwkunst rondwandelen, hij zou welligt zeggen: doet deze dingen van hier weg, gij hebt het huis Gods tot een plaats der martelingen gemaakt. En het is de vraag of het met zijn geest overeenkomt, dat wij hem bij voorkeur vereeuwigd hebben onder de gedaante van den man van smarte. Hoe dit zij, zoo veel is zeker, dat wij in het groote werk van den Zoon des menschen veel mogen stellen op rekening van zijn zeldzamen schoonheidszin. Waren zijne beelden en metaforische uitdrukkingen niet met zooveel kieschheid uitgezocht, zij zouden welligt reeds vergeten zijn. Ik zou gevaar loopen van den lachlust gaande te maken, als ik in bijzonderheden wilde aantoonen, dat men in zijne spreuken de edele woorden niet door onedele kan vervangen, zonder dat deze spreuken al haar kracht en betoovering schijnen te verliezen. Indien wij lazen: Ziet eens de vliegen, zij hebben geen zolders, waarop zij hunne provisie kunnen bergen, en het opperwezen maakt toch dat de vliegen eten vinden. En wat zorgt ge voor een jas? aanmerkt de paardenbloemen, hoe zij wassen, toch voeren zij niets hoegenaamd uit; — zou deze taal u treffen? Ik ben misschien reeds te ver gegaan en wil zulk een treurige vertaling van de verhevenste woorden niet voortzetten; genoeg om te bewijzen, dat

de esthetische voortreffelijkheid van het onderwijs van Jezus een der gewigtigste oorzaken is van den indruk, dien het te weeg brengt. Maar dan kan ook voor ons godsdienstig leven esthetische ontwikkeling onmogelijk een onverschillige zaak zijn. Integendeel, zij is onmisbaar, en wij mogen misschien voor de taal der godsdienst den bekenden stelregel omkeeren en zeggen: "Rien n'est vrai que le beau," omdat het waarachtig schoone alleen geacht kan worden de eenigzins gepaste uitdrukking te zijn voor de verhevenste gewaarwordingen van ons gemoed.

Ik zou meenen, dat de esthetische opvoeding van den mensch daarom naauwelijks vroeg genoeg beginnen kan, en dat men haar in geen geval ongestraft voor het godsdienstig leven kan verwaarloozen. Is de godsdienst enkel een leer, die in het geheugen wordt geprent, of een zeker aantal vormen die in acht behooren te worden genomen, dan kan men veilig het schoonheidsgevoel laten sluimeren; want, al te zeer ontwikkeld, zou het de godsdienst, zoo begrepen, veeleer schaden. Maar is de godsdienst voor ons verbonden met het teederst en diepst gevoel, en de heerlijkste vrucht van geheel onze vorming, dan is het niet onmogelijk, dat op later leeftijd gebrek aan godsdienst daaraan te wijten valt, dat in kinder- en jongelingsjaren de schoonheidszin niet geoefend werd. Omgekeerd, aan het ongodsdienstige leven ontbreekt een zekere wijding en het te bespeuren wekt ons reeds op om het godsdienstig leven

bij onszelven en anderen te onderhouden. De hoogere levensvreugd, die de dochter is der vroomheid, is niet in zinnelijke vormen terug te geven of in getallen uit te drukken, zoodat ieder haar zou kunnen tasten en zien. Neen, het uiterlijk onderscheid is gering tusschen hem, die godsdienst heeft en die haar mist; in protestantsche landen vooral, waar een groote soberheid heerscht in de vormen der godsdienst. Vraagt men dan, waarin het onderscheid niettemin bestaat? In de geheele opvatting, in den geheelen toon van het leven, ziedaar het eenig antwoord. Doch wie begrijpt dit dan hij alleen, die een oog heeft voor fijne schakeeringen, die esthetisch is gevormd? Hetgeen een beschouwing, een leven, een persoonlijkheid religieus maakt, is misschien niet te beschrijven. Maar zeker is het, dat ruwheid, grofheid of gebrek aan gevoel voor het teedere en het kiesche, met waarachtige religieusiteit volkomen onbestaanbaar is. Niemand wordt door zijn schoonheidsgevoel van de godsdienst verwijderd. Integendeel, als wij door hartstogt ons laten medeslepen, doen wij aan de schoonheid zoowel als aan de vroomheid van ons bestaan te kort.

Hoe vreemd is het uit dit oogpunt met de godsdienstige opvoeding der meesten gesteld. Geen wonder, dat die opvoeding niet tot een betere uitkomst pleegt te leiden. Liet men zijne kinderen niet doopen, niet ter kerk gaan; werden ze op twaalf- of veertienjarigen leeftijd niet ter katechisatie gezonden, men zou het zich als een onvergeefelijke nalatigheid

verwijten en meenen, dat men niets voor de godsdienstige opvoeding van zijn kroost had verrigt. Deze pligten worden in zekere kringen met prijzenswaardige naauwgezetheid vervuld. Maar is daarmede alles afgedaan? Als middelerwijl de kinderen in een dampkring van filisterachtige gevoelens en denkbeelden opgroeijen; als hun jonge geest in de kerk, in den schouwburg, of door lektuur met smakelooze voorstellingen wordt gevoed en zich daaraan gewent; als een ruwe of koele omgang iedere opwelling van gevoel als sentimentaliteit veroordeelt; als een platte opvatting van het leven de natuurlijke teederheid van hun kinderlijk gemoed een doodelijke wonde toebrengt, heeft men zich dan niet over pligtverzuim te beklagen? Wordt daaraan gedacht, en met dien ernst, met die volharding, die het gewigt der zaak zoo dringend vordert? Geef uw kind een zoogenaamd fatsoenlijke en godsdienstige opvoeding, en maak hem tegelijkertijd door voorbeeld of verzuim tot een wezen zonder teêrgevoeligheid, zonder kieschheid, zonder smaak; man geworden, zal hij een formalist zijn zonder geest of leven, of de godsdienst voor goed den rug toekeeren als hij warsch is van bloote vormelijkheid.

De esthetische opvoeding van het kind, zoowel als van den mensch op gevorderden leeftijd, bestaat in het verzorgen en ontwikkelen van die teedere deelen van ons geestelijk wezen, welker gezonde toestand nog niet gewaarborgd is, al bereiken wij in eenig vak van wetenschap, van praktische kennis of van kunst zelfs een aanmerkelijke hoogte. Zij ge-

schiedt, althans bij den aanvang, vooral onder persoonlijken invloed, en kan later uitnemend bevorderd worden door een verstandige beoefening der klassieken. Het moet diep gevoeld worden, dat de esthetiek veel verder reikt dan het enge gebied der kunst, ja dat er geen gebied des levens is waarop, al blijft het zwaaijen van den scepter haar ontzegd, haar invloed niet moet worden ondervonden. Zij is het geheim van die hoogere vorming, van die waarachtige humaniteit, waaraan het ons nog vaak ontbreekt. Naarmate zij meer geëerbiedigd wordt, zal ook het gemis van godsdienst sterker uitkomen, zal de aantrekkelijkheid van het godsdienstig leven meer algemeen worden begrepen, en zal er grooter eenstemmigheid heerschen ten aanzien van de vormen, waarin zich ons godsdienstig leven openbaren moet.

Daarvoor is het echter noodig, dat de regte, d. i. de volkomen ernstige beteekenis van woorden als poësie en esthetiek doordringe tot ieders overtuiging. Neen, poësie is geen dartel spel, onschuldig vermaak van kinderen en van vrouwen; en een teeder gevoel voor het schoone is geen zelfzuchtig behagen scheppen in een denkbeeldige wereld, waardoor men ongeschikt zou worden voor het leven, of op zou houden innig deel te nemen aan een vaak niet zeer schoone werkelijkheid. Poësie is een intuitie-vermogen, dat ons, het is waar, nooit tot wetenschap zal leiden, maar dat ons een hoogere waarheid vermoeden, soms beseffen doet, hooger dan onze beperkte wetenschap ons geeft te aanschouwen. Laat de dichter in ons niet sterven.

Het is de dichter in ons, e
de wanklanken de harm
orde zouden vergeten. He
een hart heeft voor de geh
die naar de groote zee
dat de gedachte aan het
wordt, die het zaad nie
zonder te mijmeren van e
Doe ze springen in ons ge
en de sterrenhemel zegt
dan een handboek van st
lente heeft geen vreugde
weemoed meer. Overweeg
bron van godsdienstig lev
groote zee voor ons zwijg
sterrenheir; als de lentek
en de bladeren afvallen
opmerkt, dan zal — neen,
geen stilte zijn; dan zul
onzer stoomwerktuigen en
muziek. Maar wie hierb
ligt met weemoed terugd
het gansche Arische huisg
en zich afvragen of hij, h
niet liever dan met Griek
Noorden, met die andere A
den getrokken was, over d
gebergte naar de oevers v
aardsche leven als een dro
ten en zich te verdiepen in

in ons, die ons bewaart dat wij door
le harmonie, door de wanorde de
eten. Het is de dichter in ons, die
r de geheimzinnige taal der natuur:
ote zee niet kan luisteren, zonder
aan het oneindige bij hem wakker
zaad niet ziet vallen in de aarde
en van een morgen der opstanding.
ı ons gemoed, de snaar der poësie,
el zegt niets anders en niets meer
ι van sterrekunde ons zegt, en de
vreugde, en de herfst heeft geen
)verweeg wat gij doet, eer gij die
nstig leven laat verdroogen. Als de
ns zwijgt, en de graanhalm en het
le lenteknoppen niet meer spreken
afvallen terwijl er geen is die het
— neen, het is waar — dan zal er
dan zullen wij hooren de raderen
uigen en het krassen onzer mode-
ie hierbij niet leven kan zal wel-
l terugdenken aan de tijden, toen
he huisgezin nog bij elkander was,
of hij, had het in zijn keus gestaan,
et Grieken en Germanen naar het
ndere Arische stammen naar het Zui-
, over de sneeuw van het Himâlaya-
oevers van den Indus, om daar dit
s een droom, als een schijn te verach-
liepen in hetgeen niet wordt gezien.

Volum

lume 2

A. PIERS

RIGTING EN

II.

HAARLE
A. C. KRUS
1863

IERSON

EN LEVEN

II.

ARLEM
KRUSEMAN
1863

B. van Schel
1870.

RIGTING EN LEVEN

Gedrukt bij Gebr. de van Asperen van der Velde.

A. PIERSON

RIGTING EN LEVEN

II.

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1863

We call for Thee like cows that have not been milked.

Gebed tot Indra; Müller, hist. of Sanskr. litt. p. 546.

INHOUD

VIJFDE HOOFDSTUK.

ZESDE HOOFDSTUK.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Het koninkrijk Gods is regtvaardigheid, en vrede, en blijdschap door den heiligen geest.

PAULUS, Aan de Romeinen, XIV : 17.

Indien de moderne rigting eenige oorspronkelijkheid bezit, bestaat deze welligt vooral in haar ernstige poging om goede zaken, die tot hiertoe buiten het gebied van godsdienst en kerk zijn gehouden, binnen de grenzen van dat gebied over te brengen. Ik noem dit niet haar verdienste, maar veeleer het noodzakelijk gevolg van de kracht, waarmede het niet-kerkelijke leven, als een steeds wassende vloed, nu sedert jaren op de kerk aandringt.

Hoog is tot hiertoe de scheidsmuur geweest tusschen hetgeen buiten en hetgeen binnen de kerk gold, tusschen het ongewijde en het gewijde leven. Die muur is door het katholicisme opgerigt en door het protestantisme een weinig lager gemaakt, maar

niet afgebroken. Zoo de vrienden der moderne rigting afbrekers worden genoemd, zij mogen zich dien naam laten welgevallen, indien daarmede hun gedurige aanval op dien scheidsmuur wordt bedoeld.

Om zijn bestaan te leeren kennen en zijn hoogte te meten, behoeven wij slechts de dagelijksche ervaring te raadplegen. Nog in onzen tijd schijnt de naam kerkelijk een vrijbrief voor allerlei zonderlinge voorstellingen, gewoonten en gebruiken, die men zich, onder een anderen vlag of in een andere omgeving, misschien niet veroorloven zou.

Terwijl — om iets te noemen — de menschelijke wetenschap in het gemeen dagelijks arbeidt aan haar groote taak, met de uiterste behoedzaamheid de eene schrede voor de andere zet, niets als ontwijfelbare waarheid verkondigt dan hetgeen zij in den gewonen zin des woords bewijzen en voor allen verbindend maken kan, is de kerk geregtigd om op geschied-, taal- en oordeelkundig gebied aangaande allerlei belangrijke vragen een onbetwistbare zekerheid te bezitten, die zij geloof noemt; betreffende die vragen hoogst gewaagde, wetenschappelijke stellingen te verkondigen en ze in een geloofsbelijdenis bij elkander te voegen, die gezag moet hebben voor alle volgende geslachten.

Terwijl buiten de kerk niemand zich een overtuiging zal aanmatigen omtrent aangelegenheden, die hij nooit tot het voorwerp van zijn bijzonder onderzoek heeft gemaakt, mogen menschen van allerlei stand en werkkring een gevestigde overtui-

ging hebben aangaande vragen, die alleen door de wetenschap kunnen worden uitgemaakt, zoodra deze vragen met een kerkelijke geloofsbelijdenis in verband staan.

Kan men zich moeielijk een encyclopedie van natuur- of regtswetenschappen denken, die een afzonderlijk hoofdstuk wijden zou aan de wijze waarop een bepaalde natuur- of regtskundige leer moet worden verdedigd, genoeg dat de godgeleerdheid een wetenschap is, die de kerk onder hare bijzondere bescherming heeft genomen, om haar de zonderlinge vrijheid te verzekeren van in hare encyclopedie ook de apologetiek op te nemen, ten behoeve van het orthodox-christelijk, protestantsch gekleurd, leerstelsel, hetgeen te zonderlinger is, nu dat leerstelsel, in onderscheiding van alle andere menschelijke theoriën, voor d e waarheid zelve pleegt door te gaan, waarvan men oppervlakkig meenen zou dat zij minst van alles een opzettelijke verdediging noodig had.

Doch het verwonderlijke mag ons hier niet verwonderen; het bevreemdende is hier bijna regel. Geen leeraar hoe kitteloorig, hoe onverdraagzaam ook, of, zoodra hij van den kansel spreekt, beschouwt hij al zijne medemenschen als zijne geliefde broeders en zusters in den Heer. In het dagelijksch leven zou men niet zeggen, dat juist ieder met zulk een brandend verlangen naar God is bezield; in een kerkgebouw heffen duizenden luidkeels aan: "'t Hijgend hert, de jagt ontkomen, schreeuwt niet sterker naar 't genot van de frissche waterstroomen, dan mijn

ziel verlangt naar God." De trek tot het leven, in den dagelijkschen omgang zoo zigtbaar, schijnt in de kerk te verdwijnen: al wordt daar een kerklied opgegeven, dat de verafschuwing van de wereld en de heerlijkheid eener naderende ontbinding met de levendigste kleuren schetst, in een zeer talrijke gemeente zullen geene twee monden zwijgen. Is het in het dagelijksch leven fatsoenlijk en pligtmatig zijne beloften te houden, in de kerk schijnt men er anders over te denken. Met de opvoeding der kinderen toch zou het waarschijnlijk onder ons nog iets beter zijn gesteld, indien doopbeloften met eenigen ernst werden afgelegd.

I.

Wij leggen hier den vinger op een wondeplek van het kerkelijk leven. Het lijdt veelal aan innerlijke onwaarheid; het gevolg, vrees ik, van gebrek aan eenvoudigheid en natuurlijkheid. Veel is hier opgeschroefd of opgewonden tot een hoogte, die niet in evenredigheid staat tot het gewone peil der menschelijke natuur. In ons vaderland, waar de kerkelijkheid van ouds in achting is, heeft men dit gebrek niet het minst te betreuren. Als iemand zijne medemenschen beter en godsdienstiger tracht te maken, in een kring, die, schoon vergelijkenderwijs vrij uitgebreid, altijd nog zeer bescheiden moet heeten, prijkt hij met den weidschen titel van herder en leeraar der gemeente. Nooit heeft hij met iets minder te

doen dan met de gemeente Gods, wier roepstem hij opvolgt, voor wier heil hij waakt. Brengt hij bezoeken aan de woningen van sommigen zijner medeburgers, zoo heet die werkzaamheid pastoraal, en op allerlei wijzen wordt het beeld van een herder met zijne kudde uitgewerkt, ofschoon de menschen schaarsch zijn, die geacht willen worden te zamen eenvoudig "een kudde" te vormen, en de lieden, in onzen tijd althans, bijzonder weinig op schapen gelijken noch ook sterke behoefte schijnen te gevoelen om door een hunner medemenschen juist geweid te worden. De intrede van zulk een herder en leeraar bij de gemeente is, althans in steden, een groote plegtigheid. Verlaat hij zijne gemeente voor een andere, om goede redenen willen wij hopen, hij doet het niet zonder een stemme Gods te volgen, zonder zegenend afscheid te nemen, of een biddend vaarwel toe te roepen, bij welke gelegenheid zijne hoorders het moeten vernemen, dat hij hun niet meer of minder dan "den ganschen raad Gods" verkondigd heeft. Raadpleegt men het officiëele weekblad eener officiëele kerk, dan zijn alle gemeenten met al hare leeraars op de innigste wijze verbonden. Geen leeraar legt den herdersstaf neder zonder een welverdiende ruste tegemoet te gaan. Vooral het hoofd legt hij niet neder zonder dat zijn naam, zelfs in dorpen waar hij veertig jaren geleden predikant was, in gezegend (of, gelijk het doorgaans heet, in zegenend) aandenken blijft. Wel bekleedt de herder en leeraar een hooge plaats in de maatschappij. Al wat hij doet, staat

in onmiddellijk verband met de komst van het Godsrijk. Van daar, dat al zijne levensomstandigheden een geheel ongewoon karakter vertoonen. De moeielijkheden, die hij ondervindt en die hij meestal aan niemand anders dan aan zijn eigen persoon te wijten heeft, heeten tegenstand en vijandschap tegen het Godsrijk. Geldelijke ondersteuning of geschenken, die hij van goede vrienden mag hebben ontvangen, heeten stoffelijke bewijzen van de genegenheid der gemeente, waarvoor hij den God zijns levens dankt. Hij bidt in het openbaar, met een gemakkelijkheid, met een gemeenzaamheid alsof hij met het hoogste wezen in een nadere betrekking stond dan de gewone menschen. Zoo wijd mogelijk breidt hij de armen uit om de schare te zegenen, een gebaar, waaraan de laatstelijk vrij algemeen ingevoerde toga een bijzondere kracht en plegtigheid bijzet.

Het komt mij voor, dat in dit een en ander gebrek aan waarheid en natuurlijkheid schuilt, en dat wij ons in menig opzigt met ons kerkelijk leven in een overspannen toestand bevinden. Er is iets nagemaakt-apostolisch in onze leeraarsbetrekking, in onze kerkelijke vergaderingen, in synodale brieven, ook in onze godsdienstige zamenkomsten. Deze laatsten beantwoorden niet altijd aan de billijke eischen der werkelijkheid. Ik spreek niet van haar onbehoorlijk langen duur. Om de aandacht van een geheele schare bijna twee volle uren met vrucht bezig te houden, week aan week, gelijk men het nog zoo vaak beproeft, zou men gaven moeten bezitten, die misschien niemand en stellig

de meerderheid der predikers niet bezit. Maar dit niet medegerekend, zijn ze evangelisch die lange gebeden, die anonieme voorbiddingen, die telkens herhaalde lofliederen, een hymnologische stemming onderstellend van langer adem dan redelijkerwijs mogelijk is; eindelijk, in sommige kerken althans, die telkens wederkeerende, diepe schuldbelijdenis, wier overdreven taal weinig denken doet aan het eenvoudig gebed, dat door Jezus op de lippen des tollenaars werd gelegd: zijn deze dingen met den geest des Meesters in overeenstemming?

Het is naauwelijks te verwonderen, dat de kerk in zekere kringen zoo weinig bemind wordt. In ons vaderland zijn, althans bij predikers wier overtuiging niet al te veel van die der gemeente verschilt of schijnt te verschillen, de kerken druk bezocht. Toch kunnen de volle kerken ons niet misleiden. Het getal der kerkgangers is meestal buiten alle evenredigheid klein, als men het stelt naast dat van de bevolking eener plaats. De gebouwen van het hervormd kerkgenootschap in de hoofdstad des rijks worden, naar hetgeen deskundigen verzekeren, ongeveer door een tiende gedeelte bezocht van degenen, die tot dat genootschap behooren. En elders is de verhouding niet gunstiger. Ook dat getuigenis der werkelijkheid behelst een harde maar een nuttige waarheid.

Het zou echter een dwaling zijn, het gewigt der kerk te willen bepalen naar het cijfer van hen, die hare openbare eeredienst geregeld bijwonen.

Dat de kerk een magt is ten kwade of ten goede, den naam van welke godsdienstige gezindheid zij ook drage, niemand zal het ontkennen. Hoe men over de godsdienst denke, belangstelling in het lot van ons volk sluit, dunkt mij, belangstelling in jegens het algemeen karakter, dat onze verschillende kerkgenootschappen vertoonen. De kerk oefent, behalve door andere middelen, reeds door haar bestaan een invloed uit. Wie eenigen ernst heeft, is omtrent dien invloed niet overschillig.

Wij protestanten gelooven gelukkig niet aan kerkelijke onfeilbaarheid. Het staat daarom vrij, van een bepaald standpunt, op kerkelijke feilen te wijzen. Ik bepaal mij tot de protestantsche gezindheden. Nu eerst over onze godsdienstige beginselen gehandeld werd, komt de onderhouding en verbreiding van het godsdienstig leven door middel van de kerk hier niet ongepast ter sprake. Veranderde godsdienstige denkwijs toch geeft een veranderde opvatting van de beteekenis der kerk.

II.

De kerk; misschien moest men, om alle misverstand te vermijden, het woord nooit meer gebruiken. Men bezigt het zoowel om in het afgetrokkene het lichaam, waarvan Christus het hoofd wordt genoemd, als om een bepaald kerkgenootschap aan te duiden. Dit geeft werkelijk aanleiding tot verwarring van denkbeelden. Men blijft niet tusschen dezen dubbelen

zin een behoorlijk onderscheid maken en past stoutmoedig en gedurig op een kerkgenootschap toe, wat alleen van het ideale lichaam van Christus kan gelden. Telkens hoort men bij de behandeling van kerkregtelijke vragen een beslissing geven, gegrond op beweegredenen, die van het begrip van dat ideale lichaam zijn ontleend. De kerk moet vrij zijn, de kerk mag alleen van Christus hare wetten ontvangen. Soortgelijke beweeringen worden met voorliefde herhaald; beweeringen evenwel, waarvan de bewijskracht, zacht gesproken, niet terstond ieder in het oog zou springen, gewende men zich, niet van de kerk, maar van het bijzonder kerkgenootschap te spreken, dat men op het oog heeft.

Deze vereenzelviging van twee zaken, die juist niet altijd eenzelvig zijn, is op roomsch-katholiek standpunt geoorloofd; ook nog eenigzins op het standpunt der protestantsche orthodoxie, ofschoon deze reeds gedwongen is, het goed regt te erkennen voor het minst van twee afdeelingen van het Protestantisme, wier onderling verschil niet onbelangrijk is. Bij een godsdienstige zienswijze evenwel, die op traditioneele regtzinnigheid geene aanspraak maakt, is die gelijkstelling geheel ongepast. Heeft men voor eerst een onfeilbare dogmatiek en daarenboven de overtuiging, dat de belijdenis van het kerkgenootschap, waartoe men behoort, met die onfeilbare waarheid op alle belangrijke punten overeenstemt, waarom zou men dan zijn kerkgenootschap niet voor een goddelijke instelling houden, het niet

kortweg de kerk of het lichaam van Christus noemen; waarom niet in den prediker van de kerkelijke belijdenis een Godsgezant erkennen en aan zijn voorbidding en zegenbede eene bijzondere kracht toeschrijven? Is daarentegen het geloof aan een onfeilbare dogmatiek, vervat in een bepaald boek, en aan een nagenoeg onfeilbare formuleering van de waarheid in een kerkelijke belijdenis weggevallen, dan kunnen de verschillende kerkgenootschappen eenvoudig aangemerkt worden als zuiver-menschelijke instellingen, die een praktisch doel moeten najagen en, gelijk iedere instelling, van het aanbevelenswaardige van dat doel al hare waarde ontleenen.

Jezus, wij hebben het reeds gezien, heeft noch een kerk gesticht, noch de stichting van een kerk bedoeld. Het heeft niet in zijn plan gelegen, dat men door middel van een geestelijke alleenheerschappij of van een geestelijk gemeenebest, met een bij de wet geregelde inrigting en een staand leger van geestelijken, pogen zou in de wereld de beginselen te verbreiden, die hij met zoo groote kracht en helderheid aan het licht had gebragt. De werkzaamheid en de bedoeling van Jezus kunnen wij ons naauwelijks te eenvoudig voorstellen. De letter der evangelische berigten zou nu en dan tegen de juistheid dezer beweering pleiten, maar de vorm van die berigten komt, in ons oog, veelal op rekening van een tijd toen de misvatting van het plan van Jezus, die later al-

gemeen heerschen zou, reeds haar schadelijken invloed begon uit te oefenen. Raadplegen wij, door gevoel voor geschiedkundige waarheid geleid, den geest van Jezus, dan heeft zijne werkzaamheid niets kerkelijks, in den gewonen zin van het woord; dan is onze kerkelijkheid een denkbeeld dat hij goed- noch afgekeurd heeft, eenvoudig omdat het nooit bij hem is opgekomen.

Persoonlijke invloed, omgang met menschen, stille werking van het eene karakter op het andere; een werking, om zijn taal te bezigen, niet ongelijk aan die van het licht, van het zout, van den zuurdeesem, ziedaar de wapenen, waarmede hij het rijk der zonde vernietigen en het Godsrijk vestigen wilde. De kerkelijken, de Fariseërs moesten het altijd bij hem misgelden. Hij maakte hen belachelijk in het oog des volks, belachelijk hunne lange gebeden, die hun een voorwendsel gaven om ten huize van bijgeloovige weduwen goed te schransen, belachelijk hunne bijzondere kleederdragt, hunne vooraanzitting in de Synagoge, ja zelfs den eerbied waarmede zij in de straten werden gegroet. Hunne heiliging van den Sabbat wekte zijne verontwaardiging op. Zijn ideaal van een burger van het Godsrijk was — het kind. Is er nu iets minder officiëels, minder plegtigs te denken dan een kind? Weest vrij, weest natuurlijk, weest eenvoudig en vrolijk als een kind, dat riep hij den hoovaardigen van zijn tijd, niet zonder eenigen spotlust, toe. Kostelijke ironie! Mogt zij niet begrepen

worden, dan schilderde Jezus ten overvloede den optogt dergenen, die Gods koningrijk zouden binnengaan. En wie traden in de voorhoede? Tollenaren en slechte vrouwen. Onovertroffen Meester, waarom zijt gij niet meer in ons midden!

Bij deze ongedwongene opvatting van de wijze, waarop zijn Evangelie algemeen ingang moest vinden, kwam zeer voordeelig het volslagen gemis, dat hem kenmerkte, van alle theologische of metafysische behoeften. Zich rekenschap te geven van de betrekking tusschen God en de wereld; na te gaan op welke wijze de mensch komt tot een kennis van het bovenzinnelijke, die, zoowel door haar oorsprong als door haar inhoud, in verband staat met zijne overige wetenschap; voor zijn verstand te regtvaardigen de verhevene opwellingen van zijn gemoed en de uitzigten zijner hoop, het kwam niet bij hem op. De hoogst zamengestelde eischen, die een denkende Westerling vervuld wil zien, eer hij zich het regt toekent op het bezit van een godsdienstige overtuiging, bleven hem even vreemd als de billijke behoeften, die wij, bewoners van het Noorden, voor het dagelijksch leven gevoelen aan een verstandige weelde. Ook op verstandelijk gebied meende hij ongetwijfeld, dat de mensch het zonder buidel en zonder schoenriemen kon doen en dat niets te willen bezitten aan geen noemenswaard ongerief blootstelde. Een landstraktement maakte evenmin als een theologische bibliotheek deel uit van zijn ideaal.

Ieder stemt toe, dat deze vorm van het ideaal van

Jezus voorbijgaand is geweest. De toestanden zijn veranderd. Het christendom, in het Oosten geboren, is door het Westen aangenomen. Sem is, in zekeren zin, juist gaan wonen in de tenten van Jafet en moet zich nu wel naar de leefwijze van zijn gastheer schikken. Het komt er thans op aan, het ideaal van Jezus in een andere taal over te zetten.

Er is derhalve nog niets ten voor- of ten nadeele onzer kerkgenootschappen bewezen, wanneer men gezegd heeft dat zij niet opgenomen waren in het plan van den profeet van Nazareth. Al heeft hij er nooit aan gedacht, het is daarom nog niet met zijn geest in strijd, indien wij er aan denken. Maar wel is hiermede beweerd, dat kerkelijke instellingen zuiver menschelijke instellingen zijn, en zich nooit op het gezag van Jezus kunnen beroepen, ja zich veeleer in strijd bevinden met hetgeen zijne tijdelijke opvatting was van het Godsrijk. Deze laatste omstandigheid, ik herhaal het, zal voor ieder, die een oogenblik nadenkt, niets tegen het aanbevelenswaardige onzer kerkgenootschappen bewijzen. Houden wij maar in het oog, dat bij hunne beoordeeling nu slechts deze ééne vraag in aanmerking komt: zijn, zoover wij zien kunnen, kerkgenootschappen in den regel dienstig aan hetgeen wij, op het voetspoor van Jezus, in de menschheid willen bevorderen? (10)

Doch het woord kerkgenootschap heeft geenszins een vaste beteekenis. Een kerkgenootschap verandert van aard, naar den naam dien het draagt. Bepalen wij ons daarom tot hetgeen aan alle kerk-

genootschappen zonder onderscheid eigen is en geacht kan worden tot hun wezen te behooren. Het wezen nu van een kerkgenootschap is daarin gelegen, dat het een vereeniging is tot bevordering van godsdienst en zedelijkheid.

De vraag komt dus hierop neder: kan het aan de verwezenlijking van het groote denkbeeld van Jezus dienstig zijn, dat men, niet slechts door persoonlijken invloed, maar ook door de werkzaamheid van een opzettelijk daartoe in het leven geroepene vereeniging, de godsdienst en de zedelijkheid, zoo als Jezus beide begrepen heeft, in de wereld tracht te bevorderen; of is altijd zulk een vereeniging reeds in zichzelve voor dat doel ongeschikt?

Het antwoord is niet zoo ligt gevonden. Er is veel, dat ons aan uitsluitend persoonlijke werkzaamheid de voorkeur doet geven. Wie kent niet de nadeelen, die aan iedere, maar vooral aan iedere godsdienstige vereeniging verbonden zijn? Het leven gaat in een vereeniging gemakkelijk te niet. Gewoonte en sleur nemen weldra de plaats in van opgewektheid en veerkracht. Op menig werkelijk nadeel hebben wij reeds aan het slot van ons tweede hoofdstuk de aandacht gevestigd. Een vereeniging vindt zoo gemakkelijk in haar bestaan, bloei en aanzien, een belang dat eerst naast, straks boven het belang staat, waarvoor zij eigenlijk arbeiden moet. De godsdienst van Jezus is niet om het kerkgenootschap, maar het kerkgenootschap is om de godsdienst: die uitspraak, waarvan de waarheid in het afge-

trokkene niet betwist wordt, vergeet men zoo ligt en zoo spoedig. Het valt toch niet te loochenen, dat de verschillende kerkgenootschappen vaak tot maatregelen zijn overgegaan, die zij nooit genomen hadden, wanneer, niet zelfbehoud, maar behoud van de godsdienst hun eenige raadsman was geweest.

Daarbij komt, dat het voor ieder kerkgenootschap hoogst moeielijk is tot een inwendige hervorming over te gaan, die eenige beteekenis heeft. Heeft het eens een belijdenis, een vorm van eeredienst vastgesteld, het eens bepaalde blijft, hoe de tijden en behoeften ook veranderen, waaruit meestal een pijnlijke misstand geboren wordt. De nederlandsche hervormde kerk heeft zich vooruit tegen dit gevaar in veiligheid willen stellen, en heeft deswegens voorgeschreven, dat op gezette tijden terugkeerende kerkvergaderingen onderzoeken zouden, of er ook in haar boezem iets te hervormen was, te oordeelen naar den onfeilbaren regel des geloofs, vervat in de H. Schrift. Het verstrekt haar tot lof, dat deze gedachte bij haar opgekomen is, maar dat het bij de gedachte blijven, dat het nooit tot uitvoering komen zou, ware met eenige menschenkennis wel te voorspellen geweest. Reeds een enkel mensch belijdt niet gaarne, dat hij gedwaald heeft, maar voor een zedelijk lichaam is het in de meeste gevallen onmogelijk, de pen te halen door een deel of door het geheel van zijn verleden. Hoe veel welsprekendheid heeft de parlementaire hervorming van deze eeuw in Engeland niet

gekost, en nog zou zij welligt tot de vrome wenschen behooren, wanneer vrees voor volksberoering aan de taal dier welsprekendheid niet een bijzondere kracht had bijgezet. Geen voorbeeld is mij uit de geschiedenis bekend van een kerkelijk lichaam, dat zichzelf langs officiëelen weg heeft verjongd en vernieuwd. Hier geldt veeleer de regel: wie het met de kerk niet vinden kan, moet de kerk maar verlaten. De langdradige geschiedenis van zeker artikel onzer kerkelijke grondwet, dat toch slechts een onbetwistbaar regt moet waarborgen, is ten dezen zeker ver van bemoedigend. Velen weten bovendien uit persoonlijke ondervinding, hoe bezwaarlijk zelfs een niet zeer belangrijke hebbelijkheid of onhebbelijkheid in de kerk wordt afgeschaft. Het kerkelijk leven is in menig opzigt een wieg, die, niet meer op dezelfde maat bewogen, de rust van het wicht dat er in slaapt verstoort. En wakkergeschud te worden schijnt voor de meerderheid niet begeerlijk.

In weerwil van deze ongunstige zijde, die aan iedere kerkelijke vereeniging verbonden is — en niemand zal hare beschrijving overdreven kunnen noemen — geloof ik toch aan het nut van kerkelijke vereenigingen.

III.

Het komt mij voor, dat men in het afgetrokkene om drie redenen het bestaan van kerkgenootschappen wenschelijk kan achten: 1° om daardoor een voor regtzinnig gehouden leer, als een erfgoed der vaderen, ongeschonden in stand te houden; 2° om over de groote menigte geestelijk toezigt en tucht uit te oefenen; en eindelijk 3° om voorgangers te kunnen aanstellen in de godsdienst, die, van de dringendste zorgen voor hun dagelijksch brood ontheven, zich onverdeeld aan de overdenking en behartiging van de hoogste belangen der menschheid kunnen wijden.

Evenwel, mogt iemand aan de beide eerste oogmerken nog waarde hechten, hij zou een weinig volgzaam leerling der ondervinding zijn. Een leer, die zichzelf niet in stand houdt, kan door geen protestantsch kerkgenootschap worden gehandhaafd. De kerk zou het moeten doen door middel van haar bestuur. Doch dat bestuur is uit menschen zamengesteld, en deze menschen kunnen òf onkunde en onhandigheid verraden en daardoor hun zedelijk gezag verliezen, òf zelven aangetast worden door den adem des tijds, die voor de overgeleverde leer niet gunstig waait. In beide gevallen zal het met de handhaving dier leer slecht gesteld zijn. Buiten de roomsche kerk, is er nog geen middel uitgevonden om kerkelijke besturen luchtdigt af te sluiten tegen de kerkelijke dwalingen die zij, in de gegevene onderstelling, geroepen

zijn te bestrijden of te weren. Bisschop Colenso is weder een leerzaam voorbeeld. Gesteld bovendien, dat bijv. het hervormde kerkbestuur met hart en ziel de kerkelijke belijdenis handhaafde van een vroegere eeuw, wie zou er in onzen tijd mede gediend zijn, die geen vreemdeling is in de theologie, vooral in de theologie der hervorming? Wilde men op zuiver juridiek standpunt het regt der hervormde gezindheid op hare belijdenis ten volle eerbiedigen, geen enkele leeraar zou in de hervormde kerk kunnen blijven en niemand van eenige studie zou er leeraar in kunnen worden. Men zou alzoo getuige zijn van het niet onvermakelijk verschijnsel, dat een kerk door groote naauwgezetheid zichzelf vernietigde. Juist als of iemand zich vilde, door de opperhuid met geweld te reinigen. — Het is niet een der minste verdiensten van den Hoogleeraar Scholten, dat hij de kerkelijke onregtzinnigheid der regtzinnigen in het helderst daglicht heeft geplaatst. De zaak is deze: er is altijd orthodoxie, en daarom meent men, dat de orthodoxie altijd dezelfde blijft. Zij verandert mede, haars ondanks. Het grootste geluk voor iedere orthodoxie van een bepaald tijdvak is hierin gelegen, dat de orthodoxie van een honderd jaar vroeger door niemand meer vertegenwoordigd wordt. Want, leefde de orthodoxie van gisteren nog, de orthodoxie van heden zou hare uiterste linkerzijde zijn. Zonderling toch! Orthodoxie in het gemeen blijft slechts in leven op voorwaarde, dat de orthodoxie van een bepaalde eeuw in tijds begraven wordt. Dit geldt

zelfs voor het roomsch-katholicisme. Het mogt, behoudens zijn regtzinnigheid, tegenover Luther Pelagius huldigen, omdat Augustinus onder de meerderheid der geloovigen geen aanbidders meer telde. Het mogt in '55 het leerstuk van de onbevlekte ontvangenis der Moedermaagd afkondigen, omdat de tegenspraak die eens de domheeren van Lyon, in de twaalfde eeuw, van de zijde der regtzinnigheid ondervonden, nu van de katholieke wereld niet meer te duchten was.

Vreemd is het, dat de opvatting van eene kerkelijke vereeniging als bestemd om hare eens aangenomene leer voor altijd te handhaven, ooit ernstigen bijval heeft gevonden. Waar de kerk die bestemming vervult, moet de mogelijkheid althans erkend worden, dat zij haar eigen doodvonnis onderteekent. Gesteld toch, hetgeen alles behalve ondenkbaar is, dat een kerk zich op een dwaalspoor bevindt, dan zal getrouwheid aan hare belijdenis eenvoudig hardnekkig volharden in de dwaling worden. Waarom van een kerk, d. i. van een verzameling van menschen, onvoorwaardelijk gevorderd, hetgeen in elken mensch op zichzelf niet dan onder groot voorbehoud prijzenswaardig is: volharding bij de eens beledene overtuiging.

Vergeeflijk is echter het droombeeld onzer confessionalisten, die in den regel van kerk- en dogmengeschiedenis geen opzettelijke studie hebben gemaakt. Menschen, die nooit in Engelsch-Indie zijn geweest, zullen niet aarzelen iemand, die naar Bombay vertrekt, de hartelijkste groeten mede te geven voor een

hunner bekenden, die — te Calcutta is gevestigd. Het begrip van afstand is hun niet helder. Indië is Indië. Zoo zouden onze vaderlandsche confessionalisten geen bezwaar gemaakt hebben aan Vinet, bij zijn verscheiden, een gelijken last op te dragen voor Calvijn. Orthodoxie is immers orthodoxie.

Onnoodig is het te velde te trekken tegen hen, die kerkgenootschappen wenschelijk achten wegens het toezigt en de tucht, die daardoor op de groote menigte kan worden uitgeoefend. Men is op dit punt ontgoocheld. Het onevangelisch karakter van de kerkelijke tucht is openbaar. Jezus heeft geen tucht uitgeoefend. Op zijne daden moet men hier acht geven. De overspelige vrouw zou er voor een kerkelijk kollege zoo niet afgekomen zijn. Petrus was zeker na zijne verloochening voor langen tijd in den ban gedaan. Maar wat alles afdoet, op inbeelding rust het geloof aan den invloed en de magt der tucht. De ondervinding leert volstrekt niet dat de menschheid met het afnemen der kerkelijke tucht ontuchtiger is geworden. De openbare schandalen, de eenigen juist die onder het bereik der tucht vallen, zijn veel minder talrijk dan voorheen. Het zou ook wel uitvoerbaar wezen wanneer bijv. een kerkbestuur van 60 leden over een gemeente van 60,000 zielen tucht moest uitoefenen! De handlangers dezer kerkelijke politie zouden dan vrij wat talrijker moeten zijn. Bij de algemeene minachting, waarin de kerkelijke tucht gekomen is, hetgeen zij vooral aan zich zelve te wijten heeft, daar zij — en krachtens

haar natuur — in allerlei nietigheden is afgedaald, valt het echter te bejammeren, dat de aanstelling van onderlingen en diakenen nog veelal pleegt te geschieden in bewoordingen, die met een vroegeren toestand in verband staan, maar heden ten dage haar zin en waarde grootendeels verloren hebben.

Er blijft dus in onze dagen slechts één reden over, waaruit de wenschelijkheid van kerkgenootschappen blijken kan. Alleen een kerkgenootschap maakt het mogelijk personen aan te stellen, die, tegen een zekere geldelijke vergoeding, al hun tijd en krachten besteden kunnen aan hetgeen bevorderlijk mag worden geacht aan de belangen van zedelijkheid en godsdienst. De bepaling, die ik van een kerkgenootschap zou willen geven, komt dus hierop neder: Een kerkgenootschap is een vereeniging, opgerigt of althans in stand gehouden met het doel om, hetzij uit eigen middelen, hetzij uit fondsen die haar door den Staat worden verstrekt, menschen te bezoldigen, die op allerlei wijzen voorgangers behooren te zijn van het godsdienstig en zedelijk leven der maatschappij. In deze bepaling kan ook het israelietisch kerkgenootschap worden opgenomen.

Zulk een vereeniging, het behoeft naauwelijks gezegd te worden, bevindt zich tot den Staat in volmaakt dezelfde betrekking, als waarin iedere andere vereeniging krachtens haren aard geplaatst is. Naar volstrekte zelfstandigheid kan zij niet staan, al moet de grootst mogelijke vrijheid voor haar bedongen worden. Zulk een kerkelijke vereeniging

moet natuurlijk haar programma en hare reglementen hebben. De ondervinding heeft echter geleerd, dat dit programma niet algemeen, niet ruim genoeg kan zijn, en evenzeer dat aan deze reglementen te grooter achting wordt toegedragen naarmate zij eenvoudiger zijn, vrijer van alle noodelooze omslagtigheid; naarmate ieder sneller gevoelt, dat zij uit een verstandig begrepene noodzakelijkheid zijn geboren.

Is het programma, of om het gebruikelijke woord te bezigen, is de belijdenis van een kerkgenootschap niet gesteld in zeer algemeene bewoordingen, die plaats laten voor een zeer groote verscheidenheid van godsdienstige denkwijzen, dan wordt zulk een programma weldra een doode letter, die men bij stilzwijgende overeenkomst ter zijde schuift en waardoor niemands geweten zich meer gebonden acht. Dezelfde eenvoudige regel moet hiervoor gelden, die bij het uitvaardigen van Staatswetten niet straffeloos kan worden vergeten. Zoo dikwijls de Staat een wet afkondigt, die haar steun niet vindt in het zedelijk gevoel der natie, ja dat zedelijk gevoel veeleer beleedigt, werkt de Staat zelf de verstomping van het geweten in de hand, daar ten slotte ieder, als hij er kans toe ziet, de onbillijke wet ontduikt. Een naauwkeurig omschrevene geloofsbelijdenis zal geen doode letter worden als men haar met de uiterste gestrengheid handhaaft, maar in dat geval zal zij de vruchtbare moeder worden van formalisme en huichelarij. Zegenen wij daarom onze nederlandsche hervormde kerk, die door de invoering van de for-

mule, die hare toekomstige leeraars na afgelegd proponentsexamen te onderteekenen hebben, metterdaad slechts een hoogst algemeene belijdenis voor de hare erkent, een belijdenis, die het wezen der christelijke godsdienst met groote onbepaaldheid van uitdrukking aanduidt en tot zeer verschillende opvattingen van dat wezen de volledigste vrijheid geeft of laat.

Wat nu de reglementen van een kerkgenootschap betreft, zij moeten daarom vooral zich door beknoptheid en eenvoudigheid kenmerken, omdat het de reglementen van een kerkgenootschap zijn, d. i. van een vereeniging, die haar doel door de vrije en zelfstandige werkzaamheid van hare leden en vertegenwoordigers het liefst bereiken wil. Men moet het die reglementen altijd aan kunnen zien, dat zij door niemand als de hoofdzaak en door allen eenigzins als een noodzakelijk kwaad worden beschouwd. Het ideaal karakter, dat aan het doel der vereeniging onafscheidelijk verbonden is, kan zij welligt niet behouden in al de middelen die zij bezigt, maar het moet toch in al die middelen zoo weinig mogelijk verloochend worden. Die middelen moeten aan het doel volstrekt ondergeschikt zijn. In één woord, zij mogen de vrije werkzaamheid des geestes nooit belemmeren, integendeel, zij moeten haar krachtig bevorderen.

Tot deze zeer algemeene beginselen moeten wij ons hier bepalen. Er is, het katholicisme uitgezonderd, geen enkele godsdienstige rigting, die met een bepaalden kerkvorm in onmiddellijk en noodza-

kelijk verband staat. De vraag naar den besten kerkvorm is even ongerijmd als de vraag naar den besten regeeringsvorm. Beide vragen zijn van louter praktischen aard, en kunnen nooit in het afgetrokkene, maar alleen met het oog op bepaalde toestanden en bepaalde behoeften uitgemaakt worden.

Wij komen tot hetgeen ten dezen de meeste aandacht verdient. Programma en reglementen zijn bijzaak. Een kerkgenootschap vindt zijn reden van bestaan alleen in de personen, die het, naar de gebruikelijke uitdrukking, tot herders en leeraars aanstelt, en tweederlei behoort diensvolgens hier te worden toegelicht. Vooreerst, onder welke voorwaarde mag zulk een aanstelling gerekend worden een geoorloofde zaak te zijn? En dan, welke hoedanigheden zijn in de aan te stellen personen onmisbare vereischten?

Ik zou meenen dat het een kerkgenootschap volkomen vrij staat, een zoogenaamden stand van geestelijken in het leven te roepen, zoodra het daarbij alle aanspraak op een monopolie van prediking en stichting zorgvuldig vermijdt. Niemand mag, alleen omdat hij niet tot dien geestelijken stand behoort, van wege een kerkgenootschap belemmerd of tegengewerkt worden, wanneer hij meent zijne medemenschen te moeten voorlichten in hetgeen met hunne hoogste belangen ten naauwste zamenhangt, onverschillig of deze voorlichting bij geschrifte en bij tusschenpoozen, of mondeling en op gezette tijden geschiedt. Een geestelijke stand met een vaste bezoldiging is alleen oorbaar, opdat het der maatschappij

nooit aan godsdienstige voorgangers ontbreke. Het geval zou toch kunnen voorkomen, dat er gedurende een geruimen tijd geen enkel bijzonder persoon gevonden werd, die zich bekwaamheid of opgewektheid toekende om zijne medemenschen over hun godsdienstig leven, en hetgeen daarmede in betrekking staat, te onderhouden. Deed dit geval zich voor, zeer velen zouden een leegte gevoelen; bij zeer velen zou het godsdienstig leven sluimeren of kwijnen, en om deze mogelijkheid te voorkomen rigt men een vereeniging op of een kerkgenootschap, dat, zonder in het minst den godsdienstigen geest in zijne uitingen aan banden te willen leggen, met een zeker aantal personen een overeenkomst treft, door welke overeenkomst deze personen gehouden zijn op vaste dagen en uren, in daarvoor geschikte lokalen, tot elk die naar hen luisteren wil te spreken over de godsdienst, zoo als dat kerkgenootschap haar in het algemeen begrijpt, en voorts alles te doen wat aan de zaak der godsdienst bevorderlijk kan zijn.

De ondervinding leert, dat zulk een overeenkomst in den regel uitmuntend beantwoordt aan het doel, dat men er zich mede voorstelt. Overal waar zij bestaat, heeft de prediking, het godsdienstig onderwijs, het bezoeken van armen en kranken geregeld plaats. Op dien grond moet men haar loven, haar voor het oogenblik onontbeerlijk keuren en vooralsnog hare bestendiging wenschen.

De aanstelling van een geestelijken stand is een

maatregel die genomen wordt om orde, volharding, gepastheid te brengen daar, waar ze meer dan ergens elders dringend noodig zijn; een maatregel, waartoe men overgaat omdat het ideaal vooralsnog onbereikbaar is, maar die noodlottig werken kan, zoodra het ideaal daarbij uit het oog wordt verloren.

De volkomene overtolligheid van zulk een maatregel, ziedaar ontegenzeggelijk het ideaal. Wie zou niet wenschen dat in onze zamenleving de mate van godsdienstige geestdrift zoo groot mogt zijn, dat allerwege vrome en verlichte mannen werden gevonden, vol van liefde en verstand, die, den tijd uitkoopende, aan hunne gewone bezigheden de uren wisten te ontwoekeren, hetzij om hunne medeburgers op gezette tijden te stichten en te vermanen, hetzij om kranken en armen die veelzijdige hulp te verleenen, waarop hun droevige staat hun zooveel regt geeft? Wie zou niet wenschen, dat er allerwege kooplieden, regtsgeleerden, geneesheeren, menschen van elken stand en elk beroep, met bescheiden moed opstonden, ieder in zijn kring, zoo groot of zoo klein die wezen mogt, om, naar hun beste weten en gedreven door hunne overtuiging en menschenliefde, te doen, hetgeen nu al te veel aan den predikant wordt overgelaten? Ten dezen bestaat, het moet dankbaar erkend worden, een merkwaardige vooruitgang. Het geheele gebied der filantropie, voorheen, bepaaldelijk vóór de hervorming, uitsluitend de zorg der kerk, wordt thans, en niet enkel in protestantsche

landen, door zoogenoemde leeken bearbeid. Vereenigingen die het onderwijs der jeugd, het verplegen van kranken, het bezoeken van armen, de verstandelijke ontwikkeling van blinden en doofstommen, of de genezing van krankzinnigen bedoelen, dragen gelukkig in onzen tijd volstrekt geen kerkelijk karakter meer, hetgeen men ten opzigte van althans velen dezer inrigtingen vroeger onmogelijk zou hebben geacht. Onze zoogenaamde godshuizen staan veelal nog op kerkelijken bodem, doch ieder stemt toe dat hunne nuttigheid in regte reden zich bevindt tot de mate, waarin het bestuur dezer gestichten uit de kerkelijke sleur getrokken, en van den geest onzer tegenwoordige maatschappij doordrongen wordt.

Verder te gaan schijnt echter vooralsnog onmogelijk. Een geneesheer, die een gebed doet met zijn kranke; een regtskundig redenaar, die van zijne welsprekendheid gebruik maakt om de leer der liefde allen in te prenten; een knap burger, die tot den kring, waartoe hij behoort en waarvan hij de behoeften uitnemend kent, spreken wil over de spijs die niet vergaat, het zijn voorstellingen, die, van het rijk der fantasie ontleend, onwillekeurig een glimlach om de lippen brengen. Dit moet wel zeer nadrukkelijk, maar niet enkel geweten worden aan gebrek aan godsdienstig leven en godsdienstige geestdrift. Niet enkel, neen. Velen missen, met een bepaalde kerkelijke betrekking, de noodige bekwaamheid en nog meer de noodige vrijmoedigheid, om te getuigen van de diepste en heiligste gewaar-

wordingen, die hun hart bewegen; velen vervult een lofwaardige beschroomdheid om zich zonderling aan te stellen of om zich op den voorgrond te plaatsen. Er zijn leeken genoeg, die met even veel vuur over de godsdienst zouden willen spreken, waarmede zij nu wetenschappelijke vraagstukken mondeling behandelen, indien de openbare meening hun de gelegenheid daartoe openstelde. Er zijn leeken, die de openbare meening trotseeren en ten dezen doen wat hun hart hun ingeeft. Ik laat dus elke wettige verontschuldiging gelden. Toch meen ik, zonder mij tot een boetprediker op te werpen, aan veler gebrekkig of kwijnend godsdienstig leven te moeten toeschrijven de omstandigheid, dat stichten en vermanen den officiëelen predikant meestentijds overgelaten worden. Immers, waar talent noch vrijmoedigheid noodig is, wordt ook daar niet hetzelfde verschijnsel waargenomen? Is ieder huisvader een priester in den goeden zin des woords? Zijn ze talrijk, de gezinnen wier hoofd een voorganger is, op welke wijze dan ook, in hetgeen kinderen en dienstbaren op kan leiden tot hooger dan alledaagsche genoegens of dagelijksch bedrijf? In zijn geestig boek: Paris en Amérique, heeft Laboulaye een Parijzenaar geschilderd, die, met al zijne vooroordeelen als door een tooverslag in N.-Amerika overgeplant, op het oogenblik, dat zijn oudste dochter haar hand voor het eerst in de hand harer verloofd legt, vruchteloos door zijne geheel amerikaansch geworden wederhelft wordt aangemaand om het jeugdig paar zijn zegen te geven. Mijn zegen?

zegt hij, ik heb den Paus zien zegenen op het Vatikaan en den pastoor op het altaar en dat was zeer plegtig, maar.... "De God van Isaäc en Rebecca," valt eensklaps de dienstmaagd in, "de God van Jacob en van Rachel zegene en behoede u, in voor- en in tegenspoed, in het leven en in den dood."

Ik heb hier alleen bij te voegen, dat ik het boek in veler handen wensch.

Hoe het zij, het ideaal is vooralsnog onbereikbaar. En dan natuurlijk beter een geestelijke stand, met al de misbruiken, al het klerikalisme waartoe deze instelling aanleiding geeft, dan een maatschappij waarin geen enkele stem zou worden vernomen, die een hoogere wijding verleent aan de gewone omstandigheden des levens en het voertuig is van een verhevene levensbeschouwing. Een geestelijke stand, het behoeft naauwelijks gezegd te worden, is niet anders dan uit allezins gewone menschen zamengesteld. Deze menschen staan met de Godheid in geenerlei bijzondere betrekking, hebben geenerlei lastbrief, die niet ieder volgeling van Jezus heeft ontvangen. Dat zij aan een vaderlandsche akademie eenige kennis hebben opgedaan omtrent oostersche talen, kerkgeschiedenis, predik- en uitlegkunde, levert, het spreekt van zelf, niet den allerminsten waarborg op, dat zij een bijzondere geschiktheid bezitten om voorgangers te zijn van het godsdienstig leven der maatschappij. Ook is er geen wetenschappelijke voorbereiding uit te denken die, geslacht na geslacht, voor honderden van allerlei geboorte en aanleg berekend moet zijn en tevens zulk

een waarborg zou kunnen geven (*). Zij die tot den geestelijken stand behooren, hebben dus boven hunne medemenschen niets vooruit, dan alleen de omstan-

---

(*) Hiermede is niets gezegd ten nadeele van de akademische opleiding, die in ons vaderland aan toekomstige godsdienstleeraars gegeven wordt. Dat voor dezen het verblijf aan een akademie boven een opsluiting in een seminarie verre de voorkeur verdient, kan naauwelijks in twijfel getrokken worden, maar even zeker is het, dat een akademisch-theologische vorming er niet op aangelegd kan zijn om juist godsdienstleeraars te kweeken. Ja, wanneer een theologische faculteit van de godsdienstige opleiding harer leerlingen bijzonder veel werk maakte, zou zij gevaar loopen hare eigenlijke roeping te vergeten, aan de gemoedelijkheid de wetenschappelijkheid ten offer te brengen, en een piëtistischen geest te bevorderen, die ligt tot huichelarij of formalisme aanleiding gaf. Een theologische faculteit kan dan alleen voor het godsdienstig leven van hare kweekelingen van beteekenis zijn, wanneer zij in haar midden hoogleeraren telt, die aan uitgebreide wetenschap een religieuse persoonlijkheid paren. In ons vaderland ontbreken zij gelukkig niet. Waar, om slechts één naam te noemen, een man als Prof. Scholten belast is met het godgeleerd onderwijs, zal de toekomstige predikant, zoo hij zelf een oog en een hart heeft voor het religieuse, niet slechts theologische kennis, maar ook kracht vinden voor de eigenaardige roeping, die hem wacht. Wie toch kan den omgang met die persoonlijkheid genieten, zonder te gevoelen dat wetenschappelijke onderzoekingen nog iets meer en iets ernstigers zijn, dan een spel van het verstand; dat een aanhoudend vertoeven in de hoogste sfeeren van het bespiegelend denken een invloed uitoefent, die den geest versterkt en het hart beter maakt; zonder te beseffen eindelijk, dat het streven eens denkers een religieus streven is bij uitnemendheid? En hij is niet de eenige hoogleeraar, aan wien menig student ook voor zijn godsdienstige ontwikkeling veel te danken heeft.

digheid, dat zij tot een bepaalden stand behooren, dat hun met het goedvinden van velen een bepaald ambt is opgedragen, door welk ambt, gelijk wij het reeds uitdrukten, met orde, volharding en gepastheid geschiedt hetgeen anders òf niet, òf onregelmatig en vaak op onbehoorlijke wijze zou plaats hebben.

Zorgvuldig moet echter gewaakt worden tegen de misbruiken waartoe deze instelling, blijkens de ondervinding, gedurig aanleiding geeft; misbruiken, die onder den gemeenschappelijken naam van klerikalisme kunnen zamengevat worden. Het afdoende middel daarvoor is, dat men nooit het ideaal uit het oog verliest. Een axioma is het en nogtans niet overbodig het te herhalen, dat, in overeenstemming met de diepzinnige zegswijze van Jezus, de maatschappij niet is om den geestelijken stand, maar de geestelijke stand om de maatschappij. Het wordt metterdaad nog te dikwerf vergeten. De hoofdzaak schijnt, niet dat het godsdienstig leven bevorderd worde, maar dat het bevorderd worde door den officiëelen predikant. Wat buiten hem om geschiedt, wordt vaak reeds daarom alleen met leede, soms zelfs met vijandige oogen door hem aangezien. Kerkjen spelen noemt hij alligt iedere godsdienstoefening, die zijne leiding kan ontbeeren, al worden honderden er door gesticht. Separatisme doopt hij gaarne iedere bemoeiïng, die een kerkelijke kleur, maar geen kerkelijk karakter draagt, al blijkt ze aan de behoeften van velen te beantwoorden. Zijn ambtgenoot mag op den kansel gevoelens voordragen,

met zijn eigene gevoelens in lijnregten strijd, hij zal er minder het voorhoofd om fronsen, dan wanneer een afgescheidene, hoe zuiver ook in de leer, de schare tot zich trekt.

Het geslacht der protestantsche klerikalen is aan het uitsterven. Het werd tijd. Het ambt is een voorregt voor hem, die het bekleedt. Doch, in naam van het gezond verstand: hem, die het zonder het ambt kan stellen, worde daarvan geen verwijt gemaakt. Ik kan mij begrijpen, dat iemand zich gelukkig rekent in zijn jeugd noch bakker noch schoenmaker te zijn geweest en veeleer een akademische opleiding te hebben genoten. Maar is een gewezen bakker of schoenmaker in staat, de godsdienstige behoeften van zijne medemenschen te vervullen of op te wekken, een dwaas die het hem in naam van 's mans verleden verbiedt of euvel afneemt. Priesters en levieten zijn goed, maar soms komt een barmhartige Samaritaan niet te onpas.

Het is er ver van af, dat de geest die het klerikalisme voedt, alleen onder officiëele predikanten zou heerschen. Het is een algemeen-menschelijke, ofschoon alles behalve een — zoo als het modewoord heet — reinmenschelijke geest. Het is eenvoudig het vereenzelvigen van ons eigen Ik met het doel, dat wij trachten te bereiken. Deze ongerijmde gelijkstelling vindt men in alle standen der maatschappij terug. Het is de oude gildegeest, die onder ons spookt en rondwaart, maar door de moderne vrijheid krachtig moet gebannen worden, onder deze leus: hetgeen goed is moet tot stand komen, onverschillig door wien.

Op welk gebied de geest van monopolie een verschoonende beoordeeling moge vinden, zeker niet op dat der godsdienst. Vooreerst om het geestelijk doel, dat men zich voorstelt en dat zooveel mogelijk door zuiver geestelijke middelen moet worden nagejaagd, maar ook niet minder omdat hij, die het groote voorbeeld behoort te zijn van iederen predikant, het slagoffer is geworden van dien eigen geest van klerikalisme. Het spreekt wel van zelf, dat wij ons behooren te wachten van het aankweeken van een gezindheid, die Jezus aan het kruis heeft gebragt. En dit is niet te veel gezegd. Waren er destijds onder de geestelijke leidslieden van het volk enkel mannen als Gamaliël geweest, Jezus had in vrede zijne levensdagen gesleten. Maar neen, dat niet-officiëele in de werkzaamheid van Jezus kon men niet verdragen. Het scheen te vaak, alsof hij, om zijn doel te bereiken, de bestaande orde van zaken wel ontbeeren kon. Het kwam bij niemand op, met bescheidenheid na te gaan of er van de groote ingenomenheid des volks met dezen hunnen leeraar ook iets voor het godsdienstig leven der natie te wachten was. Niemand vraagde of de leerlingen, die hij vormde, zulke bijzonder slechte menschen waren; of het volk, waar het hem volgde, tot ongeregtigheden oversloeg. Men was nu eens veroordeeld om de joodsche kerk in stand te houden. Men kon dat dierbaar kleinood der vaderen toch niet prijsgeven. Ieder die op het heilrijk gezag der joodsche priesters en op de getrouwe handhaving der oude,

welbeproefde joodsche belijdenis prijs stelde, moest immers den onkerkelijken man op de krachtdadigste wijze den mond snoeren.

Klerikalisme heet een der beulen van den Zoon des menschen. Daarom zij het klerikalisme den christenleeraar een gruwel en een ergernis.

Is het bovendien niet een dwaasheid, krachten te verwaarloozen of te vernietigen, die in ieder geval gerigt zijn naar hetzelfde doel, dat predikant en zich voorstellen? Als een predikant eenig begrip heeft van den omvang der taak die op zijne schouders rust, van de magt der tegenpartij waartegen zijn geheele leven een voortdurende strijd is, moet hij met geestelijke blindheid zijn geslagen om gewone gemeenteleden te verbieden of te verhinderen, dat zij, naar hunne gaven en inzigten, hoe gebrekkig en bekrompen die soms ook zijn mogen, dezelfde tegenpartij aantasten, die met een algemeenen naam goddeloosheid of zonde heet. Vaak is het de grootste doorn in het overigens niet zeer gepijnigd vleesch van een predikant, dat een onkerkelijk persoon een kerk bouwt vlak naast de zijne. Hoe is het mogelijk? Ik voor mij zou wenschen, dat er tien kerken naast de mijne verrezen en dat zij allen te klein werden bevonden om het aantal hoorders te bevatten. Is de maatschappij reeds zoo voortreffelijk, is het aantal officiëele predikanten reeds zoo voldoende, dat men geene hulptroepen, al zijn ze nog ongeoefend, meer gebruiken kan? Een godsdienstige zamenkomst, die op een officiëel kerkuur vergadert, welk een bron van zielskwelling! Inder-

daad, en waarom toch! Wie den gevestigden predikant liever hoort zal er niet heengaan, en wie hem liever niet hoort behoeft toch niet, als straf voor dit zijn vergrijp, van alle godsdienstoefening verstoken te blijven. Doch, zegt men, hetgeen buiten de bestaande kerk geschiedt is vaak zoo onbetamelijk, de taal die daar gehoord wordt zoo onbeschaafd, zoo dweepachtig; het zijn geen goede godsdienstige denkbeelden, die aldus verspreid worden. Maar hoe? Zijn wij, gevestigde predikanten, in deze zaken onfeilbare scheidsregters? Zullen wij de leervrijheid smoren, waardoor wij leven? Heeft de kerk alleen het privilegie van altijd slechts waarheid vermengd met dwaling te bezitten? Zijn er in het geheel niet zekere balken, die ons verhinderen moesten zekere splinters te zien?

Rukken wij toch den blinddoek af. Een geestelijke stand is eenvoudig een nuttigheidsmaatregel. Beelden wij ons niet in dat wij, door er toe te behooren, het monopolie hebben van een pligtsvervulling, waartoe niet ieder, als het hem goeddunkt, zich geroepen mag gevoelen. Ons bijzonder, ons officieel karakter is van zuiver menschelijken oorsprong. Of gelooven wij in een Stedehouder Christi die ons heeft aangesteld? Heeft een bisschop, opvolger in de regte lijn van Petrus, ons de handen opgelegd? De uitnemendheid eener bestaande kerk kan en moet alleen door hare uitnemendheid blijken. Zij mag slechts een bestaande kerk zijn, zoo lang zij aan de behoeften der godsdienstige bevolking voldoet. Gesteld, dat zij het niet meer deed, dat hare gebou-

wen ledig stonden, dat aan hare predikers geen godsdienstig onderwijs meer werd gevraagd, dan zou de bestaande kerk niet langer de bezoldiging van den Staat kunnen trekken, zonder zich aan diefstal schuldig te maken. Wie zou over zijn hoofd de schande willen brengen, die de episkopaalsche kerk in Ierland beleeft?

Het gewigt van den geestelijken stand zal in aller schatting toenemen, naarmate deze stand aan bescheidenheid wint. Het is de dwaze trots van een bezetting, waardoor zij hatelijk wordt in de oogen van een bevolking. Niemand veracht den krijgsman, die uitsluitend in getrouwe pligtsvervulling zijn eer zoekt. De geestelijke stand van heden heeft in menig opzigt de feilen der vaderen goed te maken en voor die feilen te boeten. Heerschzucht, bemoeizucht, staatkundige partijgeest, onverdraagzaamheid, langdradigheid, onvatbaarheid voor de teekenen der tijden, is dat niet

......die grosse Brüderkrankheit,
Das Tausendjährige Familiënübel,
Die aus dem Nil-Thal mitgeschleppte Plage,
Der altägyptisch ungesunde Glauben....?

Vandaar, dat wij van allerlei betrekkingen uitgesloten zijn; vandaar dat een vriend, die ons gewoonlijk "onze feilen toont en niet verschoont," geestelijken de pariaas der maatschappij heeft genoemd (*). Onze overmagt van voorheen is de oorzaak onzer tegenwoor-

(*) Zie de Julij-aflevering van "de Tijdspiegel."

dige onmagt. Doch die onmagt zal slechts schijnbaar zijn als wij beseffen, waarin onze ware magt gezocht moet worden. Een Pio Nono moge nog dwingen als een kind om een luttel wereldlijk gezag, wij volgen zijn voorbeeld niet. Als de minsten zullen wij de meesten wezen, als dienstknechten meesters.

IV.

Dit voert ons tot de beantwoording van de tweede vraag: Wat vooral wordt er vereischt in de personen, die door een kerkgenootschap als zijne woordvoerders worden aangesteld? Wij denken hier alleen aan een christelijk en wel aan een protestantsch kerkgenootschap. Gelijk een kerkgenootschap, zoo moet ook de predikant in zichzelf zijne aanbeveling en de verdediging van zijn bestaan medebrengen. Niet van eenige goddelijke instelling ontleent hij zijn regt van bestaan, niet van een gewaande roepstem der gemeente. Dat regt moet uitsluitend blijken uit het nut, dat hij in de maatschappelijke zamenleving sticht. Het is alleen aan zijne werkzaamheid om te bewijzen, dat hij niet het vijfde is der raderen aan de zegekar, waarop de maatschappij hare toekomst tegemoet snelt.

Wij willen beproeven eenige trekken bijéén te zamelen van het ideaal, dat ons van den kerkleeraar voor den geest zweeft. Het is zeker niet de gemakkelijkste taak, die men ondernemen kan, doch men gevoelt er zich dubbel sterk toe gedrongen, als

men op de geringe ingenomenheid let, die jeugdige theologanten tegenover hunne aanstaande roeping beziélt en zich in onze dagen bij velen in een verlaten van de eens gekozen vaan openbaart.

Ik moet hier een eenvoudige verdeeling maken en in mijn beschouwen van den Evangeliedienaar achtereenvolgens stilstaan bij den prediker, den katecheet en den herder.

V.

Geläut im Thal! Hinab zu schauen
Noch diesen Berg hinan im Flug!
O Gott! durch abendrothe Auen
Dort unten zieht ein Leichenzug!
Wohl giebt des Sarges Kranz mir Kunde:
Ein Mädchen war es, eine Braut!
Sie starb vor der ersehnten Stunde,
Die sie dem Liebsten angetraut.
Dort geht ihr Schatz. Die Thränen rollen
Ihm von dem braunen Angesicht.
Die Mädchen singen, doch es wollen
Die Noten aus der Kehle nicht.
Ich schlosz dem Zug mich an. Sie lenkten
Zum Grab — ich dacht' an dich mein Lieb;
Wenn so sie dich zur Ruhe senkten,
Was mir auf Erden dann noch blieb?
Auch meine heiszen Thränen flossen,
Andächtig sang ich mit den Chor,
Rings war ein tief Gefühl ergossen:
Da trat der schwarze Pfarrer vor.
Er wüthete in heil'gen Sprüchen,
Und senkte auf den Todtenschrein,
Sammt den Gefühle Wohlgerüchen,
Verwelkte Redeblümelein.
Er sprach so salbungsvoll langweilig,
So orthodox, so ganz verdorrt —
Mir trockneten die Thränen eilig,
Und pfeifend zog ich weiter fort.

Kinkel, *Vom Friedhofe.*

Is er niet iets zwaarmoedigs in de woorden, waarmede de werkzaamheid wordt aangeduid van hem, die

zijne natuurgenooten tot hooger zedelijkheid en inniger vroomheid naar vermogen tracht op te leiden? Zoo heet bijvoorbeeld zijn wekelijksch werk een preek, en deze naam is reeds overgegaan op ieder vertoog, dat juist niet door kortheid of bevalligheid uitmunt. Een preek te maken is dan ook een zaak, die veler verbazing opwekt, en hem die er toe geroepen wordt een berg toeschijnt, hooger dan eenig andere. Zou dat schrikbeeld niet grootendeels wijken als men zich voorstelt, dat niemand geroepen is een preek te maken, maar sommigen het aangenaam voorregt bezitten van, onder de gunstigste omstandigheden, voor een gehoor, welks aandacht men niet noodig heeft te bezweeren, een goed half uur op gezette tijden te mogen spreken over zaken, die met onze hoogste belangen in naauwe betrekking staan?

Een voorregt is het, vooral wanneer men het doen mag als gevestigd predikant. In dat geval toch denkt niemand aan aanmatiging. Een predikant moet nu eens prediken. Hij stelt zich niet op den voorgrond, hij wordt op den voorgrond geroepen. Ieder gunt hem het woord; en hij neemt het op als een regt, dat hij op niemand behoeft te veroveren. Enkele gelegenheden uitgezonderd, waarbij, naar een zeer dwaas gebruik, de predikbeurten zich opéénhoopen, is een predikbeurt nooit een last, steeds een lust. Men zou al een zeer koud hart moeten hebben of weinig met de werkelijke toestanden bekend moeten zijn, wanneer men zich niet opgewekt gevoelde om, als men er bovendien toe geroepen wordt, iedere week een-,

zij het ook tweemaal, een godsdienstig woord te spreken overeenkomstig de behoeften van menschen, waaronder er zijn die men van zeer nabij kent, een woord van hoop, van liefde, van waarschuwing, van opwekking, al naar het pas geeft. En moet deze gemoedelijke zijde der prediking met zekere soberheid behandeld worden, welnu het hoofd is al zeer ledig, de lektuur is al zeer gering van hem, die niet om de zeven dagen een paar godsdienstige of zedelijke denkbeelden vindt, waarover het de moeite waard is het drievierde van een uur te handelen, vooral nu het, volgens een eerbiedwaardige gewoonte, altijd geschieden mag over een woord uit een boek, dat van zinrijke en treffende woorden overvloeit.

De nuttigheid der prediking kan alleen in twijfel getrokken worden door hem, die onbekend is met de magt van het menschelijk woord. Predikt het Evangelie aan alle kreaturen; de uitspraak moge al of niet van Jezus zijn, zij getuigt van wijsheid en doorzigt, en bevat het geheim van den snellen voortgang, dien het christendom heeft gemaakt. Waar het aankomt op de verspreiding of onderhouding van overtuigingen, gaat er geen magt boven die der mondelinge voordragt. Zelfs na de uitvinding der boekdrukkunst, zelfs in onzen tijd van ademloos lezen, is er van deze waarheid niets verloren gegaan. Betrekkelijk zal er altijd weinig gelezen worden, en zal de groote meerderheid dus altijd behoefte gevoelen aan het gesproken woord. Maar ook wie gaarne leest, erkent even gaarne, dat de menschelijke stem

hem een welkom en soms onmisbaar voertuig is van de liefste gewaarwordingen.

De prediking kan hare aantrekkelijkheid zoowel als haar nut alleen verliezen door den prediker. Is het aangenaam en goed naar een preek te luisteren? De vraag staat natuurlijk geheel gelijk met deze andere: is het aangenaam en goed een letterkundige, of een wetenschappelijke voordragt bij te wonen? Geen dezer beide vragen kan in het afgetrokkene beantwoord worden. De inhoud en de vorm van hetgeen den prediker zijn gehoor ten beste geeft, daarvan hangt hier alles af. Kan die inhoud belangstelling inboezemen, is die vorm niet hinderlijk maar geschikt om het woord indruk te doen maken, dan zal het uur in de kerk voor niemand verloren zijn.

Hoe moet er gepredikt worden, wat en waarom? Ziedaar hetgeen hier het meest onze opmerkzaamheid trekt. Op het hoe is het antwoord eenvoudig. Er moet zóó gepredikt worden, dat er geluisterd wordt. 's Menschen aandacht is aan vaste wetten onderworpen. Men kan misschien vrijwillig naar iets luisteren, ook al is het zeer vervelend, maar zeker is het, dat niemand weigeren kan te luisteren naar hetgeen werkelijk de aandacht boeit. Een redenaar behoeft zijn gehoor niet om welwillende aandacht te vragen. Hij moet aandacht eischen; gebieden dat er aandacht zij, niemand toestaan in zijne plaats eenig geluid te geven. Aandacht is een stemming evenzeer als liefde of eerbied; een stemming waarin niemand zich willekeurig brengen kan, maar waarin wij met onweder-

staanbare kracht kunnen worden gebragt. Aandacht moet, als liefde en eerbied, ons ingeboezemd worden, en een redenaar die in ernst de hoorders beleefdelijk verzoekt hunne aandacht hem te verleenen, staat gelijk met een winkelier, die niet van de deugdelijkheid zijner waar, maar van een dagbladaankondiging, waarin hij om gunst en rekommandatie vraagt, den bloei zijner zaak verwacht.

Ook is het geen geheim wat inderdaad aandacht gebiedt, en men behoeft geen welsprekendheid te bezitten van het eerste water om deze kunst te verstaan. Hiervoor zijn enkele eenvoudige regels aan te geven, die niet straffeloos veronachtzaamd kunnen worden, ofschoon men hier vooral aan de spreuk gedachtig behoort te blijven: geen regel zonder uitzondering.

Om de aandacht gevangen te nemen, moet er meer nagelaten dan gedaan worden. Wie eentoonigheid en langdradigheid vermijdt, wie alle dwaze deftigheid ter zijde stelt met elke soort van onnatuurlijkheid, wie zooveel mogelijk alles schuwt wat hem op den predikstoel ongelijk maakt aan zichzelf, zal vroeg of laat van dat snoeijen en kappen de vruchten wel plukken. Ik ben geneigd te gelooven, dat ieder spreker in zijn eigen stemorgaan voldoende hulpmiddelen bezit om de aandacht gaande te houden, wanneer hij de moeite neemt, zich van iederen aangeleerden of overgenomen spreektrant te ontdoen, en ijverig op het spoor tracht te komen van hetgeen z ij n natuur, z ij n aanleg, de

geheele eigenaardigheid van zijn persoon voor den kansel medebrengt. Sommige predikanten zijn echter van het nut dezer opmerking zoo weinig overtuigd dat zij, in stede van op den kansel als in het leven, veeleer in het leven als op den kansel beginnen te spreken.

Misschien dunkt ook menigeen dit voorschrift al te eenvoudig; misschien had men verwacht, dat ik den weg tot ware welsprekendheid zou wijzen. Gesteld dat ik het vermogt, ik zou het niet willen beproeven. Ik beschouw het juist als de groote plaag van ieder, die in het openbaar het woord moet voeren, dat hem een ideaal van welsprekendheid voor den geest zweeft, naar hetwelk hij met onbezweken moed zich voorneemt te streven. Veel verstandiger is het in mijn oog, zich wel te doordringen van de overtuiging, dat welsprekendheid de gave is, waar de natuur welligt het allerkarigst mede te werk gaat. Dat, bijvoorbeeld aan onze vaderlandsche hoogescholen, drie honderd jonge mannen ernstig aanspraak zouden maken op eigenlijk gezegde welsprekendheid, is een denkbeeld, dat ons een glimlach of een zucht, maar geenerlei sympathie ontlokt. Het is de vraag of er op dit oogenblik in ons vaderland vijf welsprekende redenaars worden gevonden. Als een Adolphe Monod of een Lacordaire ten grave zijn gedragen, hoort men gedurende een langen tijd niet weder van koningen, die in Israël zijn opgestaan. De oudheid is niet rijk aan welsprekenden. De voorzitter van het Engelsch Parlement, al gaat hij nog zoover in de herinnering terug, kan ze misschien tellen op zijne vingeren.

De welsprekendheid moet dus slechts komen als zij wil en tot wien zij wil, even goed als de muze der dichtkunst. Laat men haar die vrijheid niet, dan is het gevolg, niet dat men haar tot zich trekt, maar dat zij, tot straf voor onze onbescheidenheid, ons haar eigen karikatuur zendt met de begoocheling er bij, die ons de karikatuur voor haar wezen doet houden. Inderdaad, weinigen leggen zich op het predikambt toe, zonder demosthenische velleïteiten in zich te gevoelen. Al spoedig maakt men zich nu van eenige overgeleverde vormen der welsprekendheid meester, in afwachting, dat de geheimzinnige muze die vormen vroeg of laat wel eens zal bezielen. Dit gebeurt in den regel natuurlijk niet, en ziedaar onzen armen redenaar zijn leven lang veroordeeld, om zich aan te stellen met stembuiging, gebaren en woordenkeus, juist alsof hij welsprekend was. Benijdenswaardig lot!

Een kalmer, een bescheidener opvatting van de kerkelijke prediking kan geen kwaad. Omdat iemand geplaatst is bij een gemeente en een toga draagt, wordt hij nog niet eensklaps van een gewoon student herschapen in een Godsgezant, in een profeet met goddelijken lastbrief. Heeft men een goed woord tot zijne medemenschen te spreken, men bedenke allereerst wat men eigenlijk zeggen wil, en hoe het op de eenvoudigste en natuurlijkste wijs kan gezegd worden. Dit vereischt echter de grootste zorg en een aanhoudende inspanning. Eenvoudige zaken eenvoudig uit te drukken en eenvoudig voor te dragen, is een kunst die ieder kan aanleeren, doch niet dan met

groote en onafgebrokene oefening, een oefening, die niet alleen kunstvaardigheid maar ook de ontwikkeling van het zedelijk karakter ten doel moet hebben. Want er is geen volkomenheid op kunstgebied, die niet met zekere zedelijke eigenschappen in verband staat. Zoo wij gebreken blijven aanhouden en niet de hoogte bereiken, die onze aanleg deed verwachten, het is veelal, dat wij te ijdel zijn geweest om openhartige en gestrenge kritiek uit te lokken en op te volgen, of te traag om voor eenigen tijd al onze beschikbare uren aan een bepaalde zaak te wijden.

Het is hier de plaats niet om in al de praktische bijzonderheden te treden, die met de vorming van den kerkredenaar in verband staan. Ik bepaal mij tot het aanstippen van die zaken waarvan de wenschelijkheid, in verband met het streven der moderne rigting, in het oog valt.

Wij zijn aan twee uitersten overgeleverd: hoogdravendheid en het najagen van een zekere platheid, die verkeerdelijk voor populariteit wordt gehouden. Eenvoudigheid en kieschheid of goede smaak, zijn de wapenen tegen deze beide vijanden. Laat uw preek uitgedoscht zijn als uwe dochter, noch opgeschikt, noch beneden haar stand. Moest ik kiezen, ik zou aan een hoogdravende preek de voorkeur geven boven een leerrede, waarin platte uitdrukkingen voorkomen; de eerste getuigt in ieder geval van de zucht des predikers om de waardigheid van zijn onderwerp niet uit het oog te verliezen. Een hoogdravende preek treft niemand en sticht daarom geen goed, maar zij is in ieder geval

onschuldig. Een preek, waarin tegen een kiesch en fijn gevoel gezondigd wordt, doet zeker kwaad, daar zij de hoorders stijft in de smakeloosheid, die misschien hun leven reeds kenmerkt. Men mag den naaste niet oordeelen, toch wekt een prediking met zoogenaamd populaire zetten, die den toets van den zuiversten smaak niet kunnen doorstaan, het vermoeden bij mij op, dat de prediker te veel op het altaar der ijdelheid offert. Deze kwinkslagen leiden de aandacht van het onderwerp af en vestigen haar op den prediker. De prediker moet zooveel mogelijk zichzelven uitwisschen, en niet zijn gehoor in voortdurende spanning houden wegens een telkens te verwachten uiting van zonderlingheid. Populair te zijn in den zin van al te gemeenzaam, is geenszins een zeer zware kunst. Heeft men zich eens op den voet gezet van op den predikstoel te spreken als aan buurmans achterdeur, dan verkrijgt men al spoedig de benijdbare vrijmoedigheid van iemand, die voor een kermistent het volk bezighoudt. Die vrijmoedigheid moet dan een minder schoonen naam dragen.

Eenvoudig en kiesch, dat zijn, zooveel den vorm aangaat, de twee voornaamste eigenschappen van een goede, godsdienstige rede. Men spreke in de gelouterde taal van het dagelijksch leven en men rigte zich voornamelijk tot hart en verbeelding. Een afgetrokken betoog kan wel gelezen, niet aangehoord worden door een gemengde schare. De scherpzinnigste en geleerdste redeneeringen zijn op den kansel verloren. Men zorge meer voor de belangrijkheid dan voor het aantal zijner

denkbeelden. Een goede preek wordt door te grooten rijkdom van denkbeelden bedorven. De meester wordt niet aan het getal, maar aan de ontwikkeling zijner denkbeelden gekend. Er zij rust in den ontwikkelingsgang, rust in de voordragt der rede, niet de rust der onverschilligheid, maar de rust der zelfbeheersching, de rust van het volkomen geloof in de belangrijkheid van hetgeen men voordraagt.

Aan onze vorming als prediker der godsdienst kan naauwelijks genoeg zorg en tijd worden besteed, gedurende de eerste jaren van onze kerkelijke loopbaan. Daarna is de tijd van voorbereiding natuurlijk voorbij. Alles worde daaraan dienstbaar gemaakt. Geen moeite worde ontzien bij het stellen, het verbeteren, het over- en overschrijven, het van buiten leeren der preek; en dit alles, het spreekt van zelf, niet om een naam te verkrijgen, die onze ijdelheid streelt, of om onze "gevestigde reputatie" op te houden, maar omdat geen tijd noch moeite, hoe belangrijk ook, verloren zijn als ze besteed worden om ons geschikt te maken voor een prediking, die, als ze goed is, uitstekend werken kan. Er moet zoo onbegrijpelijk veel afgeleerd worden, eer wij waardige tolken zijn van Gods liefde, in Jezus geopenbaard. Om, naar de zeldzaam schoone uitdrukking, "loop" te verkrijgen en een gehoor in stomme verbazing te zetten, ach, daartoe is weinig noodig; daartoe behoeft men alleen met verstand en smaak zich te schikken naar de groote menigte en met een zekere handigheid een groote verachting te paren voor het publiek; maar

om nut te stichten in den vollen zin des woords, daarvoor zijn jaren van onvermoeide inspanning niet te veel.

Een onmisbaar bestanddeel van onze vorming tot kerkleeraars is de gezette beoefening der nieuwere, vooral der fransche letterkunde. Het is de eenige weg om van een zekere logheid van stijl bevrijd te worden, die den Hollander van nature eigen is. Wij bezitten in de nieuwere letterkunde, vooral van Frankrijk, een school, die niemand ongestraft voor zijn smaak en voor de inkleeding zijner denkbeelden onbezocht kan laten. In die school moge ook het gevoel gescherpt worden voor hetgeen des hoorders lachlust kan prikkelen, ten nadeele van den spreker. Er is veel, dat noch door zedelijk of godsdienstig, maar alleen door dit gevoel veroordeeld wordt en ook inderdaad afkeuring verdient. Wanneer een prediker ons in den gebede voorgaat met een: "o Barmhartige Samaritaan", wanneer hij ons belooft om terwijl wij, zijne hoorders, langs den oever wandelen, telkens in de diepte van het tekstwoord voor ons af te dalen om paarlen naar boven te brengen; of wanneer een leeraar zijn' hoorders, gedurende een half uur, haarfijn uitlegt dat zij eigenlijk verkapte fariseërs zijn, dan kan dit treffend en stichtelijk wezen — misschien! maar zeker is het vermakelijk, en dat is toch juist niet de eerste indruk, dien een preek te weeg moet brengen. (*)

(*) Wie er belang in stelt, kan de bovenstaande opmerkingen aanvullen met hetgeen door mij geschreven werd: Godgel. en Wijsg. Opstellen, blz. 395—423. *Elementen eener homiletiek voor onzen tijd.* 1857.

Deze wenken geven slechts in leerstelligen vorm de denkbeelden terug, die in onze dagen meer en meer in toepassing worden gebragt. De preekkunst heeft in de laatste jaren groote vorderingen gemaakt. Opmerkelijk genoeg, hebben wij ze misschien voor het grootste deel te danken aan een godsdienstige rigting, die overigens niet van nieuwigheden houdt. Niemand kan, geloof ik, tegenspreken dat het methodisme het eerst de overgeleverde, stroeve spreekvormen verbroken en van de godsdienstige rede een levend woord heeft gemaakt. De opvatting van de preek niet als een vertoog, maar als een woord uit het hart tot het hart, niet als een "keurig stuk," behoorlijk verdeeld, met allerlei dogmatische en exegetische fijnigheden verrijkt of met fraaije tafereelen opgesierd en met een regelmatige toepassing aan het slot; maar als een aanval, als een stormloopen op al wat met het rijk der duisternis in verband staat, die opvatting, die hervorming, die nieuwigheid hebben alle andere protestantsche rigtingen sedert van het methodisme overgenomen. Zoo brengen wij ieder een steen aan voor het groote gebouw der toekomst, de een in zijn onnoozelheid, de ander willens en wetens, maar niemand ontgaat zijn loon.

Heerscht er in onze dagen vrij groote eenstemmigheid omtrent den besten preekvorm, en wordt zelfs ten dezen de geest van gedurige hervorming niet geschuwd, de vraag: wat de inhoud der prediking behoort uit te maken, wordt in zeer verschillenden zin beantwoord.

Het antwoord is voor mij gegeven in de schoone en eenvoudige formule, die ieder onderteekent, zoodra hij het leeraarsambt bij het hervormd kerkgenootschap aanvaardt. De genade Gods in Jezus geopenbaard, d. i. de goddelijke liefde voor zoover deze mij door Jezus, door zijn persoon, zijn onderwijs en zijn geschiedenis duidelijk en voelbaar is geworden, ziedaar den hoofdinhoud, naar het mij voorkomt, van iedere christelijk-godsdienstige prediking. Deze is dus een prediking van de godsdienst van Jezus, die geheel opgaat in het door daden zich vruchtbaar betoonend geloof aan Gods heilige Liefde. (*)

De godsdienst van Jezus. Wat is deze eenvoudige uitdrukking nog weinig in gebruik. Lessing en Herder hebben haar toch reeds lang genoeg geleden ingevoerd, maar tot hiertoe te vergeefs. Mij lacht zij bijzonder toe, omdat reeds het enkele woord ons met de gedachte verplaatst in het binnenste heiligdom van dat liefhebbend en diep gemoed, waaraan de menschheid hare edelste gewaarwordingen te danken heeft.

De godsdienst van Jezus, zij doet ons niet aan vele spitvondige leerstukken of ingewikkelde plegtigheden denken, maar aan iets zoo schoon, zoo zacht, zoo mild, dat ik mij waarlijk verbeeld, dat alle men-

(*) De uitdrukking: heilige liefde neem ik over om niet verkeerd verstaan te worden, maar zij behelst in mijn oog een pleonasme. Een onheilige liefde is haar naam niet waardig.

schen haar slechts moesten kennen om haar lief te hebben en over te nemen.

Doch eene opheldering is noodzakelijk. Niet in de eerste plaats de godsdienst, die Jezus gepredikt heeft, maar de godsdienst, die hij zelf gehad en in beoefening heeft gebragt, zij is het, die ik met de gebezigde uitdrukking op het oog heb. Natuurlijk heeft hij geen andere godsdienst gepredikt dan die hij zelf bezat, doch de onderscheiding maken wij, omdat op de beteekenis en de kracht der persoonlijkheid naauwelijks genoeg kan gelet worden. Zonderling mag het heeten, dat een der beroemdste schrijvers van onzen tijd er zelfs een oogenblik aan kan gedacht hebben, een geschiedenis van het ontstaan des Christendoms te geven, waarin de naam van Jezus ternaauwernood een plaats zou hebben gevonden. De persoonlijkheid, waaronder ik eenvoudig versta de bepaalde bestaanswijze van een zamenstel van geestelijke krachten, de persoonlijkheid is de hoogste magt. Niet wat iemand zegt, denkt of doet, maar wat hij is, ziedaar hetgeen hem zijn plaats aanwijst in de geschiedenis van ons geslacht. Als twee hetzelfde doen en zeggen, doen en zeggen zij hetzelfde evenwel niet, als zij niet dezelfden zijn.

De godsdienst van Jezus te prediken is derhalve niet eenige afgetrokkene, godsdienstige of zedelijke voorschriften den volke voor te houden, die te regt of te onregt als van Jezus afkomstig worden beschouwd, neen, het is naar ons vermogen de persoonlijkheid van Jezus af te schilderen voor de oogen

der gemeente, opdat in hem al wat goed en vroom is bemind worde. Gelijk wij schoonheid of deugd soms belichaamd noemen, zoo is het niet ongepast het één zijn, de gemeenschap met God verpersoonlijkt te achten in Jezus. Wij mogen dus niet eens van zijne godsdienstige persoonlijkheid spreken, maar uitsluitend van zijne persoonlijkheid in het algemeen, zonder eenig toevoegsel. Al wat ons gegeven is van historischen takt, van verbeelding, van voorstellingsvermogen, moet aan het doen herleven van die persoonlijkheid worden dienstbaar gemaakt. Wij leeren haar kennen vooral uit den indruk, dien zij teweeg heeft gebragt, een indruk, dien wij in de evangelische verhalen terug vinden, zoowel als in de karakters, die zich bij den vroegsten aanvang onzer jaartelling, kennelijk onder den invloed van Jezus gevormd hebben.

Als wij alleen uit deze bron de kennis van Jezus' persoonlijkheid willen putten, hebben wij er dit groote voordeel van, dat wij ons met vragen van historische kritiek naauwelijks behoeven op te houden. Zoodra toch de hooge ouderdom van de evangelische verhalen vaststaat, is het niet meer noodig naar de geloofwaardigheid der bijzonderheden naauwkeurig onderzoek te doen. De verhalen geven immers, hetzij ze letterlijk betrouwbaar zijn of niet, den indruk weder, dien Jezus nagelaten had. Van wonderen vloeijen zij over. Gesteld nu eens, dat die wonderberigten enkel een kring van legenden vormen, zijn wij dan niet geregtigd te vragen: wie is de persoon,

omtrent wien zulke legenden konden ontstaan, legenden, die allen de teederste liefde en een geest van onuitputtelijke mildheid ademen? Indien ik van iemand, wiens aangezigt ik nooit heb gezien, na zijn afsterven verneem, dat hij dooven het gehoor, blinden het gezigt, dooden het leven teruggegeven heeft; dat men het voldoende achtte den zoom zijns kleeds aan te raken, om terstond te genezen; dat gansche scharen in zijn tegenwoordigheid met weinige brooden en visschen geen honger bleven gevoelen, dan kan ik deze berigten voetstoots aannemen, maar ik kan ook aan onwillekeurige overdrijving gelooven. Evenwel, al doe ik dit laatste, mijne ingenomenheid met den persoon van wien mij gesproken wordt, zal er volstrekt niet minder om zijn. Hoe talrijk mogen de lieden wel wezen met wier naam, na hun verscheiden, de legende, ook in haar stoutste overdrijving, eens dergelijke beminnelijke tooneelen zal kunnen verbinden?

De evangelische wonderhalen, hoe ook beoordeeld uit het oogpunt der historische kritiek, blijven dus altijd een kostbare bron voor de kennis van Jezus' persoonlijkheid, en niet minder is het de aandachtige beschouwing van de geheel nieuwe karakters, die zich onder den invloed van Jezus hebben gevormd. Een krachtige persoonlijkheid doet altijd in hare mate, wat van den Jehovah van het oude Verbond opgeteekend staat: zij maakt de menschen naar haar beeld en gelijkenis. Het landschap is verschillend, naar het licht dat er op valt. De mensch is een ander, naar de natuur die hem omgeeft. Zonder zich

aan huichelarij schuldig te maken, is hij evenzeer een ander naar gelang van de persoonlijkheid, wier invloed hij ondervindt. Als Goethe zijn Gretchen zeggen laat tot Faust:

> "Mir wird's so wohl in deinem Arm,
> So frei, so hingegeben warm,
> Und seine Gegenwart schnürrt mir das Inn're zu,"

welke laatste regel op Mefistofeles doelt, verraadt hij slechts zijne gewone menschenkennis. De opregtste blijft niet in ieders nabijheid dezelfde. De verbinding met een bepaald karakter doet bepaalde eigenschappen bij ons opborrelen, terwijl de overigen een precipitaat vormen.

Jezus wordt dus gekend uit zijne omgeving, en in het gemeen uit de karakters, die bekennen dat zij den invloed van het zijne hebben ondergaan. Zoo blijft hij ons geen onbekend persoon, geen anonieme zedeleeraar, met wiens spreuken wij ons tevreden moeten stellen; zoo zweeft hij niet langer als een mythologisch wezen in de wolken. Neen, de godsdienstige waarheid is in hem vleesch en been geworden, en vruchtbaar kan slechts de prediking zijn, die een prediking van Jezus is. Benijdbaar hij, die een groote ziel en een groot talent heeft ontvangen om die eenige persoonlijkheid iets nader te brengen tot de verbeelding en het hart zijner medemenschen; die door zijn voorstelling en fijne opmerkingsgave oogen openen, gemoederen ontsluiten mag voor dien Vriend van zondaren en verdoolden, dien teederen Geneesmees-

ter der zielen, dien grooten Lijder. Hij bewijst zijn' lotgenooten een onschatbare dienst.

Is, zóó opgevat, de prediking niet een aantrekkelijk werk? Al brengen wij het niet allen even ver in de fotografie van dat heerlijk beeld, ook als wij nog onbedreven kunstenaars zijn zal de gelijkenis toch wel herkenbaar wezen. Anders begrepen, schijnt de prediking mij een zware en ondankbare taak. Ik kan het niet verheelen:

Indien ik, in deze eeuw van twijfel en ongeloof, waarin alle beginselen op nieuw worden onderzocht, waarin de meerderheid der menschen weifelt tusschen angstvallig bijgeloof en angstig scepticisme, éens voor goed moest uitmaken wat volstrekte waarheid is; indien ik, te midden der metafysische twisten over de betrekking tusschen God en de wereld, mijn' medemenschen het eenig ware en eenige redelijke Godsbegrip moest geven; indien ik heden — nu alle leerstukken handgemeen zijn geraakt met dien geest van kritiek, die de geesel of de zegen? God weet het, maar in elk geval het kenmerk is van ons zonderling tijdvak — indien ik nu het eenige leerstuk moest vaststellen dat zaligen, het eenig symbool dat de poorten des hemels ontsluiten kan, ik zou de dwaze en ongelukkige taak niet willen aanvaarden, ik zou het kerkelijk gewaad aan flarden rijten, dat mij een ware Nessusmantel wezen zou, tegen welks noodlottigen invloed zelfs herkulische krachten te vergeefs zouden worstelen. En wie aldus het werk der prediking begrijpt,

ik beklaag hem uit den grond van mijn hart. Neen, soortgelijke pligten kennen wij niet. De zuurdeesem van het katholicisme zij voor goed verbannen. De laatste ordeteekenen van den roomschen priester werpen wij van ons. Predikers van het Evangelie, willen wij eenvoudig menschen zijn, menschen van Jezus. Evenmin als de zijne, is onze roeping dogmatisch of klerikaal. God heeft ons niet gezonden om scheidsregters te zijn van godgeleerde twisten, noch om eens voor goed de vaste gebruiken der godsdienst voor te schrijven. De brahmanen hebben hunne ceremoniën en de katholieke priesters hebben hun dogma, maar de protestantsche prediker der negentiende eeuw heeft niet, waar hij het voorhoofd te ruste kan leggen, gerimpeld door de overdenking der dingen, die hij, als alle menschen, niet ten volle verstaat en slechts uit de verte aanschouwt. Maar hij beklaagt zich niet. Edeler, beter is zijn taak. Der menschheid, door de formalisten veracht, door de zedeleeraars onthutst, door de fariseërs veroordeeld, doet hij voor zijn deel het beeld verrijzen van hem, die tot haar gesproken heeft niet van haar schuld, maar van haar krankheid; niet van een vierschaar, maar van geopende Vaderarmen; niet van verderf, maar van wedergeboorte.

Van zulk een prediker gaat geen anathema uit over ketters of ongeloovigen. Hij komt om te zoeken en te behouden. Prediker heet hij slechts, om de tolk te zijn van een mededoogen, dat alles en allen omvat. Het redenaarsgewaad hangt hij om de schou-

deren, opdat het met zijn breede plooijen een liefde verzinnelijke die alle dingen bedekt. Laat zij hare verontwaardiging voor de geveinsdheid bewaren. Zijn hoog standpunt neemt hij slechts in, om op de bouwvallen van ons levensgeluk, van onze deugd, ja ook van het geloof onzer kinderjaren het kruis te planten als onvergankelijk zinnebeeld eener ontferming, die niemand veroordeelt, eener hoop die ook in het diepstbedorven gemoed nog een lichtstraal werpt.

Niet slechts is warmte en levenskracht aan de prediking gewaarborgd, wanneer zij enkel een prediking is van de godsdienst van Jezus, maar zij heeft in dat geval tevens een volkomen onafhankelijk standpunt veroverd. Het is helaas! niet anders. In onzen tijd en in ons vaderland, is de godsdienst niet altijd af te scheiden van de Sancta Theologia. Ook op den kansel dient men zich soms met haar te bemoeijen. Hoe veel en in hoe ver? De godsdienst der kerkgangers hangt met bepaalde godgeleerde meeningen zamen. Die meeningen verdienen een zekeren eerbied. Zij mogen nooit in naam van een willekeurig rationalisme aangevallen worden, nooit als onredelijk bijgeloof door de vermeende hoogere wijsheid van den leeraar aan de kaak gesteld worden. Moet men dan zijn gehoor in meeningen laten, die men zelf als dwaling verwerpt; moet men zijne onregtzinnige gevoelens verbloemen of de schatkamers der taal uitputten om zijne ketterijen bedektelijk in te voeren?

Hij, die de godsdienst van Jezus predikt, staat met

het antwoord niet verlegen. Die prediking toch heeft van zelve hare stellige en hare ontkennende zijde. Zij is geroepen aan te wijzen, waarmede die godsdienst van Jezus al, en waarmede zij niet zamenhangt. Zoodra hij de vraag zich stelt: waar heeft de innerlijke persoonlijkheid van Jezus gedurende diens omwandeling op aarde van geleefd, dan valt in zijn oog voor het godsdienstig leven een tal van zaken weg, waaraan vromen groote waarde plegen te hechten. Hare onwaarde in het licht te stellen, wordt nu de stoute taak van den prediker, die hij niet naar eigen, mogelijk willekeurig, inzigt onderneemt, maar die hij volvoert met gedurig beroep op dat godsdienstig leven, dat voor allen gezag heeft. Het geeft een gevoel van groote onafhankelijkheid en mitsdien van onverdoofbaren moed, wanneer men de bestaande godsdienstvormen kan bestrijden, uitsluitend in naam van hetgeen ieder medechristen als het hoogste godsdienstige leven erkent. De godsdienst hangt met zekere overtuigingen en zekere vormen onverbrekelijk zamen. Zoodra ons dit gezegd wordt, vragen wij eenvoudig: hing ze dan bij Jezus daarmede zamen? Is hij ter biechte of ter misse gegaan? Heeft hij, anders nog dan tegenover den Satan, bij een "daar staat geschreven" kracht gezocht? Heeft hij met twaalf geloofsartikelen of een zoogenaamd athanasiaansch Symbool geschermd? Heeft hij een lichamelijke opstanding uit de dooden noodig gehad, eer hij aan het eeuwig leven kon gelooven? Heeft hij den steun behoefd eener bestaande regt-

zinnigheid om gerust te kunnen sterven? Welnu, zoo de profeet van Nazareth het buiten deze en soortgelijke dingen heeft kunnen stellen, wat zal zijn leerling er naar talen? Zoo hij aan de inspraak van zijn hart heeft geloofd, zullen wij slechts aan een uitwendig gezag ons vertrouwen schenken? Als zijn godsdienst de eenvoud zelf was, moet onze godsdienst dan ingewikkeld zijn? Als hij zich een onmiddellijke gemeenschap met den Vader bewust was, zal ons inwendig leven in zijne betrekking tot God tusschenpersonen moeten behoeven? Den afstand, die ons van hem scheidt, verliezen wij niet uit het oog, maar ons zijne volgelingen te noemen zal toch geen aanmatiging zijn.

Tot Jezus terug! Dat zij de leus onzer prediking. Dat is onze stoutheid, onze vermetelheid, onze schijnbare willekeur. Met de bewustheid dezer bedoeling opregt gekoesterd en met voorzigtigheid ten uitvoer gelegd, is de prediker sterk, al staat een eeuwenheugende traditie tegen hem op, al staan tallooze vromen tegen hem over. Hij kan en hij mag niet anders! Of neen, hij kan zijn banier ontrouw worden, de godsdienst van het katholicisme prediken, de godsdienst van Calvijn, de godsdienst van de synode van Dordrecht, en dan zal hij geen kerkganger ergernis geven. Maar, zoolang hij de godsdienst van Jezus verkondigt, weigert hij standvastig die godsdienst naar het believen der menigte te vereenzelvigen met hetgeen er, naar zijn beste weten, in het gemoed van Jezus zelven volkomen vreemd aan is

geweest, of met diens innerlijk leven slechts toevallig verbonden was. (*)

Niemand beelde zich in, dat men in onzen tijd met de prediking van de godsdienst van Jezus geen aanstoot zou geven of lijden. En het pijnlijke der tegenkanting, die men ontmoet, is juist hierin gelegen, dat zij niet aan priesterheerschappij of geveinsdheid haar oorsprong dankt, maar aan ware vroomheid, die ongelukkig het deksel van apriorisme en dogmatisme nog op de oogen heeft. Dit maakt omzigtigheid, verdraagzaamheid, bescheidenheid altijd noodig, dikwerf ligt. Nooit mag men vergeten, dat, naar de gewone opvatting, Paulus zich wilde verblijden, ook al werd Christus onder een deksel verkondigd. Men dient voor het minst zoo liberaal te zijn als hij.

De vraag naar het Waarom der prediking is nu reeds beantwoord. Men moet prediken om de godsdienst van Jezus meer en meer ingang te doen vinden; om de vooroordeelen die tegen haar bestaan weg te nemen; om haar te ontdoen van hetgeen hare aantrekkelijkheid benevelt; om hare vaan omhoog te heffen te midden van onverschilligheid en bijgeloof. Want, wordt die godsdienst de godsdienst der menschheid, dan zal de dweepzucht niet meer genoemd worden en de eenzijdige verstandsrigting haar dood hebben gevonden; dan is de vrijheid en

---

(*) Men hebbe de goedheid, hierbij te vergelijken hetgeen door mij geschreven werd: *De oorsprong der Moderne Rigting* bl. 56—59, tweede druk. 1862.

onafhankelijkheid van den menschelijken geest gewaarborgd en tevens aan de edelste mystiek haar goed en onvergankelijk regt verzekerd; dan wordt de aandacht niet door kloosterachtige gevoelskrankte afgetrokken van de goede en nuttige dingen, die op de aarde zijn en te doen zijn, en tegelijker tijd blijft het oog zich wenden naar beter vaderland en de vermoeide ziel een wijkplaats vinden in het Eéne noodige. Dan is algemeene broederliefde de dampkring waarin wij ons bewegen, zonder dat die dampkring ongunstig werkt voor de schoonste ontwikkeling van ieders persoonlijke gaven en krachten. Dan zal de wolf met het lam verkeeren, de scherpe dogmaticus met het kind, en beide naast elkander nederknielen. Want die gezegende godsdienst zal den een stof geven voor de verhevenste overpeinzingen, en den ander God doen aanschouwen in den spiegel van het eenvoudig gemoed.

De vereeniging van het tegenstrijdige zal hier niemand zijn ontgaan: zoo opgevat, is de godsdienst van Jezus de godsdienst der verzoening.

Ieder Evangeliedienaar, die door een bepaald kerkgenootschap is aangesteld, mag van geluk spreken, nu aan zijne leeraarsbetrekking de herderlijke betrekking verbonden is. De naam is misschien te aanmatigend, doch de zaak is goed; houden wij ons aan het bestaande spraakgebruik. Nu de Evangeliedienaar twee betrekkingen bekleedt, die het bezit van zeer verschillende gaven onderstellen, is hij bijna zeker, dat zijn werk altijd op de eene of andere

wijze nuttig zal zijn. Wie als prediker niet slaagt, kan zich over de weinige hoorders troosten door de vele armen en kranken, die zijne hulp en zijn woord van bemoediging gaarne zullen ontvangen. In groote steden vindt hij van de laatsten zalen vol.

Ook wie niet in dit altijd ongunstig geval verkeert, zal toch moeten toestemmen dat het herderlijk werk het beste deel is van den predikant, dat vooral daarin zijn kracht ligt en het nut dat hij stichten kan. Tot dat herderlijk werk behoort in de allereerste plaats de godsdienstige opvoeding der jeugd. Daar komen ze de lammekens, zij weten van toeten noch blazen, te bloode nog om het weinige, dat zij weten, mede te deelen. Maar langzamerhand wijkt de schroom voor den glimlach bij gemeenzamen kout. En langzamerhand, naarmate men de schoone verhalen van oud- en nieuw Verbond in de taal der kinderen begint over te zetten, gaan de jonge harten open en naauw wordt de band, die hen met den leeraar verbindt.

Een katechisatie is een zeer prozaïsch ding zonder geest of leven, of een der aangenaamste uren in een menschen- en kinderleven, al naar gelang zij wordt ingerigt. Zal zij het laatste zijn, dan mag ze niet te talrijk bezet wezen. Inderdaad, predikanten die in een laag en leelijk hokjen ettelijke tientallen van kinderen zamenpakken, om hen in genoemde lokaliteit week aan week eenige vragen of teksten te overhooren, misleiden zichzelven en de ouders hunner katechisanten. Zijn er in groote steden te weinig predikanten, het is in geen geval der predikanten schuld.

Elk predikant moet dus, naar mijne overtuiging, den moed hebben om zelf het getal te bepalen der kinderen waarvoor hij nuttig kan zijn, en die grens onder geen voorwaarde overschrijden. Houdt men zich hieraan, er zal een onware toestand te minder in de wereld zijn. Nu doet het geval zich telkens voor, dat de eene predikant bijna geen en de ander eenige honderde katechisanten heeft, al naar de mode het medebrengt; want, waren hier ernstiger beweegredenen in het spel, ouders zouden hunne kinderen niet zenden naar een predikant, die reeds met leerlingen overladen is.

Het godsdienstig onderrigt der jeugd, zoo als het veelal plaats heeft, gelijkt veel op een wederzijdsche mystifikatie. En niemand is hier te berispen dan die noodlottige geest, die den mensch verhindert de werkelijkheid moedig onder de oogen te zien. Een kerkgenootschap is naar de gewone voorstelling weinig anders dan een vereeniging van menschen, toegerust met een aanmerkelijk deel van theologische kennis. Zij die tot lidmaten van een kerkgenootschap worden opgeleid, moeten derhalve tot jeugdige theologanten in miniatuur worden gevormd. Met het oog op die noodzakelijkheid moeten alle kinderen, van hun dertiende tot hun achttiende jaar, een theologischen cursus in het klein doorloopen, waarin zij met de geschiedenis en de letterkunde van het joodsche volk, met de geschiedenis van de stichting des christendoms en met een naar de bijzondere inzigten des leeraars gewijzigde dogmatiek worden bekend gemaakt, welke

dogmatiek zij met al het overige in het geheugen hebben te prenten, door middel van ettelijke bijbelteksten uit oud- en nieuw-Testament bij elkander gezocht. Over dezen trant van godsdienstige opleiding zullen wij voor het oogenblik niet twisten, maar is het niet volkomen duidelijk dat hij zeker niet gevolgd kan worden, tenzij er van de zijde des onderwijzers veel tijd en van die der leerlingen buitengemeen veel inspanning te koste wordt gelegd? Op achttienjarigen leeftijd de theologische kennis te hebben opgedaan, waarvan wij zoo even den omvang met een woord hebben aangewezen, en die op een gegeven tijdstip moet worden uitgebragt onder den schoon klinkenden naam van belijdenis-afleggen des geloofs, het is alleen bereikbaar op voorwaarde dat alle zeilen worden bijgezet.

Deze voorwaarde kan echter onmogelijk worden vervuld. Het behoeft geen betoog; en niemand doet eenige moeite om ze te vervullen. Het blijft en het moet blijven bij het ééne konventioneele uurtjen in de week. In stede van nu het dwaze doel eerlijk op te geven, wordt het in naam behouden, en het brein der kinderen met eenige verwarde denkbeelden van joodsche geschiedenis en christelijke dogmatiek opgevuld. Vooral tegen de "aanneming" wordt er druk van buiten geleerd en veel geschreven. Is die aanneming eindelijk achter den rug, dan is er een volmaakt wonder geschied, dan zijn onze armzalige theologantjes plotseling herschapen in leden van de gemeente van Christus, die bij al wat heilig en dierbaar is bezworen worden om te blijven volharden, hun leven lang,

in het theologisch leerbegrip, dat in hunne jonge hersenen is nedergelegd.

Dit is de getrouwe beschrijving van hetgeen nu reeds geslachten na geslachten in den boezem der verschillende protestantsche kerkgenootschappen heeft plaats gegrepen, en waarschijnlijk nog lange jaren plaats hebben zal. Ook hier is men ten prooi aan een groote fictie, die door allerlei zonderlinge praktijken in het leven moet worden gehouden. Allen, die nog geene ledematen zijn der gemeente, onverschillig welken leeftijd zij reeds hebben bereikt, moeten hun best doen om eenige theologische kennis magtig te worden. Dit gelukt bij de meesten natuurlijk zeer slecht. Toch breekt het oogenblik aan, waarop zij nu eens in de gemeente moeten opgenomen worden. De kennis moest er zijn, maar zij is er niet. Veel moet dus door de vingers worden gezien, en de belijdenis des christelijken geloofs bepaalt zich bij sommigen tot de stoute verzekering dat Jezus, niet, gelijk onlangs door een van Frankrijks eerste vernuften werd beweerd, te Nazareth, maar wel degelijk te Bethlehem is geboren.

Ten gevolge dezer fictie is het katechetisch onderwijs voor de meeste leeraren, die met hun geweten te rade gaan, een bron van gedurige kwelling. Hetgeen zij zich als pligt hebben voorgesteld is onbereikbaar. Aan getrouwe pligtsvervulling valt hier niet te denken. Jaar op jaar worden nu katechisanten door hen afgeleverd, die naar het overgeleverd ideaal beneden alle kritiek staan. Men trekt er het hart weldra van af, en ziedaar het godsdienstig onder-

wijs herleid, wij hebben het reeds gezegd, tot een vorm, zonder geest of leven.

Gelukkig, dat het door velen in onzen tijd anders begrepen wordt. Ook hier kan de onderscheiding tusschen godsdienst van Jezus en christendom tot een heilzame hervorming leiden. Zonder in het minst een eenigzins theologische opleiding voor meer ontwikkelde kinderen te willen wraken, meen ik, met het oog op de algemeenste behoeften, in herinnering te moeten brengen, dat evenzeer voor het katechetisch onderrigt Jezus het groote voorbeeld is en de pastor zich slechts beijveren moet om den leertrant van den grooten Leeraar met verstand over te nemen. Laat ons niet wijzer willen zijn dan hij. Zijn leerboek was de natuur. Zijn vrageboek was het menschenhart. De schatkamer zijner theologische geleerdheid was zijn eigen van God vervuld gemoed. Wat hebben wij meer noodig? Ik zie niet, dat Jezus de menschen bewijsplaatsen voor leerstukken uit het hoofd liet leeren. Ik zie niet, dat hij zijn Magdalena plaagde met al de koningen van Israël en van Juda. Laat in het algemeen het godsdienstig onderwijs aan de jeugd mededeeling zijn van de godsdienst van Jezus, en laat de wijze dier mededeeling met onze eigene persoonlijkheid en met de behoeften der kinderen in naauw verband staan. Dat verschillende bladzijden van oud en nieuw Verbond of ook van de geschiedenis der christelijke kerk, met een praktischen zin gelezen, een uitstekend hulpmiddel daarbij kan zijn, behoeft niet eens gezegd te wor-

den. Twee klippen zijn er vooral, die zorgvuldig moeten vermeden worden: de geur der bijbelsche vroomheid aan het godsdienstig onderrigt niet te ontnemen en evenwel de kinderen niet al te veel te doen leven in de veelzins denkbeeldige wereld van het O. T., waardoor zij gevaar zonden loopen de omstandigheden van het leven onder een valsch daglicht te leeren bezien, dat hen in onzen tijd toch vroeg of laat, doch nooit zonder gevaar voor hun godsdienst, begeven moet.

Kweeken van waarachtig en zuiver godsdienstig gevoel, blijve het eenig oogmerk van het godsdienstig onderwijs der jeugd; en als middel om dat oogmerk te bereiken, worde de persoonlijkheid des Heilands beminnelijk gemaakt voor het kinderlijk gemoed. Op hem worde het nog eenvoudig oog gerigt, opdat er liefde worde geboren voor de gemeenschap met God, en voor nederige zelfverloochening.

Bij de godsdienstige opleiding der jeugd houdt het herderlijk werk gelukkig niet op. Het strekt zich uit tot alle leeftijden en alle standen. De godsdienstleeraar is de aangewezen persoon om overal, waar het noodig is en waar hij het vermag, de betere beginselen te vertegenwoordigen en te onderhouden, die op den bodem van iedere menschelijke ziel worden gevonden. Wien is het denkbeeld niet streelend, dat hij opzettelijk en van staatswege bezoldigd wordt om goed te doen, om armen en kranken te troosten, om vrede te stichten, om de leer der liefde allerwege te brengen, in allerlei vormen? Menigeen,

die naijverig is op deze heerlijke roeping, maar er tijd noch gelegenheid toe vinden kan; gelukkig hij, die naar geen van beide behoeft te zoeken en hoegenaamd geen pligt verzuimt, als hij al zijne dagen aan dat heerlijk werk toewijdt. Het grootste deel komt er van toe aan armen en kranken. Dezen kunnen nooit te veel van hem eischen. Wel behoort hij ten opzigte der armen de lessen eener verstandige filanthropie in acht te nemen, en zelfs die eener zeer koel berekenende staathuishoudkunde mag hij niet in den wind te slaan. Dit schaadt niet aan zijn liefdevolle werkzaamheid, daar de armen met betrekkelijk weinig geld geholpen worden, als er maar veel doorzigt, veel deelneming, veel goede raad bij komt. Ook moet men niet lief zijn voor de armen uit sentimentaliteit, want deze bron is spoedig opgedroogd. Armoede bederft in den regel het karakter. Armoede kweekt bedrog van allerlei aard. Men bemerkt spoedig dat men er het slagoffer van is, en tegen deze harde ervaring is de sentimentaliteit niet bestand. Maar de armen behooren onze liefde te zijn, omdat zij meestal ongelukkig zijn; omdat er zoo weinigen gevonden worden die zich aan hun lot gelegen laten liggen; omdat wij door onze eenigzins hoogere ontwikkeling van zelf allerlei gaven hebben, waarmede wij hen dienen kunnen; in éèn woord, omdat het pauperisme dan eerst wijken kan, niet wanneer de hoogere standen met een zeer trage hulpvaardigheid sommen gouds aan onbekenden ten beste geven, maar wanneer zij hunne wezenlijke roeping tegenover hunne ongeluk-

kige natuurgenooten begrijpen. Nu is helaas! de maatschappij nog in twee groote deelen gescheiden, armen en rijken. De armen kennen de rijken en de rijken kennen de armen niet. De Evangeliedienaar, in zoover hij herder is, zij de tusschenpersoon, die de klove eenigermate tracht aan te vullen, levende profecy van een betere toekomst. Steeds bepleite hij bij de rijken de zaak der armen. Nooit mag zijn buidel ledig zijn. Onbescheiden desnoods, legge hij zijnen rijken vrienden een gestadige belasting op, waarvan de opbrengst hem in staat stelle, alle werkelijke nooden te lenigen, die ter zijner kennisse komen. Zelf ga hij voor in het ondersteunen van filanthropische inrigtingen. Iedere weelde zij hem zonde, die hem er toe verleiden zou ten dezen in gebreke te blijven.

Bij armenbezoek is de groote zaak, niet in de eerste plaats den arme te zien, dien men begenadigt, maar den mensch, dien men liefheeft. In den omgang met armen wordt men ligt verleid tot een zekere soort van gemeenzaamheid, die wel van onze nederbuigende goedheid, soms zelfs van het goedaardige onzer bedoelingen, maar niet altijd van onze kieschheid en takt getuigt. Altijd bij armen te komen met stoffelijke hulp en geestelijken raad; deze menschen bij hunne velerlei elende nog regelmatig met preeken lastig te vallen, zonder voor een keer over te slaan; hun altijd de pligten der tevredenheid, der onderwerping voor te houden, verraadt voor het minst een grove liefde, die in haar onverstan-

digen ijver het eenvoudig woord vergeet: wat gij niet wilt dat u de menschen doen.... Waarom kan een arme niet bezocht worden als een rijke, alleen voor het genoegen van elkander eens te zien? Ook mag er wel gezorgd worden, dat de armen niet slechts voorwerpen zijn van onze filanthropie, voorwerpen waarop wij onze filanthropische stellingen in toepassing brengen en beproeven. Zij moeten bemind worden om henzelven, omdat het menschen zijn. Een toevlugt te zijn der armen, in den nu genoeg omschreven zin, zij dus de eerzucht van iederen herder en leeraar. Het kan zelfs geen kwaad, al bederft hij ze een weinig. Zij worden zoo weinig bedorven. Zij hebben met allerlei personen te maken, die weinig meer voor hen zijn dan levende reglementen en vleesch gewordene verordeningen. Laat het hun goed zijn te weten, dat er in gindsche pastory of in gindsche straat iemand woont, bij wien zij het hart eens uit kunnen storten, die geduldig en lankmoedig naar al hunne "dingsigheden en omstandighedens" luistert, die niet al te verstoord is, als zij eens misdaan hebben en hun geene verwijten doet, al waren zij, zoogenaamd, verdiend. Het zal den herder met den waren lust, niet aan tijd daartoe ontbreken. Het alles op zijn tijd is óok hier het geheim van het tijd voor alles. Immers, Jezus lief te hebben is de armen lief te hebben.

Het ligt niet in mijne bedoeling een pastoraal-theologie te schrijven. Dit geheele hoofdstuk is veeleer bestemd om aan te geven en in den Evangeliedienaar aanschouwelijk te maken, hoe, op modern

standpunt, de godsdienst van Jezus moet worden in stand gehouden en verbreid. Er is verscheidenheid van uitwerking, maar het is altijd hetzelfde thema, dat voor achttien honderd jaar door den grooten meester reeds gevonden werd, toen hij het profetisch woord op zich toepaste, "de geest des Heeren is op mij, daarom heeft hij mij gezalfd: hij heeft mij gezonden om den armen het Evangelie te verkondigen, om te genezen die gebroken zijn van harte, om den gevangenen te prediken loslating en den blinden het gezigt, om de verslagenen henen te zenden in vrijheid."

Een hollandsch schilder kwam terug van een buitenlandsche reis en schilderde een hollandsch landschap; toch zeide ieder die het zag: hij is in Italië geweest. Zoo zegge ieder van den christenleeraar: hij heeft in Galilea vertoefd, het is de kleur van Jezus.

Het ligt daarom in den aard der zaak, dat geen herderlijke werkzaamheid denkbaar is, die niet met een teeder gevoel voor de lijdende menschheid is bezield. De plaats van den Evangeliedienaar is aan het krankbed, aan de lijdenssponde. Niet groot is het getal der lijders, voor wie hij tot troost en opbeuring kan zijn. Stelt hij zich tevreden met eenige vaste formulen en eenige staande gebeden, dan kan hij een onbegrensd getal van zieken bezoeken. Waarom niet? Dit is echter een afschuwelijk werk, dat geen lijder troost en voor den predikant in een geestelijken zelfmoord ontaardt. Hij beginne dus met zichzelven, zijne krachten, ook zijne lichaamskrachten te ken-

nen en doe liever weinig met ernst dan veel in naam.

Evenwel, ook om het weinige te doen, wordt velerlei gevorderd. Tijd allereerst. Vlugtige ziekebezoeken blijven beter ongeschied. Rustig moet men nederzitten bij den kranke, noch haastig binnentreden noch haastig henengaan, den kranke tot rust laten komen, nadat de tegenwoordigheid van den predikant aan zijn bed hem misschien, bij zijn ontsteld zenuwleven, in een zekeren toestand van gejaagdheid heeft gebragt. Bij het stemgeluid, dat de bezoeker voortbrengt, moet vooral het zachtste pedaal worden aangewend. Een zachte stem is reeds balsem. Niet minder, kalmte bij het spreken. Wie aan één stuk doorspreekt, met een vloed van teksten, voldoet zichzelven misschien, maar den lijder zeker niet. Hem zij gedurig, door rustige tusschenpoozen, waarin van de zijde des bezoekers behoorlijk gezwegen wordt, de gelegenheid gegeven om zelf te spreken als het hem lust. Te lang mogen weder die tusschenpoozen niet zijn, opdat er geen pijnlijke spanning ontsta en de zieke den indruk niet bekome, dat hij welstaanshalve onder de verpligting ligt van iets te zeggen. Begint de lijder zelf met zijne klagten, dan zou het de dwaasheid zelve zijn, hem in de rede te vallen. Laat hem klagen, zoolang en zooveel hij wil. Naauwelijks wordt iemand grooter weldaad bewezen, dan wanneer hij een geopend oor vindt voor al zijne jeremiaden. Dezen te snoeren door voorbarige opwekking tot eenswillendheid en onderwerping, is onbarm-

hartig. Troosten is onmogelijk zonder waarachtig mede-lijden. Zelfs moet de kranke in de uiting zijner klagten voortgeholpen worden. Kan men hem vooruit zeggen wat hem het pijnlijkst is, waar hij het meest onder gebukt gaat, voelt men zijne bezwaren, men zal ze reeds voor een deel hebben weggenomen.

Een krankebezoek mag geen opus operatum schijnen. Het is niet genoeg een- of tweemalen voor het bed van een lijder te verschijnen en eenige zalvende woorden uit te spreken, misschien wel een deftig gebed, en bij zichzelven te denken: nu ik er eens geweest ben, is alles in orde en de zieke reeds half getroost. Menigvuldig en aanhoudend moeten de bezoeken zijn. De kranke moet aan zijn bezoeker gewennen, aan zijn manier van zijn en van spreken. Ook is reeds de trouw, de näauwgezetheid waarmede men komt een groote troost. "Daar is hij weder, hij vergeet mij niet, het wordt hem niet te veel", ontvangt de lijder indrukken, die hem zóó doen spreken, het is een lichtstraal in zijn nacht.

Niemand leide hieruit af dat het troosten, naar mijn opvatting, slechts een zoetelijk medejammeren is. Dit zou slechts voor het oogenblik baten. Neen, troosten, in den besten zin des woords, is versterken van den geest des lijders. De geest alleen kan het lichaam ophouden, de geest alleen kan het kruis torschen. En aan geestkracht hapert het juist den lijder meestentijds. Het spreken met hem zij dus op bevordering van die geestkracht gerigt. Daartoe moet de geest voedsel ontvangen, opdat de ongelukkige

leere zich nog met iets anders dan met zijn ongeluk bezig te houden. Het zou een slecht hospitaal zijn, waar alleen op de geneesmiddelen en niet evenzeer op de voeding werd gelet. Dezelfde regel geldt voor den geestelijken geneesmeester. Hij zal het voedsel wijzigen naar gelang van de verstandelijke ontwikkeling van den lijder, en het in vele gevallen niet enkel uit eigenlijk gezegd godsdienstige denkbeelden doen bestaan. Menigen lijder ontbreekt het niet zoo zeer aan godsdienst dan wel aan verstand, aan het besef bovenal, dat er belangrijker dingen zijn, wel waardig om meer dan eigene omstandigheden zijne aandacht te boeijen. Een kranke een bladzijde voor te lezen uit den bijbel is goed, maar bijwijlen bladzijden uit een ander soort van boeken voor te lezen is ook geenszins kwaad, inzonderheid waar een slepende kwaal een gevoel van geestelijke vermoeidheid en verveling wekt. Dat zal tevens den herder verhinderen onwaar te worden en den indruk te geven, alsof hij tot zijne medemenschen uitsluitend in een kerkelijke betrekking stond.

Het komt mij echter voor, dat er iets anders bij iederen lijder is, dat nog meer dan de geest versterking behoeft. In den regel is het lichaam niet alleen krank, de ziel is het tevens. Zij gaat veelal onder een verleden gebukt, dat haar de hoop voor de toekomst ontneemt. In één woord, bedriegt mij de ondervinding niet, dan is er, in weerwil van den menschelijken hoogmoed en van 's menschen inbeelding die men niet verbloemen mag, bij menigeen

een treurig gebrek aan achting voor zichzelf. Gelijk een toon van aanmatiging vaak in het dagelijksch leven een zekere bedeesdheid moet bedekken, zoo verraadt niet zelden onze groote prikkelbaarheid ten opzigte van de afkeuring die wij van onze medemenschen mogen ontvangen, den al te lagen dunk, dien wij van ons zelven koesteren. Gebrek aan achting van zichzelf vind ik daar, waar kennelijk alle hoop op eigene zedelijke ontwikkeling opgegeven is. Het is de oude Kaïnskwaal die nog voortwoedt en nu eens zegt: mijne zonde is te groot dan dat zij zou kunnen vergeven worden; straks, in minder bijbelsche taal, zucht: er is aan mij toch niet veel meer te veranderen of te verbeteren. Hierbij komt nog, dat men, onder den invloed van het kerkelijk leerstuk zich vaak met treurige gedachteloosheid en men zou bijna zeggen welstaanshalve, een groot zondaar noemt. Men slaat geen geloof meer aan eigen toekomst. Heeft men al eens gestreden, men heeft den strijd opgegeven. De arglistigheid van het hart maakt er behendig gebruik van en beduidt den mensch, dat hij in het immers hopelooze van zijn zedelijken toestand een vrijbrief heeft om verder zich over te geven aan zijne verkeerde neigingen. Een zonde meer of minder komt er nu niet meer op aan. De eindelijke bankbreuk is toch onvermijdelijk.

Dat ongeloof aan eigen toekomst openbaart zich niet enkel op zedelijk gebied. Neen, voor zooveel de mensch droomen heeft gehad van eer, van talent, van nuttige werkzaamheid, van levensgeluk, er komt

niet zelden in zijn bestaan, ten gevolge van anderer miskenning of van eigen traagheid en tegenspoed, een oogenblik, waarop die droomen vervlogen zijn en waarin de, zoo het heet, nu genezen droomer genoegen neemt met een middelmatigheid, waarvoor hij oorspronkelijk niet geboren scheen.

Een geneesheer pleegt ook bij ongeneeslijke kwalen niet tot den lijder van hare ongeneeslijkheid te spreken. Deed hij het, hij zou vreezen het einde te verhaasten. Wordt deze vrees soms overdreven, er valt niettemin veel uit te leeren. Wie aan het herderlijk werk zich wijdt, moet voor allen de hoop vertegenwoordigen; in hare stoutste uitzigten. Zonder zich door den schijn te laten bedriegen, moet zijn oog dat gebrek aan geloof in eigen toekomst, waar het aanwezig is, terstond ontdekken en ieder, maar vooral den lijder aan lichamelijke krankheid, in eigen oog verheffen en herstellen. Hij kan dit niet beter doen dan door hem achting te toonen. Bemerkende dat hij door den persoon in wien hij vertrouwen stelt niet voor niets geteld wordt, zal hij langzamerhand ophouden zichzelven voor niets te achten, zichzelven, om zoo te spreken, weg te werpen. De zwakke mensch heeft behoefte aan den goeden dunk zijner medemenschen. Niemand onzer kan het op den duur daarbuiten stellen. Wie door ieder veracht wordt, wordt inderdaad verachtelijk, al zou hij begonnen zijn met het niet te wezen. Wie door een geacht persoon geacht wordt, rigt de trage handen en de slappe knieën al ligt weder op en schept moed. Hetgeen

men misschien de theatrale wanhoop zou kunnen noemen is uiterst zeldzaam. Maar de stille, de zwijgende, de mokkende wanhoop, zij is, geloof ik, algemeener verspreid dan men, oppervlakkig beschouwd en naar de menschelijke ijdelheid te rekenen, denken zou. Zij kan alleen genezen worden als zij met groote kieschheid wordt behandeld. In het Evangelie lezen wij, dat Jezus een melaatsche aanraakte. Dat zal hem goed hebben gedaan. Wie nu nog hem, die in eigen oog een gebannene is uit de maatschappij der kinderen Gods, aanraakt met liefde, redt vaak een ziel van den dood. Al weten wij, zoo goed als de slimste Fariseër, "wie en hoedanig" de persoon is dien wij voor ons hebben, laat ons geene minachting toonen niet alleen, maar ook geen blijk zelfs van wellevendheid en vriendelijkheid weigeren te geven of te ontvangen. Zich ontfermende weldoeners zijn er welligt genoeg. Laat ons gewone vrienden zijn van elk die lijdt.

Altijd dezelfde les, waar het waarachtige vroomheid en hare toepassing geldt: verstandige en met den eisch des tijds in verband gebragte navolging van Jezus. *) In die navolging ligt het geheim der

*) Schoon zijn de volgende woorden van de la Saussaye; mogt hij zich altijd houden aan het beginsel, dat er aan ten grondslag moet liggen: "Aan Jezus gelooven beteekent niet, aan zijne *titulatuur*, maar aan zijn persoon gelooven, d. i. aan het zedelijk karakter, aan de gezindheid van zijn gemoed, aan het hart dat in zijn beeld zich afspiegelt." Geen wonder, dat de heer de la S. zich openlijk heeft moeten verklaren tegen een gezagsleer, die, ofschoon door vele misleiden bewierookt, een

vrijheid, waarmede wij ons bewegen. Wie kan dat voorbeeld kiezen, en in een vasten vorm gieten wat hij aan allen zonder onderscheid zeggen zal? Volgens sommigen bestaat de getrouwheid van den herder en leeraar in de onvermoeide aanwijzing van hetgeen men den weg der zaligheid gelieft te noemen. Aan iedereen moet eenvoudig gezegd worden, dat hij een groot zondaar is, en dat hij alleen door genade behouden kan worden. Met die mededeeling, die uit den aard der zaak weinig afwisseling in den vorm toelaat, heeft men voorts jegens elken natuurgenoot zijn duursten pligt volbragt. Uitstekend; maar laat ons in eenvoudigheid vragen: heeft Jezus aldus gehandeld? Neen. Er is bij hem slechts één enkele eentoonigheid, het is de eentoonigheid der liefde. Ik zie wederom niet, dat hij met een zekere methodistische gejaagdheid het land doortrekt, de menschen beschouwende en toesprekende als wezens die op het punt zijn van voor eeuwig verloren te gaan, en die enkel door het geloof in zijn verzoenend lijden en sterven kunnen behouden worden. Wordt men anders zalig nu, dan in de dagen van den Zoon des Menschen? In het boek der Handelingen is de geijkte formule reeds aanwezig die vooral door het piëtisme van de laatste

---

groot gebrek aan ernst en nadenken verraadt, en, daar zij aan zoo menige zedelijke les van Jezus zich niet onderwerpt of stoort, ten slotte op geveinsdheid zou uitloopen. Bijv. Luk. XIV, 12—14 staat ook geschreven! Heeft iemand al van een lammen- en blindenmaal bij een voorstander van het gezag vernomen?

tijden zoo sterk op den voorgrond wordt geplaatst, maar in de drie eerste Evangeliën, in het oorspronkelijk onderwijs van Jezus, wordt zij gemist. Daar zijn het de reinen van harte die God zien. Daar zijn het de kinderen die het koningrijk der Hemelen beerven. Daar is nu eens het verkoopen van al wat men heeft, straks weder het bedenken van het ééne noodige of het uitstorten van den kostelijken nardus uit groote liefde, het middel tot waarachtig heil. Daar is, in één woord, menschkundige verscheidenheid in den omgang met menschen. (11)

De weg der zaligheid, de weg tot God is niet in ééne afgetrokkene tooverformule zamen te vatten, zoo als, niet de meester, maar zijne leerlingen het te allen tijde hebben beproefd. Alle wegen kunnen tot God leiden, als de regte gids maar niet ontbreekt. En wil deze gids één enkele formule bezitten die hem een onbedriegelijk rigtsnoer aan de hand doet, hij kan haar vinden in dat koninklijk woord van Paulus: "Allen alles." Wie zich aan het herderlijk werk toewijdt en alzoo meer opzettelijk in het leven de godsdienst van Jezus verbreiden en bevorderen wil, hij behoort zich geheel op te offeren en weg te cijferen. Alle ijdelheid moet hij afsterven; om persoonlijke beleedigingen zich niet bekreunen; uit den weg gaan waar en zoo dikwijls hij kan; zooveel in hem is, vrede houden met alle menschen; plaats laten aan alle openbaringen der menschelijke persoonlijkheid, wel verre van ze terug te dringen door een sterken indruk te geven van zijne meerderheid, gesteld dat

hij haar bezit. Zijn ongeduld moet hij bezweeren, zijn drift in toom houden, zijn heerschzucht verloochenen, zijn wangunst afstompen, zijn traagheid met de scherpste sporen wonden. Aan hem is het de linkerwang toe te keeren, als men hem op de regter slaat; aan hem te zegenen, als hij gevloekt wordt. Iederen haan moet hij verworgen, die bij hem koning kraaijen wil. Zijner zij het geloof in de onwederstaanbare kracht der zachtmoedigheid. Door bescheidenheid moet hij voortdurend goed maken, wat hij door zijn onvermijdelijk maar al te aanhoudend op den voorgrond treden gevaar zou loopen van te bederven. Liever zij het hem, dat men misbruik maakt van zijne krachten, dan aanleiding te geven dat men, al geschiedde het ten onregte, kwaad spreekt van de christelijke hulpvaardigheid, die in de allereerste plaats door hem moet worden vertegenwoordigd. Hij geve, niet slechts zijne preeken of zijn naam of zijn geld, maar zichzelven, overal waar men van hem gediend wil zijn en waar het nut kan doen: hij geve zijn tijd, zijn rust, zijn hart, opdat zijn gebed tot God niet verhinderd worde: Uw koningrijk kome!

Dit alles eischt voortdurende inspanning en zelfbeheersching. Doch het loont de moeite, prediker te mogen zijn door woord en daad van de godsdienst van Jezus, en in dat karakter door weldenkenden erkend te worden. Bovendien wachten hem belooningen, die de schoonste vreugd behelzen. Tot wijding als christenkind op het reine voorhoofd van den jonggeborene de druppelen te doen nederdalen,

die hem bestemmen tot een belijder van den God van Jezus; verscheidene zijner medemenschen geregeld te mogen ontmoeten in een eenvoudig bedehuis, waar elk van hem een woord van troost en vermaning wacht; aan den stillen nachtmaalsdisch onder een ingetogene schare, de teekenen te mogen uitdeelen van een sterven dat het leven werd der menschheid; altijd en overal in het midden der gewone zamenleving de ideale zijde van het leven te mogen vertegenwoordigen, hetzij hij met de schuchtere bruid en haar echtvriend nederknielt op den drempel van de onbekende toekomst; of als ware hij een lid van het gezin, geroepen wordt de baar te volgen naar het eenzaam kerkhof, opdat er een goed woord weêrklinke; ontboden te worden in ieder vertrek, op iedere zoldering, in iedere hut, waar geleden wordt of geworsteld met den dood, er temet een laatsten handdruk te ontvangen met een kinderlijkgeloovig "tot wederziens," dat is meer dan men met bescheidenheid op deze aarde zou verwachten, en geeft kracht om de keerzijde van deze kostelijke munt met niet te groote ontevredenheid aan te zien.

Eene keerzijde is er. Eigene, ontelbare tekortkomingen; afmatting van lichaam en geest waardoor men niet doet wat men wil maar wat men kan; besef van de beperktheid van den werkkring; onvermogen om zekere ongunstige zijden van eigen karakter meester te worden; onvermogen, en dit niet het minst, om zoo vele belangrijke vragen te beantwoorden omtrent de natuur van God, de onster-

felijkheid en wat niet al; deining van eigen godsdienstig leven; schadelijke invloed van al te veel lof zoowel als van al te veel miskenning, deze en nog vele andere namen draagt die keerzijde, waarvan niemand verschoond blijft.

Toch is het een voorregt, een tolk te zijn van de godsdienst van Jezus, voor zoover het ons gegeven werd die godsdienst in ons op te nemen. En moeielijk kan men zich opdringen, dat men het geheel zonder vrucht voor anderen zou zijn.

Een jeugdig prediker klaagde eens aan Luther, dat hij niet altijd met hart en ziel geloofde aan hetgeen hij anderen te verkondigen had. "God zij geloofd," antwoordde Dr. Maarten, "ik dacht dat dit alleen maar zoo was bij mij." Zulk een woord is bemoedigend, als men zich de opregtheid van zijn streven bewust is.

ZESDE HOOFDSTUK.

Wij zijn allen door éénen geest tot één lichaam gedoopt.

PAULUS, aan de Kor. I, XII: 13.

Middel en doel te vereenzelvigen is de karaktertrek van iedere behoudende rigting; altijd scherp tusschen middel en doel te onderscheiden het voorregt van ieder streven, dat vooruitgang wil. Voor de Fariseërs was tempel en godsdienst, voor de katholieken der zestiende eeuw was paus en christendom, voor de katholieken van heden is het wereldlijk gezag van Rome en christendom één. Iedere orthodoxie — en men vindt er op elk gebied van wetenschap of praktijk — beschouwt een bepaald stelsel en de waarheid, een bepaalde instelling en het belang dat er mede bevorderd moet worden, als éénerlei. Voor middel en doel wordt steeds tegelijker tijd en met gelijke geestdrift geijverd. Wie zich

tegen een middel verzet, wordt reeds daarom geacht ook het doel niet te willen.

De partij van vooruitgang heeft in den regel geen ander doel dan de partij van behoud. Het is opmerkelijk hoe zelden over doeleinden wordt getwist. De belangen van het joodsche volk te behartigen, was het doel van den regtschapen Schrifgeleerde niet minder dan dat van Jezus. De zondige menschheid zalig te maken, het oogmerk zoowel van den vromen priester als van Luther. Op staatkundig gebied is de welvaart des volks, de bloei van den staat het gemeenschappelijk wit, dat konservatieven en liberalen willen treffen. Het kenmerk van de partij van vooruitgang ligt dus niet in hare bedoelingen, die niets beter of edeler zijn dan die van de tegenovergestelde partij; het ligt uitsluitend in hare overtuiging, dat men zich gemakkelijker in de keus der goede middelen dan in de bepaling van zijn oogmerk vergist, en in hare begeerte om op dien grond bereid te zijn alle bestaande middelen, die tot een gewenscht doel moeten leiden, voortdurend aan een onverbiddelijke kritiek te onderwerpen.

Bij de konservatieven komt de vraag naauwelijks op: heeft een middel ook uitgediend? Bij hunne tegenvoeters rijst die vraag iederen dag. Geen middel is hun geheiligd. Het wordt, als het dood is, of verachtelijk weggeworpen, of met eerbied begraven, naar gelang het bij zijn leven grooter aanzien heeft gehad, maar in geen van beide gevallen betreurd.

De geest des behouds is, bij al het goede, dat

hij sticht, een geest, dien men te keer moet gaan, omdat hij afgoderij doet plegen met de werktuigen, waarvan op een gegeven tijdstip de lotsbestemming der menschheid zich bedient. Die geest vertoont zich in verschillende gedaanten. Het is het bijgeloof dat het beeld aanbidt, in plaats van zich door de aanschouwing van het beeld tot den persoon dien het voorstelt te laten opleiden. Het is de gierigheid, die het geld aanbidt in plaats van het met verstand uit te geven. Het is de gemeenheid des geestes, die aan het leven zelf hangt, in plaats van het leven slechts te waardeeren om het nut, dat er mede gesticht kan worden. De partij van vooruitgang slaat het beeld aan stukken; geeft het geld, geeft het leven desgevorderd weg, wijl het om deze dingen niet te doen is, maar om iets hoogers en beters.

Het smakeloos geworden zout is, volgens Jezus, slechts goed om van de menschen vertreden te worden.

I.

Deze opmerkingen zijn niet overbodig, na hetgeen ik in het vorig hoofdstuk over de beteekenis der kerk heb geschreven. Ik heb daarin een zienswijze voorgedragen, die ik nader verdedigen en toelichten moet. Wat men van de kerkgenootschappen denkt, vindt zijn grond in hetgeen men oordeelt van de kerk en van hare betrekking tot de maatschappij. Geen onderwerp misschien, dat met het praktische leven in

naauwer verband staat; geen, waarbij het standpunt van hem, die het bespreekt, duidelijker kan uitkomen. Hetgeen Schiller van de wereld in het algemeen heeft gezegd, geldt ook van de kerk: haar geschiedenis is het, die haar oordeelt. Het is dan ook aan hare eigene lotgevallen dat wij vragén, welke dienst zij ons heeft bewezen en wat wij voor de toekomst van haar wachten mogen?

Spreekt men van de beteekenis der christelijke kerk voor de geschiedenis van Europa, dan zou het onbillijk zijn, niet bijna uitsluitend aan de roomsch-katholieke kerk te denken. Wat de kerk vermogt te doen was grootendeels en althans in beginsel reeds geschied, eer men ooit van het protestantisme had vernomen. Dat de roomsche kerk de natuurlijke, geschiedkundige ontwikkeling is van de allereerste gemeente van Jeruzalem kan voorts door den onpartijdigen beoefenaar der geschiedenis moeielijk in twijfel worden getrokken. De adem, die ons reeds uit de christelijke kerk der drie eerste eeuwen tegenwaait, is geenszins een germaansch-protestantsche, maar een roomsch-katholieke lucht, al is ook de opperheerschappij van den romeinschen bisschopszetel betrekkelijk eerst laat algemeen erkend geworden.

Zal men de geschiedkundige roeping der instelling, die men de christelijke kerk noemt, met billijkheid waardeeren, dan moet aan iedere eenzijdige beschouwing een einde komen, dan moeten er met naauwkeurigheid lijnen worden getrokken tusschen hetgeen goed- en af te keuren valt.

Nu is het ontegenzeggelijk, dat de kerk ons *voor het minst* op vier groote overwinningen mag wijzen, en het oordeel over de waarde dezer overwinningen bepaalt het oordeel over het nut, dat de kerk heeft gesticht. In vierderlei vorm heeft zij de oude wereld overwonnen. De heidensche godsdiensten heeft zij uit Europa verbannen. De altaren der grieksche wijsbegeerte heeft zij vernietigd. De magt der Cesars heeft zij gebroken. Het maatschappelijk leven der oudheid in zijn armoede en onvermogen ten toon gesteld. Op de bouwvallen van het verleden heeft zij gesticht een nieuwe eeredienst, een nieuwe wijsbegeerte, een nieuw staatkundig leven, een nieuwe maatschappij.

Zijn dit nu alle werkelijk hare eeretitels? Neen. Hoe schitterend deze overwinningen mogen zijn, zij heeft ze grootendeels enkel door een zonderling toegeven aan eigen en anderer zwakheden behaald. Hoe heeft zij het heidendom als godsdienst verbannen? Door het in haar eigen eeredienst op te nemen. Hoe heeft zij de grieksche wijsbegeerte onttroond? Door op het dorre veld dier wijsbegeerte zelf te gaan wonen. Hoe heeft zij de magt der Cesars gebroken? Door de voortdurende en altijd toenemende aanmatigingen van 's pausen gezag en van geheel haar hiërarchisch stelsel.

Heeft zij met dit een en ander aan de europeesche menschheid een dienst bewezen? De beantwoording dier vraag hangt af van het standpunt, waarop men zich plaatst; hangt namelijk enkel af

van deze andere vraag: wat is de dienst, die men van de christelijke kerk verwacht? Verwacht men van haar het zuiver en ongeschonden bewaren van de godsdienst van Jezus? Zoodra men haar dezen eisch heeft gesteld, kan men de kerk niet hard genoeg vallen. Immers, wel verre van de oorspronkelijke bedoelingen van Jezus van alle vreemde inmengselen vrij te houden, heeft de kerk de godsdienst van Jezus op de treurigste wijze doen verbasteren. Deze godsdienst is geen heidensch gekleurde eeredienst, maar een aanbidding in geest en in waarheid; geen neoplatonische en spitsvindige dogmatiek, maar de eenvoudige prediking van Gods Vaderliefde. Deze godsdienst, eindelijk, is geen magt van deze wereld, maar het rijk van het onzienlijke, het rijk des geloofs.

De drie overwinningen, die wij in de eerste plaats hebben genoemd, verstrekken de christelijke kerk dus weinig tot eer als wij hare werkzaamheid toetsen aan de oorspronkelijke opvatting, die Jezus van de godsdienst had. In een vorig hoofdstuk hebben wij het reeds uitvoerig aangetoond. Maar is nu met deze uitspraak het vonnis over de kerk geveld? Geenszins. Wie van een kerk het getrouw bewaren van een godsdienst, als die van Jezus, verwacht, verraadt een treurig gebrek aan menschenkennis. Men kan even goed een roos plukken van haar stengel en haar aan de bewaring van een doosjen toevertrouwen.

II.

De vierde overwinning zal echter alles goed maken. In de plaats van het maatschappelijk leven der oudheid, heeft de christelijke kerk de grondslagen gelegd van de nieuwere europeesche maatschappij, die, wat haar geest en inrigting betreft, reeds een trap van betrekkelijke volkomenheid heeft bereikt. En hier, op het gebied der maatschappij, hier is het dat de kerk al hare onvergankelijke lauweren heeft behaald. De kerk is de ware moeder van de nieuwere zamenleving. De humaniteit die men gewoonlijk, ofschoon zonderling genoeg, met den griekschen naam wil doopen, is een vondst, is een overwinning van de kerk. De kerk heeft de volken tot elkander gebragt en de staten onderling verbonden. Zij heeft boven de verschillende volken de eene, ondeelbare menschheid ontdekt. Zij heeft de scheidsmuren, door de volksgodsdiensten opgerigt, onvergehaald en het verkeer der volken als broeders krachtig in de hand gewerkt. Van haar heeft de slaaf het eerst de vrijheidsleus vernomen. Haar licht heeft het eerst geschenen in de woning van den gemeenen man, nu geen proletariër meer. Zij is de pleegmoeder der nieuwere kunst. De ware aristokratie, die van zedelijke of verstandelijke meerderheid, heeft zij in den stand harer priesters boven geboorte en stoffelijken rijkdom verheven en, door hare talrijke orden, aan de verpligting tot onderwijzen der jeugd, het verplegen van kranken, het bezoeken van gevangenen, het op-

rigten van gevallenen, in het geweten der menschheid een blijvende plaats verzekerd. Aan haar de eer van de waarachtige vrijverklaring der vrouw en van de heiligverklaring van het huwelijk, die twee grondzuilen waarmede de nieuwere maatschappij staat of valt.

En nu worden alle hare zonden zoovele deugden. Was het haar taak de nieuwere maatschappij te stichten, die taak ware volstrekt onuitvoerbaar geweest, indien de kerk niet met zekere onnoozelheid in allerlei behendig overleg getreden was met de vijanden, die zij aan zich onderwerpen moest. Denk u een protestantsch zendelinggenootschap, of een vereeniging van moderne theologen geroepen, bijvoorbeeld, om tegen het einde der zesde eeuw de Angelsaksen te bekeeren! *) Men zou even goed Spinoza

*) Den lezer, die van de kerkgeschiedenis geen studie maakt, kan het aangenaam zijn te vernemen dat hij, een aanschouwelijk tafereel van de roomsche bekeeringsmethode vindt in Aug. Thierry's Hist. de la Conq. de l'Angleterre par les Normands, Tom. I. Men vindt daar o. a. de eigenaardige instruktie van Paus Gregorius aan de zendelingen, uitgegaan om het werk, dat Augustinus zoo gelukkig had aangevangen, verder voort te zetten. Ik kan mij niet onthouden van eene proeve mede te deelen, die de bekeeringsmethode der roomsche kerk uitnemend schetst. Na den eersten roemrijken uitslag, geraakte de kerk in groote moeielijkheid. Ethelbert en Sigebert, die het christendom begunstigd hadden, en Augustinus zelf waren ten grave gedragen. Nieuwe koningen stonden op, die in het heidendom terugvielen, zonder evenwel nog de katholieken te vervolgen. Integendeel, terwijl zij heidenen bleven, wilden zij toch van tijd tot tijd den heiligen misouwel ontvangen. Dit werd geweigerd en uit die weigering sproot een twist voort, die weldra een vorstelijk bevel

kunnen benoemen tot onderwijzer in een haveloozenschool. Neen, de kerk had hare heiligenbeelden, hare geheimzinnige leerstukken, hare priesters en wereldlijke heerschappij noodig om in Europa het aanzijn te geven aan het kind, dat eens zijne moeder verstooten zou.

Heeft de christelijke kerk van de godsdienst van

---

uitlokte, waarbij het christendom voor altijd uit Engeland verbannen werd. Zoo scheen alles verloren. Sommige bisschoppen hebben hunne standplaats reeds verlaten en maken zich gereed om de zee weder over te steken. Maar één is er, die moed houdt. Het is Laurentius, eens het hoofd van de tweede zending uit Rome. Hij laat tegen den nacht zijn bed plaatsen in de kerk van St. Peter te Canterbury en zelf sluit hij zich in de kerk op. Daar, in de eenzaamheid, brengt hij zich de wreedste slagen toe; met dat gevolg, dat hij aan den anderen morgen met wonden en bloed bedekt uit de kerk te voorschijn kan treden. In dien toestand begeeft hij zich naar koning Edbald. Zie, zegt hij, de apostel Petrus heeft mij aldus toegetakeld om er mij voor te straffen, dat ik er aan heb durven denken om zijne dierbare Saksers te verlaten. — Edbald is diep getroffen. — Wat, antwoordt hij, als de heilige Petrus zoo zijne vrienden behandelt, hoe zal hij zich dan niet wreken op mij, die zijn vijand ben? Het bevel, dat het christendom verbande, werd ingetrokken! — Tweede proeve: Na Edbalds dood is diens zuster, gehuwd met Edwin den heidenschen vorst van Northumberland, aan het bewind. Om hem voor het christendom te winnen, zendt de Paus aan "den roemruchtigen vorst" een vleijenden brief, een linnen hemd met goud afgezet en een fijnen wollen mantel van Ancona. Ook zijn gemalin, Ethelberge, wordt niet vergeten. Zij krijgt van den heiligen Vader een ivoren en verguld en haarkam en een zilveren spiegel.

Wat zou er welligt van het christendom in Engeland teregt gekomen zijn, zonder dit vroom bedrog van Laurentius, zonder den haarkam en het linnen hemd en al wat verder volgde!

Jezus in menig opzigt een treurige karikatuur gemaakt, en was ook dit juist onmisbaar om de opvoeding der europeesche volken gedeeltelijk te voltooijen, wij leiden er uit af, dat de christelijke kerk in den ontwikkelingsgang der geschiedenis voornamelijk heeft moeten dienen om de nieuwere maatschappij in het aanzijn te roepen.

Niet vreemd trouwens. De katholieke of christelijke kerk staat in zeker opzigt gelijk met iedere officiëele, iedere volksgodsdienst. Nu is het immers schier overal de taak eener volksgodsdienst geweest, het maatschappelijk leven van het volk te vormen. Bij de wieg van elk volk heeft de godsdienst gewaakt. Zij is als bijvoorbaat de korte uitdrukking van het ideaal, dat later een volk in zijn maatschappelijk leven meer of minder volledig zal verwezenlijken.

Evenwel, naarmate het kind toeneemt in wasdom, wordt de moederzorg overbodig en wordt ook naar de moeder minder omgezien. Er komt een tijd, waarin de volksgodsdienst haar roeping heeft vervuld. Maar ook hier is de overeenkomst volledig. Er komt evenzeer een tijd, waarop de kerk haar roeping heeft vervuld, en in plaats van onmisbaar te blijven een *hors d'œuvre* wordt. Het is het oogenblik, waarop de maatschappij meerderjarig is. Dan zegt zij tot de kerk: ik dank u voor hetgeen gij deedt, maar ik heb u niet meer van noode.

Voor de katholieke kerk is dat oogenblik sedert lang aangebroken. Vroeger eerbiedwaardig, is zij nu een treurige figuur. Men weet niet waar men met

haar blijven zal, want ongelukkig overleeft zij zich zelve. Zij werkt de beschaving niet meer in de hand, maar tegen. Zij steunt het maatschappelijk leven niet meer, het wordt door haar verzwakt. Het onderwijs, de wetenschap genieten eerst een behoorlijke gezondheid, als zij aan haren invloed worden onttrokken. Onder hare talrijke priesters is er niemand, die voor den gang der denkbeelden eenige de minste beteekenis heeft of door stijl en talent eenige meerderheid uitoefent. De roomsche kerk zou zelfs in onzen tijd als een halstarrige oude vrouw geheel ter zijde moeten gezet worden, was zij niet even vruchtbaar gebleven als voorheen in liefde jegens armen en kranken. Dit is hare onvergankelijke jeugd.

De kerk heeft echter hare geschiedkundige roeping overleefd en is niet veel meer geworden dan eene vereeniging van den H. Vincentius in het groot. Maar wat staat ons nu te doen? Zullen wij het kind een tweede moeder geven, d. i. alle pogingen in het werk stellen om de nieuwe maatschappij onder de zorg van een soort van protestantsche kerk te plaatsen, die de oude kerk vervangt? Men heeft het werkelijk beproefd. Ik ken geen ongelukkiger pogen. Protestantisme en kerk zijn twee begrippen, die elkander opheffen. Geen protestantisme toch zonder onbegrensde erkenning van het regt van iedere godsdienstige persoonlijkheid; geene kerk zonder een beschrevene katholiciteit. Geen protestantisme zonder het vrije onderzoek blijvend gewaarborgd; geene kerk zonder een vaststaand geloof, waarbij geen onder-

zoek meer te pas komt. Geen protestantisme zonder theologische wetenschap, die als iedere menschelijke wetenschap met den dag kan veranderen; geene kerk, die aan iederen wind van leering, of ook zelfs aan veranderlijkheid ten prooi is.

Dus òf naar Rome, het thans uitgeleefde Rome, terug, òf alle droomerijen van een christelijke kerk eerlijk en manmoedig opgegeven. De volkomene scheiding van kerk en staat is bovendien voor de eerste de doodsteek. Wat is een kerk, die hare besluiten niet kan doen eerbiedigen, die ten slotte aan hare strafbepalingen geene kracht van uitvoering kan geven, die, wil ze niet door het rumoer der wereld gestoord worden, de uiting van hare feestelijke of berouwvolle stemming moet inhouden, totdat de bij de staatswet bepaalde rustdag aangebroken is. Wat is een kerk eindelijk, die op een gegeven oogenblik midden in een historisch verloop ontstaat en hare vestiging beginnen moet met de geschiedkundige ontwikkeling van vijftien eeuwen te ontkennen? Het protestantisme heeft nu drie eeuwen gehad om uit zijn droom te ontwaken. Thans is het voor het protestantisme tijd om te begrijpen, dat het aan geen kerk meer denken kan, en enkel kerkgenootschappen kan oprigten, die geheel bijzondere vereenigingen zijn van menschelijken oorsprong, in stand gehouden uit menschelijk overleg. (*)

(*) Ik acht het slechts een nieuw bewijs van de scherpzinnigheid van den heer Groen van Prinsterer, die het katholiek kerkbegrip nu eenmaal niet kan laten varen, dat hij tegen

III.

Gelukkig, dat het protestantisme aan niets anders behoeft te denken. De christelijke kerk is een instelling die aan de hedendaagsche maatschappij het aanzijn heeft geschonken, en daarmede is, naar onze overtuiging, haar schoone taak afgeloopen. Kerk en gemeente zijn in ons oog zaken en woorden, waar heden ten dage niets meer mede uit te rigten is. De geschiedenis heeft ze geoordeeld.

Het eenige, dat onze aandacht verdient, waar wij ons aan vast- en, als ernstige mannen, mede bezig kunnen houden, het is de maatschappij, die natuurlijk, wegens het onvermijdelijke van verdeeling van haar arbeid, vereenigingen van allerlei aard en dus ook *godsdienstige vereenigingen* in haren schoot toelaat of opneemt.

Ik spreek van de maatschappij, van de maatschappelijke zamenleving, niet van den Staat. Niet gaarne zou ik met een welbekend duitsch geleerde aan den Staat het werk opdragen, dat weleer door de kerk werd verrigt. Geen staatsvoogdij; dan nog liever de voogdij der kerk. Doch ten opzigte van voogdijschappen kan er in onzen tijd kwalijk aan voorkeur worden gedacht. Wie in

de *volkomene* scheiding van kerk en staat, en omgekeerd voor het *publiek* regt der gezindheden ijvert. De eisch, dien hij eens aan iederen christelijken synode stelde om bij het opkomen eener ketterij alleen het *jus constitutum* te onderzoeken, is met zijn, voorzeker betreurenswaardig, standpunt in niet minder volledige overeenstemming.

de magt en den zegen der vrijheid gelooft, bedelt om geen toezigt. De Staat is slechts een onderdeel van de maatschappelijke zamenleving; zelf een vereeniging, die met een geheel praktisch doel in het aanzijn wordt gehouden; zelf een der middelen waarvan de maatschappij zich bedient om haar grootsche taak te vervullen. Het begrip van den Staat gaat in dat der maatschappelijke zamenleving volstrekt niet op. Deze is geenszins een vereeniging, die willekeurig of met een bepaald doel in het leven is geroepen. Zij is de vrucht van een eeuwenheugende ontwikkeling. Vraagt men nu wat ik onder de maatschappij of de zamenleving versta, dan zou het misschien op deze wijze met niet al te groote onvolledigheid uitgedrukt kunnen worden:

De maatschappelijke zamenleving is het langzaam wordend, hoogst ingewikkeld, organisch zamenstel van al de stoffelijke en geestelijke krachten der menschheid, waardoor deze, met onbekrompene inachtneming van de eigenaardigheid harer onderdeelen (rassen en volken), haar ideaal voortdurend tracht te verwezenlijken.

Dit ideaal dankt zijn oorsprong aan en is de weerkaatsing van den geest Gods in de menschheid; het vindt, niet in eenige afgetrokkene volmaaktheid, maar in de geregelde en harmonische zamenwerking van alle echt menschelijke vermogens zijn voltooijing.

Gelijk voor ieder organisme, zoo is ook voor de maatschappelijke zamenleving vrijheid de eerste levensvoorwaarde. Geen uitwendige dwang leide haar tot een eenzijdig begrepene bestemming. Het is aan de

zamenleving om hare eigene gebreken te boven te komen, om hare verstorvene deelen uit te stooten, om hare schandvlekken uit te wisschen, om hare vooroordeelen te overwinnen, om haar gepleegd onregt te herstellen, om de kroon der onsterfelijkheid uit te reiken of om voor altijd het doodvonnis te vellen. Zij is de groote weldoenster die hare wetten oppermagtig uitvaardigen kan; gevoel van verpligting jegens haar behoort de bron te zijn van de verstandige gehoorzaamheid, die men haar betoont.

Ik geloof, dat de zamenleving te beschouwen als geroepen om de kerk te vervangen, een der wettigste en onmisbare gevolgtrekkingen is, die men uit de beginselen der moderne rigting behoort af te leiden. Bedrieg ik mij niet, dan verkrijgt deze rigting daarmede, in den gewonen zin des woords, een ethiek, die haar eigendom mag heeten. Het is vooral aan het bewijs van deze stelling, dat het tegenwoordig hoofdstuk is gewijd.

IV.

Wie kan over het korte leven nadenken, zonder gedurig te vragen wat er het doel van mag zijn? Ons allen beheerscht een wet der traagheid, die ons groote behoefte doet gevoelen aan een bewegende kracht. Die bewegende kracht van het leven kan naar mijn oordeel alleen in een bepaalde opvatting van het doel des levens gelegen zijn. Maar welke opvatting zal het wezen?

Velen hebben het antwoord spoedig gereed. De leer der onsterfelijkheid geeft hun voldoende rekenschap van des levens doel. De mensch, heet het, is op reis naar de eeuwigheid, naar den hemel. Zoo hij daar mag aanlanden, is de moeite en de ontbeering van den pelgrimstogt ruimschoots beloond. Men dient te leven om zich op die toekomst voor te bereiden. Hier beneden is het niet; hier boven zal het zijn.

Wie kwaad moge spreken van de hoop des eeuwigen levens, niet wij. Dat zij in den menschelijken boezem ontkiemt, is een onschatbaar voorregt. Niemand mag het verachten. Wij willen met Jezus gelooven aan een toekomst, ook voor hem die als een moordenaar sterft aan een kruis. "Dit verderfelijke moet onverderfelijkheid aandoen" — o psalm der opstanding, ruisch over onze graven!

Toch meen ik niet, dat de leer der onsterfelijkheid een *voldoende* oplossing geeft van des levens raadsel, en wel omdat zij niet iets beteekenen kan zonder t e v e e l te beteekenen, zonder aan een groot gedeelte van het menschelijk leven al zijn waarde te ontnemen. Zeg mij, dat de hoop der onsterfelijkheid de doorzigtige Engel is, zonder vaste omtrekken, die van tijd tot tijd den zwaren steen wentelt van het graf, waarbij wij onze dooden komen beschreijen, ik ben er regt dankbaar voor, het verhindert mij niet te leven, want mijn woning is gelukkig niet aan de poort van het kerkhof. Maar zeg mij, dat dit leven zijn eenig doel vindt in de onsterfelijkheid, dat ik enkel leef om mij op de eeuwigheid voor te

bereiden, dan is voor zeven achtste gedeelten het menschelijk leven een droeve overtolligheid; dan is kunst en wetenschap speelgoed; dan is een vroom en deugdzaam man, ook al mist hij in den engeren zin des woords alle esthetische en wetenschappelijke ontwikkeling, het volstrekte ideaal van den mensch; dan is iedere drukke, zuiver aardsche bezigheid gevaarlijke afleiding; dan is het pligt, de menschheid terug te brengen van haar onvermoeid streven naar stoffelijke welvaart, welk streven toch ongetwijfeld de bron is van hare schitterendste veroveringen op de stof; dan zijn alle uitingen van het natuurleven in ons geheel misplaatst; dan mag slechts ééne vraag ons hoofd en ons hart vervullen: hoe word ik zalig? Dan is ouderdom aantrekkelijker dan jeugd en de gouden bruiloft almede een der vrolijkste feesten uit 's menschen leven. Dan is het zeer begeerlijk te sterven op moeders schoot.

Dit is geen overdrijving. Alleen de zedelijke en godsdienstige kanten van het leven, deze bovendien uiterst eenzijdig opgevat, komen tot hun regt wanneer het eigenlijke doel des levens over het graf ligt. Wat heeft bijvoorbeeld penningkunde met dat doel te maken? In welk verband kan met dat doel zich bevinden de kennis van de geschiedenis eener aarde, die ik straks verlaten zal? En hetgeen met het doel niet in verband staat is volkomen nutteloos. Zal ieder uur van mijn vreemdelingschap hier beneden aan de voorbereiding voor de eeuwigheid gewijd moeten zijn, dan heb ik geen tijd om met ingespannen aandacht

te turen op een portret van Titiaan, noch om te luisteren naar een ouverture van Mozart. Ik heb in dat geval wel iets beters te doen.

"Is voorbereiding 't groote doel Van dit korstondig leven" zoo als het evangelisch gezang leert, dan missen kunst, wetenschap, industrie en natuurlijk levensgenot alle ernstige beteekenis en worden eenvoudig herleid òf tot tijdverlies òf hoogstens tot zoovele middelen van verpoozing, die de zwakke mensch nu eens behoeft.

Dit is geen gering bezwaar, en het is toch nog het zwaarwigtigste niet. Ligt des levens doel uitsluitend aan gene zijde van het graf, dan is men in de treurige noodzakelijkheid om aan te nemen, dat bij duizenden het doel des levens volkomen wordt gemist. Velen bevinden zich in de onmogelijkheid om zich voor te bereiden op de eeuwigheid. Armoede verstompt, zorg voor het dagelijksch brood dwingt talloos velen hun bestaan te verdeelen tusschen afmattenden, werktuigelijken arbeid en logge lichaamsrust. Overbevolking en gebrek aan smaak bij het publiek brengen honderden tot allerzonderlingste broodwinningen en, voor het vermaak der menschheid, tot een vroegtijdigen dood, over welks beteekenis door die ongelukkige slagtoffers zeker nooit kon worden nagedacht.

Dit een en ander voert mij tot een besluit. Zonder in de verte te willen loochenen, dat God ons na het sterven een nieuwen bestaansvorm kan geven, waarin ons een nieuwe roeping wacht, meen ik niettemin het doel van het tegenwoordige leven allereerst bin-

nen de grenzen van dat leven zelf te moeten zoeken. Dit kan echter geschieden op tweederlei wijze. Het eigenlijke levensdoel, ook al is het tot deze aarde beperkt, kan òf in ieders individuëele bestemming òf in de bestemming der menschheid gelegen zijn. Evenwel, wie durft het eerste staande houden? Kunnen wij het de moeite waard rekenen te leven, als wij uitsluitend acht geven op hetgeen ieder onzer persoonlijk hier beneden worden kan? Velen zijn welligt geroepen, maar hoe weinigen zijn uitverkoren om iets te worden! Ook onder de gunstigste omstandigheden, is de winst zelden geëvenredigd aan den inzet. Zelfs een Herder klaagt op zijn sterfbed: "o mein verfehltes Leben!"

Wenden wij onzen blik van de utopiën af, om dien op de werkelijkheid te rigten. Er is een werkelijkheid, die ons met het leven verzoenen kan. Wij hebben haar reeds genoemd. Het is de maatschappelijke zamenleving.

V.

In de verhevene taak der maatschappij, en daarin alleen, vindt het leven van ieder mensch zijn doel en zijn rigtsnoer. Onwillekeurig wenden wij naar die taak onze oogen, als wij opmerken hoe een individuëel menschelijk ideaal een ongerijmdheid is. Wij kunnen ons het menschelijk ideaal in al zijn volheid in een enkel mensch onmogelijk verwezenlijkt denken. Zoodra wij het ons voorstellen, verkrijgt de voorstelling

terstond iets monsterachtigs. Het valt gemakkelijk te beuzelen van een gezonden geest in een gezond lichaam. Maar ieder, die weet wat de volkomene ontwikkeling zoowel van den geest als van het lichaam insluit, weet evenzeer dat die dubbele ontwikkeling onmogelijk kan zamengaan. Om slechts iets te noemen, geen geestesontwikkeling zonder wetenschap, geen wetenschap zonder studie, geen studie zonder een inspanning, die altijd op eenigerlei wijs het lichaam schaadt. Bovendien, denken wij ons een persoon, die alle menschelijke hoedanigheden in de volmaaktheid bezit en wiens vorming met het gewone woord alzijdig mag heeten, hij verliest terstond hetgeen den mensch tot een mensch maakt, hij heeft namelijk geen karakter, geen kleur. Neen, de menschelijke beperktheid behoort bij den mensch. Zij kan hem niet willekeurig toegevoegd of ontnomen worden. En daar nu de menschelijke natuur zelve zoo onbegrijpelijk rijk is, kan zij haar rijkdom niet in één persoon vereenigen zonder dat die persoon daardoor zijn beperktheid verliezen zou. Het is, dunkt mij, ontegenzeggelijk dat, naarmate de soort, waartoe een wezen behoort armer is aan eigenschappen, naar die mate ook het ideaal van dat wezen gemakkelijker kan worden gedacht. Ik kan mij ligter het ideaal van een beurtschipper denken dan dat van een dichter; ik kan mij het ideaal scheppen van een paard, niet dat van een mensch.

De natuur van den mensch staat daarom juist zoo hoog omdat in haar allerlei eigenschappen opgenomen zijn, die onderling met elkander strijden.

Ieder mensch kan hoogstens in zichzelf een afgesloten en schoon geheel zijn, maar dat geheel zal altijd uitsluitend beoordeeld kunnen worden naar de gegevens, waarover hij te beschikken had. Zoo denken wij ons een bespiegelend of een handelend, een duldend en een veerkrachtig karakter, een vrouwelijk en een mannelijk karakter in zijne beste ontwikkeling. Deze onderscheidene karakters kunnen alleen in het afgetrokkene, nooit in de werkelijkheid met elkander worden vereenigd.

De menschelijke natuur zou dus tot treurig stukwerk veroordeeld zijn, indien zij niet in de beschaafde menschheid of in de zamenleving haren rijkdom harmonisch ten toon kon spreiden. De zamenleving is als een kunstig borduurwerk, waartoe ieder afzonderlijk persoon een draad of het gedeelte van een draad levert. De menschheid weet die draden tot een schoon geheel te vereenigen. Het komt haar juist uitnemend te stade, dat zij zulk een groote verscheidenheid van op zichzelven eenzijdig ontwikkelde rassen en volken en personen heeft. Zij bereikt hare grootsche bestemming door den strijd der elementen, die in haar binnenste woelen. Heeft Palestina een hooge rol vervuld, niet het minst door het verschil tusschen de beide deelen des lands, het Noorden en het Zuiden; bekleedt Griekenland een eenige plaats in de geschiedenis van ons geslacht, niet het minst door de spanning tusschen zijne twee kinderen, Sparta en Athene, aan een soortgelijke reden dankt ook de menschheid hare wezenlijke verdienste.

Zoekt de mensch zijne bestemming uitsluitend in de hoogste ontwikkeling van eigen aanleg, dan ziet hij zichzelf veroordeeld om, naar mate hij zijne bestemming bereikt, gedurig beperkter en eenzijdiger te worden. Wie het met zijn vermogens ernstig meent, weet dat hij niet veel, ik bedoel niet velerlei vermag. Wij kunnen dan alleen hopen, eenig werkelijk nut te stichten, wanneer wij ons *bepalen* tot het kweeken van ééne gave, tot het uitvoeren van ééne taak. In verreweg de meeste gevallen is voor den mensch die ééne gaaf, die ééne taak noch schitterend, noch in staat om zijne behoeften te bevredigen. Van daar òf ontevredenheid òf verstomping; het laatste het meest. Voor geen van beide is eenig gevaar, zoodra wij in de zamenleving en in haren gedurigen vooruitgang het doel van ons leven zoeken. Want, in de zamenleving vindt ieder zijne plaats en mitsdien zijne beteekenis; ieder, niemand uitgezonderd. Menigeen, die zijne eigene onvermijdelijke tijdsbesteding hier op aarde gadeslaat, zou geneigd zijn zich af te vragen of het der moeite waard is, daarvoor te leven. Deze vraag heeft geen zin, zoodra het ideaal der menschheid, dat in de zamenleving verwezenlijkt moet worden, de bewegende kracht is van ons bestaan. Dan is niemand en niemands arbeid overtollig. Wat of wie zou gemist kunnen worden? Als in het engelsch parlement vijf honderd leden nederzitten die nooit den mond open doen, hebben zij toch hun aandeel in de welsprekendheid van die weinigen, die in deze vergadering hunne lauweren mogen oogsten. De

omstandigheid, dat zij daar in grooten getale bijéén zijn, is een der wezenlijkste voorwaarden voor het ontstaan van den redenaar. Zijn taal zou niet dezelfde kunnen zijn, als hij voor een tiental hoorders het woord te voeren had. Zoo is in het algemeen voor de zamenleving reeds het bestaan van duizenden een onmisbaar vereischte, al kan van die duizenden onmogelijk aangewezen worden in welk onmiddellijk verband hunne werkzaamheid staat tot het ideaal der menschheid. Ontelbaar velen zijn voor de menschheid wat in onze moerassen de verborgene palen zijn voor een gebouw. En in dat gebouw zelf is het kleinste scharnier, dat de afsluiting der vertrekken mogelijk maakt, even gewigtig als de indrukwekkende gevel. Of wel, het is met de menschheid, naar de schoone vergelijking reeds voor achttien eeuwen gebruikt, als met een lichaam. Het oog kan niet zeggen tot den voet: ik heb u niet van noode, en de minst schitterende deelen zijn misschien juist daardoor met overvloedige eer bekleed. In sierlijke taal, opdat ik hem in éénen adem met den apostel Paulus aanhale, heeft Dr. J. B. Molewater het uitgedrukt: "Wat ware het korte leven voor den mensch, zoo hij zich niet in den geest verbinden mogt aan voor- en nageslacht? — als hij moest vreezen dat zijn arbeid nutteloos en zijn streven ijdel ware, zoodra zij geene vruchten van welvaart of eere voor hem zelf konden afwerpen; wanneer de wetenschap, die hij opgaart geene dadelijke toepassing vindt, en de kunst, die hij oefent, bij al den rijkdom der hulpmiddelen, waar-

over men haar laat beschikken, nog te magteloos blijkt om aan de hoog gespannen droombeelden zijner jeugd te beantwoorden? Neen, het individu is gering. De mensch die voor zich alleen en de zijnen waant te arbeiden is een arme bedrogene. Bewust of onbewust, willig of onwillig, leven en werken wij voor anderen, — leven wij bovenal voor toekomstige geslachten, wien het erfdeel is toegezegd, dat wij hun achterlaten. De toekomst, hoe hard en wreedaardig het schijne, de toekomst die wij nimmer zullen aanschouwen, zij is het waarvoor wij zorgen en zwoegen; en het kroost, dat ons met kalmen weemoed en bijna onverschillig in den grafkuil ziet neêrzinken, het zou onze nagedachtenis vloeken, als we niet met blijmoedige zelfverzaking, zijne belangen behartigd en zijn werk voorbereid hadden. Zoo schakelt zich het eene geslacht aan het andere, en niemand kan of mag zich onttrekken aan het deel van den arbeid, dat hem, ten oorbaar van het geheel, is opgelegd.... Ja, ook de lijder, die, onbewust van uit zijn smartelijk leger het kostelijkst onderwijs geeft, bezegelt te midden van zijne angsten en pijnen de groote wet, dat wij niet voor ons zelf, maar voor anderen hebben te leven, te werken — en zelfs te lijden."

Juist omdat zij er het doel van is, mag de zamenleving tevens het rigtsnoer van ons leven heeten. Voor hem, die nadenkt, vallen doel en rigtsnoer altijd zamen. Met het rigtsnoer van ons leven hebben wij natuurlijk niets anders op het oog dan het be-

ginsel der zedelijkheid. Dat beginsel kan niet door uitwendig gezag, kan evenmin slechts door zekere goedige opwellingen van ons gemoed; het kan ons uitsluitend gegeven worden door onze eigene opvatting van hetgeen wij, als redelijke wezens, met ons bestaan en met hetgeen wij vermogen behooren na te jagen. Aan de werkelijkheid hebben wij te vragen wat onze bestemming, aan onze bestemming wat onze pligt is. De vereischten van een werktuig worden bepaald door het oogmerk, waartoe het gebruikt wordt. Wetende, waartoe de mensch moet dienen, weten wij spoedig wat de mensch behoort te zijn.

De mensch, wij zagen het, moet dienen voor de zamenleving, die uitgebreide werkplaats, waarin de menschheid haar ideaal tot wezenlijkheid brengt. Nu is evenwel de mensch volstrekt niet een werktuig dat op allerlei wijzen voor een gegeven doel kan worden ingerigt. Neen; is het doel gegeven en onveranderlijk, de grondstoffen, waaruit het werktuig, de mensch, is zamengesteld, zoowel als hare voornaamste eigenschappen zijn evenzeer gegeven en onveranderlijk. Werktuig en doel moeten dus altijd in onderlinge betrekking worden beschouwd. M. a. w., de bron, waaruit wij onze zedelijke kennis behooren te putten, is het onderzoek naar de betrekking, waarin de mensch zich tot de zamenleving moet bevinden, zullen *zijne* vermogens tot hun volste regt en zal de zamenleving tot *hare* schoonste ontwikkeling komen. Alleen op de kennis van deze betrekking kan onze

ethiek gegrond zijn, zoodra wij ons op zuiver empirisch standpunt plaatsen.

Reeds met de termen van het vraagstuk is aanvankelijk de oplossing gegeven. De menschelijke vermogens zullen dan tot hun volste regt komen, wanneer zij medewerken om de maatschappij hare schoonste ontwikkeling te doen bereiken; en deze ontwikkeling zal dan de volkomenheid bereikt hebben, als zij geen enkel menschelijk vermogen ongebruikt laat en de harmonie tusschen allen weet te vinden.

VI.

Twee groote beginselen zijn hiermede gegeven. Wanneer het individu alleen een reden en dus een doel voor zijn bestaan vindt, in zoover hij een bestanddeel is van de maatschappij, dan kan zijn leven slechts een gedurige toewijding en het beginsel er van geen ander dan dat van de liefde zijn.

Vervolgens: is het ideaal, dat in de zamenleving verwezenlijkt behoort te worden, geenszins een afgetrokken ideaal door een filantroop of een zedeleeraar ontworpen, maar is het gelegen in de harmonische zamenwerking van alle menschelijke krachten, dan is de taak der zamenleving ook heilig in haar geheele uitgestrektheid, dan behoort al het zuivermenschelijke daarin tot zijn regt te komen en mitsdien alle onderscheid weg te vallen tusschen het gewijde en het ongewijde.

Het eerste dezer beginselen, dat der liefde, leeren

wij daarom kennen uit de betrekking die tusschen het individu en de zamenleving behoort te bestaan, omdat de maatschappij, zelf een levend organisme, alleen bestaan kan uit krachten die zich geheel aan haar toewijden, en omdat het individu bij dezen pligt der toewijding dan alleen al zijne krachten ten beste kan geven, wanneer hij zichzelven uit liefde ten offer brengt. Het vraagstuk der zedelijkheid is een wijsgeerig vraagstuk en mitsdien te herleiden tot het vraagstuk naar de betrekking tusschen de Eenheid en de Veelheid. Op welk gebied de formule nog te zoeken moge zijn, die deze betrekking uitdrukt, op het gebied der zedelijkheid is zij stellig gevonden. Daar heet zij liefde. Liefde is het geheim zoowel van de zelfstandigheid als van de volkomene overgave van het individu aan het geheel. Liefde eischt dat men veel zij, om veel te kunnen geven. Eigene vorming en ontwikkeling is derhalve de eerste voorwaarde, waarop het den mensch verleend wordt, iets voor de vorming en ontwikkeling der zamenleving te kunnen doen. Zoo verkrijgt ieder onzer, juist door zich het verband met het geheel der menschheid bewust te zijn, een verhoogde beteekenis. Door in de maatschappij 's levens doel en rigtsnoer te zoeken, werpen wij ons zelven niet weg, raken wij niet verloren in een anonieme menigte. Neen, nu eerst bekomen wij, om zoo te spreken, onszelven terug. Onze kleine en onbeteekenende persoonlijkheid boeit thans op de regte wijze onze aandacht en trekt onze zuiverste belangstelling, nu wij de plaats kennen die haar toe-

komt in het groot geheel; een plaats, die voor dat geheel zeker nooit onverschillig kan zijn. De pligten jegens onszelven worden dientengevolge uit liefde jegens anderen vervuld. Het is altijd een gebrekkige moraal, die bij het beginsel van liefde tot den naaste nog een ander, dat der zelfliefde moet opnemen. Ik zie niet, dat zelfliefde beter is dan eigenliefde; met den naam verandert de zaak niet. Maar zulk een tweede beginsel is ook geheel overbodig. Het is onze menschenliefde, die ons pligten voorschrijft jegens onszelven met getrouwheid te vervullen, pligten, tot dezen éénen regel te herleiden: Maak uzelven zoo goed, zoo waarachtig bruikbaar voor de zamenleving, als gij het zijn kunt.

Zonderling, dat men met een zekere minachting van maatschappelijke deugden spreekt en er echt christelijke deugden tegenover stelt. Er is geen deugd, die wij ons eigen behooren te maken of het is een maatschappelijke (een sociale) deugd, en ieder zal het moeten toestemmen, die over de roeping der maatschappelijke zamenleving nadenkt. Eerst door haar kan de menschheid hare taak volbrengen. Evenwel, is volkomen bruikbaar te zijn voor de zamenleving in den kring waarin men te werken heeft, het hoogste dat de enkele mensch zich met zijne eigene vorming voor kan stellen, dan mag dit niet zoo opgevat worden als of er altijd tusschen onze vorming en de eischen der zamenleving een onmiddellijk verband zou moeten bestaan. Niets is meer verwijderd van mijne bedoeling. Het is er mede als met de wetenschap, waar-

van men te regt beweert, dat zij niet onpraktisch mag zijn, doch die zeker geheel onvruchtbaar wezen zou, wanneer men op ieder oogenblik terstond naar haar praktisch nut vroeg. Het is de bestemming van het zaad om ons een plant te geven. Onverstandig echter de hovenier, die met de vingeren gedurig de aarde losmaakt, om zich telkens te vergewissen of deze bestemming wel verwezenlijkt wordt.

Op het beginsel, niet op de dadelijke uitkomst van hetgeen wij tot onze eigene vorming bijdragen, dient dus in de allereerste plaats gelet te worden. Al wat wij uit liefde jegens de zamenleving doen en met het doel om ons werk in haar organisme te doen opnemen, zal hoogstwaarschijnlijk vroeg of laat haar ten goede komen. Deze liefde mag echter geen onbestemd gevoel zijn, dat ons tot onhandelbare en onvruchtbare dweepers maakt. Liefde tot de menschheid is de gezindheid, die ons drijft om met al de ons ten dienste staande krachten, tot den hoogsten voor ons bereikbaren graad van ontwikkeling gebragt, anderen wel te doen naar geest en lichaam.

Zelfkennis, kennis van onze eigene deugden en zwakheden, van onze gaven en gebreken, is mitsdien de eerste pligt der waarachtige menschenliefde. Zonder deze zelfkennis baart het leven, ook al koesteren wij overigens de beste bedoelingen, gedurige teleurstelling, die op haar beurt onze uitnemendste krachten verlamt. Treurig is ten dezen over het algemeen onze blindheid, en bekend, dat menigeen bij voorkeur doet

hetgeen hij niet kan, en hetgeen hij kan vaak ongedaan laat.

De schuld ligt voornamelijk aan een willekeurige schatting van hetgeen groot en belangrijk, of klein en onbelangrijk moet heeten. Vermeende grootheid en belangrijkheid jagen wij daarom gedurig na, tot groote schade voor onszelven en voor anderen. De groote Meester, die ons reeds de schoone gelijkenis van de talenten gaf, heeft ons ook hier een onwaardeerbaren wenk gegeven, toen hij het voorregt en de hooge waarde roemde zelfs van het geven van een beker koud waters aan den dorstige, en ook dat nederig dienstbetoon de hoogste wijding schonk door het voor zijne discipelen met een weldaad, aan hemzelf bewezen, volkomen gelijk te stellen. Zoo is het. Hoog en laag, groot en klein, zijn ten opzigte van onzen werkkring woorden, die alleen beteekenis hebben, wanneer het ons doel is in deze wereld te schitteren. Maar zij verliezen al hunne beteekenis, als het doel in de zamenleving wordt gezocht. Al wat de zamenleving inderdaad gebruiken kan is belangrijk, en aan welke zijde men ook aan den bouw van dat groot geheel bezig is, daarin, dat men er aan bezig is, heeft men eers genoeg.

Bouwlieden zijn wij en, naar de bijbelsche uitdrukking, levende steenen tegelijk. Zelfkennis wijst ons op de krachten, die te onzer beschikking staan, en leert ons tevens dat wij onszelven misleiden als wij voor het geheel iets willen zijn zonder alles te wezen voor het gedeelte, dat ons werd toevertrouwd.

Aan deze zelfmisleiding staan wij gedurig bloot. Getrouwheid in het beheer van het ééne talent, valt gewoonlijk niet in onzen smaak. Het is, schijnt het, de moeite niet waard. In een zeer bescheiden werkkring, met de beschikking over zeer weinige gaven, alles aan onszelven te koste te leggen om ons de hoogst mogelijke geschiktheid te geven voor een zoogenaamd onbelangrijke taak, is meer dan men van gewone menschen verlangen kan. Menigeen zou een martelaar willen zijn of een Miss Nightingale, die voor zichzelf een plaag en voor zijn gezin naauwelijks iets minder is. Johannes nasprekende zouden wij kunnen zeggen: indien iemand zijn broeder, in eigenlijken zin, de personen van zijne naaste omgeving, die hij dagelijks ziet, niet lief heeft, hoe zal hij de zamenleving liefhebben die hij niet ziet?

De werkzaamheid, die ons door de wet der liefde wordt voorgeschreven ten opzigte der maatschappij, is niet ongelijk aan de uitwerking van een steen op het oogenblik dat hij in het water valt. Om ons heen moeten de kringen zich gedurig uitbreiden. Terstond een wijden kring te willen trekken is een belachelijk staan naar het onmogelijke. De ondervinding is ook hier de meesteres, aan wier voeten wij ons leerzaam moeten nederzetten. Zij bevestigt iederen dag de wijsheid van dien éénigen Meester, dat wie in het kleine getrouw is over het groote kan gesteld worden, en dat, wie het eerste weigert, voor het laatste volkomen ongeschikt moet heeten. De naauwgezetheid kan niet te groot zijn, waarmede alledaagsche

pligten en belangen worden behartigd. De groote menschheid moet gestadig in een bepaald en daartoe verstandig uitgekozen persoon een m i k r o k o s m o s voor ons worden, waaraan wij de gezindheid van ons hart ten opzigte van het geheel der menschheid toetsen. Die niet hartelijk liefhebben of verdragen kan hen, met wie hij door den loop der omstandigheden in gedurige aanraking wordt gebragt, droome niet van den eerekrans der filanthropie te winden om zijne slapen. Hij is en blijft, naar de kernachtige uitdrukking van Paulus, een klinkend cymbaal en een luidende schelle. Onze liefde tot den persoon die vlak naast ons staat is de pols, waaraan wij beoordeelen, hoe krachtig ons hart voor de menschheid klopt.

Zoo behoort de omtrek van ons leven uitsluitend te bestaan uit een digt op elkander volgende rij van stralen, die alle door een gemeenschappelijk middenpunt worden gevoed. Het is de toepassing van de schoone les van Goethe:

Willst du in's Unendliche schreiten,
Geh' in's Endliche nach allen Seiten.

Het bijzondere is de school van het algemeene; individuëele ontwikkeling, eerlijke behartiging van individuëele belangen, de eerste voorwaarde van onzen arbeid voor de ontwikkeling der maatschappij; liefde jegens onze naaste omgeving het oefenperk van onze liefde voor de menschheid; kiesche zorg voor ons huisselijk leven het noodzakelijk doorgangspunt der zorg, die aan het lot der geheele zamenleving denkt.

Voorwaarde, oefenperk, doorgangspunt, op deze woorden moet ik de oplettendheid vestigen. Het individuëele en bijzondere mag volstrekt niet verwaarloosd worden, maar evenmin mag het ons einddoel zijn, hetgeen het toch zoo dikwerf is. Met zonderlinge barbaarschheid weten sommige menschen al hunne liefde en belangstelling te beperken tot den kleinen kring, tot de kleine stad of hoogstens tot het kleine land, waarin zij leven. Een scherpe grenslijn trekken zij tusschen vrienden en vreemden. Alleen door een betrekkelijk toevallige bloedverwantschap worden hunne beste gevoelens opgewekt. Waar die verwantschap ontbreekt, blijft hun hart koud. Treurig is het partikularisme van velen. Het is alsof er buiten den kring, waarin zij zich bewegen, niets is, dat hunne aandacht en liefde verdient. Bij zulk een partikularisme is ware zedelijkheid onmogelijk. Nog eens: geen menschenliefde zonder liefde voor het individu, maar liefde voor het individu zonder de algemeenste menschenliefde, is haar schoonen naam onwaardig en staat naauwelijks boven het instinkt, dat wij bij zekere dieren in zulk een treffende mate waarnemen. Vooral in ons vaderland moet tegen dat partikularisme gewaakt worden. Onze huisselijkheid is beroemd. Familiebanden worden met lofwaardige naauwgezetheid geëerbiedigd. Tot alle standen der maatschappij is het gevoel doorgedrongen, dat men jegens allen, die in een bijzondere betrekking des bloeds tot ons staan, verpligtingen heeft. Dit zijn onze deugden. Maar het gebrek, dat er mede gepaard wordt, is

een laakbare onverschilligheid ten opzigte van hetgeen ons niet onmiddellijk schijnt aan te gaan. Reeds de groote europeesche belangen laten ons laauw. Ja, de algemeene, maatschappelijke vragen betreffende hetgeen binnen de grenzen van ons vaderland voorvalt, trekken weinig onze belangstelling. Nog meer. Velen missen volkomen het begrip van landgenoot en medeburger. Er zijn protestanten, die een "roomsch mensch" maar liefst laten voor hetgeen hij is, er zelfs niet gaarne, zij het ook bezoldigde diensten van ontvangen; er zijn kunstlievende en, lach niet, menschlievende genootschappen, waarin geen Jood als lid toegelaten wordt.

Het besef van onze eenheid met allen *), ziedaar de ware bron van zedelijkheid. Wij moeten het meer en meer inzien, alleen de maatschappij kan iets tot stand brengen dat de moeite loont; aan haar bloei en grootheid hebben wij allen ons deel, maar dan moet ook ieder onzer zichzelven aan haar ten offer brengen. De maatschappij behaalt hare zegepralen op godsdienstig, op zedelijk, op wetenschappelijk, op industriëel, op esthetisch, op ieder gebied waarop menschelijke krachten arbeiden kunnen. Laat ons nederig dienen in haar leger. Daarbuiten is voor den mensch geene ware grootheid weggelegd. Persoonlijke beroemdheid is een aardigheid voor de kinderen. Onze ware verdiensten zijn allen anoniem. Ieder op onszelven zullen wij het nooit verder brengen

*) Onze duitsche naburen noemen het: "Gemeingefühl."

dan men het reeds voor honderde en duizende jaren heeft gebragt. Geen godsdienstig hervormer, die zich met Cakya-Mouni kan meten. Geen zedeleeraar die in ruimte van blik en warmte van taal den man van Tarsen overtreft. Geen beoefenaar der wetenschap, wiens naam dien van Aristoteles in de schaduw stelt. Geen dichter, die zich boven Homerus zal verheffen. Maar de maatschappij van heden staat hooger dan de maatschappij van gisteren en zal morgen weder hooger staan, juist omdat zij dagelijks meer maatschappij wordt; omdat de oude scheidsmuren wegvallen; omdat het begrip menschheid met iederen dag ophoudt louter een begrip te zijn en zijne geheele verwezenlijking nadert; omdat de tijd niet lang meer uit kan blijven, waarin niemand meer alleen voor zichzelven, voor zijne familie of voor zijn volk leeft, maar alle ten slotte allen toebehooren; in één woord, omdat onze grootheden niet meer zelfstandig naast elkander, maar onderling in altijd naauwer verband staan, d. i. een organisme vormen, waarin alles tot zijn regt komt en niets wezenlijks verloren gaat.

VII.

Te werken voor dat organisme der zamenleving, zal niemand toeschijnen een denkbeeld dat nergens aan te vatten of vast te houden is, wanneer ik er bijvoeg, dat de zamenleving zoowel haar spiegel als haar hefboom vindt in de openbare meening. Niet onwelwillende beoordeelaars zullen mij toegeven, dat de

openbare meening geenszins een zaak is, die in de lucht hangt, of die, zoo al op aarde vertoevend, een kameleon gelijkt, op welks toevallige kleur men geen staat kan maken. De openbare meening heeft voorzeker iets wisselvalligs, maar zij heeft ook iets blijvends. Een boom is zij met een onbewegelijken en gedurig aangroeijenden stam, en met bewegelijk en telkens afvallend gebladerte. De kracht, de waarde, het ernstig karakter der openbare meening kan gekend noch begrepen worden, als wij gewoon zijn te leven bij den dag. Daartoe is het volstrekt noodig de geschiedenis in het groot te beschouwen, geheele tijdvakken, en die niet naast elkander liggen, met elkander te vergelijken. Dan ziet men haar ontstaan, haren groei, hare beteekenis. Dan wordt men geleid tot het besluit, dat de openbare meening in haar wezen niets minder is dan de uitdrukking van de hoogte van geestelijke ontwikkeling, die een volk op een gegeven oogenblik heeft bereikt. Gelijk een spreekwoord de algemeene ondervinding van een volk teruggeeft, zoo is de openbare meening de spiegel van geheel ons geestelijk leven. Het bestaan van een openbare meening is het onbedriegelijk kenmerk dat daar, waar zij gevonden wordt, een maatschappelijke zamenleving bestaat. Zij zelve beheerscht de staatswet, de openbare zedelijkheid, het gehalte van de voortbrengselen van kunst en wetenschap, de eischen, die aan handel en nijverheid worden gesteld. Zij is geschikt om altijd algemeener te worden, en, naarmate zij aan algemeenheid wint, neemt ook hare juistheid

toe. De openbare meening van een dorp zal zich in onfeilbaarheid zeker niet met de openbare meening van Europa kunnen meten. Tusschen haar en den kring van personen, klein of groot, die haar vormen, bestaat een wederkeerige werking. Zij vormt namelijk op haar beurt degenen, die haar gevormd hebben.

Het is vooral wegens deze wederkeerige werking, dat de openbare meening het einddoel mag zijn van ieders individuëele werkzaamheid. Zij is namelijk niet alleen de spiegel, maar ook de hefboom van den vooruitgang der maatschappelijke zamenleving. Eerst dan heeft deze vooruitgang een aanmerkelijke hoogte van ontwikkeling bereikt, wanneer de openbare meening reeds in staat is, die ontwikkeling getrouw terug te geven. En ook omgekeerd, eerst wanneer zekere denkbeelden en gezindheden in de openbare meening opgenomen zijn, kunnen ze als werkelijke verbetering van het geestelijk kapitaal der menschheid beschouwd worden, mitsdien rente afwerpen en voor de toekomst gunstig werken.

Eene openbare meening, die zich over de geheele bewoonde wereld uitstrekt en zoo krachtig en gevestigd is, dat zij al wat niet goed, niet waar, niet schoon is onmogelijk maakt, en daarentegen al wat in den verhevensten zin waar, schoon en goed is met onwederstaanbare magt in het leven roept, ziedaar, in het kort gevat, het doel, aan welks verwezenlijking wij allen met verheven geduld moeten arbeiden.

Aan den bouw van dit ideaal zijn wij alle werkzaam, maar niet alle op dezelfde wijze, noch ook

alle met gelijke ruimte van arbeidsveld. Sommigen wordt het gegeven van meer dan ééne zijde dien bouw te bevorderen, terwijl aan anderen nederiger maar niet minder gewigtige diensten zijn opgelegd.

Duizenden, waarvan elk in het bijzonder in zeer bescheiden en stillen kring overeenkomstig zijn geweten en gemoedelijke overtuiging leeft en handelt, zijn te zamen, meer dan zij ooit zelven bespeuren zullen, van onbegrijpelijk grooten invloed. Van niemand mag gezegd of vermoed worden, dat het er voor de openbare meening niet op aankomt, wie hij is in zijne beginselen en in zijn leven. Ieder moet zich ten dezen verantwoordelijk gevoelen. Dit mag zonder overdrijving beweerd worden. Niet dat ieder met de openbare meening, in hare grootste algemeenheid opgevat, in onmiddellijke betrekking staat. Wie kan aan zulk een ongerijmde stelling denken? Maar ontwijfelbaar is het, dat ieder tot een zekeren kring van menschen behoort die met elkander een zekere openbare meening vormen; zulk een kring vormt met andere kringen weder een grooter kring; van dezen op zijn beurt geldt hetzelfde, en zoo is veler invloed wel dikwerf onmerkbaar en onnaspeurlijk, maar daarom niet minder werkelijk en van blijvende beteekenis.

Even zeker is het echter, dat voor de openbare meening groote waarde hebben die profetische karakters, die haar dienen door haar te bestrijden, die haar een nieuwe ontwikkeling geven door haar op het allergevoeligst te kwetsen. Ik noem ze profetisch,

omdat het hun gegeven is, trots den toestand waarin de openbare meening op een gegeven oogenblik verkeert, de toekomst te zien, waartoe zij onvermijdelijk geraken moet, ofschoon die toekomst schijnbaar dikwerf vlak tegenover het heden staat. Het zijn de revolutionaire geesten, wier vergissingen talrijk, wier misslagen soms noodlottig zijn, doch wier bestaan en werken niettemin een onwaardeerbare zegen is.

Ik vermeld dit vooral om den schijn van mij te werpen, alsof ik eenigzins de verachtelijke afgoderij in bescherming nam, die zoo dikwijls met de openbare meening wordt gepleegd en waardoor heilige beginselen roekeloos worden opgeofferd. Deze afgoderij komt louter uit zelfzucht voort en heeft niets gemeen met de begeerte om de openbare meening voortdurend te verbeteren. Neen, ik herhaal het, de openbare meening, hare vorming of versterking, moet het einddoel zijn van ieders persoonlijk leven en werken, maar even als het kunststuk het einddoel is van den kunstenaar. De menschheid moet niet haar dienen, zij moet de menschheid dienen, en wel zoo, dat zij het ideaal, door de menschheid opgevat, verwezenlijkt. Al moet men haar soms, in tijden waarin het haar aan gedweeheid ontbreekt, in het aangezigt slaan, men deinze er niet voor terug, al zou men ook het slagtoffer worden van dit zijn stoutmoedig bedrijf. Gelukkig, wie zulk een slagtoffer zijn mag. Het is naauwelijks te berekenen, hoe veel, onder zulke omstandigheden, één man voor de openbare meening doen kan. Zijn dood wordt het leven der menschheid,

zijn ondergang hare overwinning. Maar één zeer belangrijke voorwaarde moet daarbij vervuld worden. Stellen wij ons tegenover de openbare meening, met het doel om tegenover haar te blijven staan, om den zonderling te spelen, dan is ons streven, door hoe krachtig een persoonlijkheid ook gerugsteund, met onvruchtbaarheid geslagen. Stellen wij ons tijdelijk tegenover haar met de opregte bedoeling dat, hetgeen haar nu schijnt te dooden, eens in haar leven moge opgenomen worden, dan behooren wij in den regel tot de weldoeners, tot de verlossende magten, wier naam in grooter of kleiner kring lang gezegend blijft.

Zoo mag het gevoel van onze eenheid met allen ons nooit begeven. Ook waar de mensch alleen staat met zijne overtuigingen, moet toch de bewustheid van niet op zichzelf te staan zijn leidstar wezen. Het bezit van een krachtige persoonlijkheid mag hem alleen begeerlijk voorkomen, om daardoor van te uitgebreider nut te kunnen zijn voor dat ondeelbaar geheel, waarin hij uitsluitend de reden van zijn bestaan vindt. Niemand schroome revolutionair te zijn, als zijn geweten, d. i., zijne innigste op zedelijke gronden gebouwde overtuiging hem zegt, dat hij het is met het doel om te behouden. Anti-revolutionair te zijn uit beginsel en onvoorwaardelijk, is, met het oog op den ontwikkelingsgang der menschheid, een allerzonderlingst standpunt. Het is alsof de heelmeester, die met hart en ziel de school der "konservatieve" heelkunde toegedaan is, zichzelven met een eed

beloofde, nooit een af- of insnijding te zullen wagen.

Wanneer de schoonste en alzijdige ontwikkeling van de openbare meening het einddoel is, waarop wij bij al ons streven voortdurend het oog gevestigd houden, is er zeker veel dat ons den moed kan benemen. Hoe onvolmaakt toch en hoe magteloos is de openbare meening nog in vele opzigten. Vaak zou men geneigd zijn om aan haar bestaan te twijfelen; vaak, wegens hare oppervlakkigheid, haar minachten.

Soortgelijke oordeelvellingen vinden echter in een bezadigde beschouwing van de geschiedenis geen steun. De openbare meening heeft niet alleen voortdurend aan levende algemeenheid, onbeschrevene katholiciteit en kracht gewonnen, maar zij heeft reeds groote dingen tot stand gebragt en kan ons overal op zegeteekenen wijzen. Hoevele ondeugden en misbruiken van het verleden heeft zij niet reeds voor de toekomst onmogelijk gemaakt. Hare innerlijke waarde is toenemende. Zij is beter dan een eeuw geleden, en naauwelijks een tijdstip in de geschiedenis, waarop niet dezelfde beweering mogelijk was. Zij beweegt zich voortdurend in een lijn, die opwaarts gaat. Zij brengt telkens een nieuw gebied van het menschelijk leven onder hare heerschappij. Op het gebied der zedelijkheid, op enkele punten althans van dat gebied en in sommige landen, is zij nu reeds buitengewoon sterk. Daaraan kan gezien worden hoe zegevierend en afdoend zij den scepter zwaait, waar zij werkelijk regeert. Hetgeen zij nu is ten opzigte van enkele zedelijke denkbeelden, vooral tegenover

huichelarij (het Tartuffisme), een openlijk leven in overspel of godsdienstige onverdraagzamheid; hetgeen zij nu is ten opzigte van zekere staatkundige denkbeelden, als gelijkheid van allen voor de wet of onmisbaarheid van den konstitutioneelen regeeringsvorm, dat zal zij eens moeten worden voor ieder gebied, waarop de denkende, gevoelende, of handelende menschheid zich beweegt. Maar, vergeten wij het vooral met het oog op deze toekomst niet, geduld is de hoogste genialiteit.

VIII.

Op twee beginselen zouden wij de aandacht vestigen. Den overgang van het een tot het ander hebben wij reeds gemaakt. De bron van ieders persoonlijke werkzaamheid is liefde tot het geheel; dat geheel is de maatschappelijke zamenleving. Maar nu moet de zamenleving dan ook een geheel zijn. Het ligt opgesloten in den eisch, dien wij stelden aan de openbare meening, spiegel zoowel als hefboom van den vooruitgang der maatschappij.

Zal de maatschappelijke zamenleving echter een eenheid worden, dan is het wegvallen van de scheiding tusschen gewijd en ongewijd gebied een eerste voorwaarde. De taak der maatschappij moet in haar geheel als een volstrekt heilige taak worden opgevat. Den geest Gods in de menschheid, dien zij tot orgaan verstrekt, moet zij in de gelegenheid laten om zich in al zijn volheid, in allerlei vormen te open-

baren. Het ware, het schoone en het goede zijn meestal slechts verschillende namen voor dezelfde zaak. Wat deze drieëenheid bevordert, is godsdienst in den besten zin des woords. Bekrompen, en daardoor reeds noodlottig, is de algemeen aangenomen tegenstelling tusschen den mensch als maatschappelijk en den mensch als godsdienstig wezen; een tegenstelling, die door vromen en niet-vromen als om strijd in het leven gehouden wordt.

Ik begin met de dwaling der laatsten. Buiten het kerkelijke leven schijnen ook zij geene godsdienst te kennen. Het kerkelijke trekt hen niet aan, nu gevoelen zij evenmin voor de godsdienst sympathie. Godsdienstig te zijn is ook in hun oog nagenoeg gelijkluidend met naauwgezette waarneming van godsdienstige gebruiken. Er zijn er, wier leven een doorloopende pligtsvervulling is, voortspruitende uit een waarachtige toewijding des harten aan zeer edele belangen, en die niettemin als atheïsten en materialisten bekend staan, en — dit is nog het zonderlingste — zich die namen laten welgevallen. Ik weet niet of de Heiland, ware hij nog in ons midden, niet somtijds tot de kerkelijken zeggen zou: Vele atheïsten en materialisten zullen u voorgaan in het koninkrijk der Hemelen. Vergelijkt men althans zoogenaamde geloovigen met zoogenaamde ongeloovigen, uit het oogpunt van beminnelijkheid van karakter, van ruimte van blik, van nederigen ernst, van toewijding aan een pligt, het staat bij mij niet vast, dat de vergelijking juist altijd ten gunste der eersten uitvalt. Doch

het is waar: op deze deugden komt het minder aan dan op het bezit van een kerkelijk geloof.

Kerkelijkheid en vroomheid worden gedurig vereenzelvigd. Wat binnen het gebied der kerkelijkheid ligt is rein, wat daar buiten valt is òf onrein òf onverschillig en alledaagsch. Nu wordt het leven in drie groote afdeelingen gesplitst. Goed staat boven de eene; Verkeerd boven de tweede; noch Goed noch Verkeerd boven de derde; en deze derde afdeeling is vrij uitgebreid. De zedeleer blijft daarmede een treurig stukwerk en kan nooit uit een algemeen beginsel worden afgeleid.

Een hoogst eenzijdig spiritualisme draagt hiervan de schuld. De mensch wordt geacht een ziel te hebben, wier wezenlijke belangen met de aardsche dingen niet in verband staan, daar, krachtens de onsterfelijkheid der ziel, ook hare belangen uitsluitend uit het oogpunt der eeuwigheid moeten worden beschouwd. Hetgeen die eeuwige belangen bevorderen kan is goed en vroom, wat die belangen tegenwerkt is slecht, en al het andere behoort tot het groote gebied der adiafora, waarvan men eigenlijk niet regt weet, wat men er mede zal aanvangen. Beschaving in den ruimsten zin des woords, wetenschap en kunst zijn zaken, te wier opzigte de vrome liefst doet alsof zij niet bestonden. Hij is volstrekt niet in het bezit van een beginsel, dat hem voor het ongewijde een bepaalde rigting aanwijst of hem in staat stelt, hervormend daarop te werken.

De mate van achting, die de vrome gemeenlijk aan de

verschillende dingen dezer aarde toedraagt, kan men naauwkeurig bepalen, door na te gaan welke dingen hij met de gedachte aan God in verband durft brengen. Ten aanzien van alle kerkelijke zaken gevoelt hij dezen moed terstond, zonder de minste aarzeling. Hij acht het natuurlijk, dat hij God dankt voor een goed predikant. Maar het komt niet bij hem op, God te danken voor een goed hoogleeraar in de scheikunde. Niet gaarne zou hij een godsdienstoefening bijwonen, zonder den Allerhoogste vooraf om zijn zegen te vragen. Hij gevoelt echter geenszins de verpligting om ditzelfde te doen, op het oogenblik dat hij een beroemd museum van schilderijen gaat zien. Het lichaam te onderhouden met warm voedsel, ziedaar een bezigheid die het goddeloos en heidensch is te verrigten, wanneer niet vooraf de handen gevouwen en de oogen voor een wijle gesloten werden. Eten zonder bidden of danken is een gruwel, waartegen ook onze jonge kinderen reeds bij tijds en behoorlijk gewaarschuwd zullen worden. Maar een Septuor van Beethoven kan zeer goed aangehoord, en een Apollo van Belvedere kan zeer goed aanschouwd worden, zonder dat men er aan denken zal, God terstond zijne erkentelijkheid te betuigen voor het zeldzame voorregt dat men geniet. God geeft wel aardappelen en groenten, maar Septuors en Apolloos geeft Hij natuurlijk niet. God te loven, omdat Hij ons de "Handelingen der Apostelen" schonk, wat kan gepaster zijn? Maar in het bezit van de Ilias of van Shakespere's Macbeth een bewijs te zien van Gods

liefde, hoe zonderling zou dat niet wezen? Het bezoeken van een museum, het luisteren naar een Septuor, het lezen van Shakespere is wel juist geen zonde. o Neen! Maar dit alles is voor den vrome bijzaak, versnapering, en vormt een aanhangsel tot het leven, dat zelf in kerkelijke vroomheid en getrouwheid bij het dagelijksch beroep volkomen opgaat. En wie bepaald de godsdienst vertegenwoordigt, mag dan ook niet zoo maar aan elk kunstgenot het hart ophalen.

Aan soortgelijke willekeur, gevolg van den semietischen oorsprong van ons godsdienstig leven, komt een einde wanneer de scheiding tusschen het gewijde en ongewijde wegvalt. Het beginsel, ik herhaal het, waardoor wij tot die opheffing komen, is de overtuiging, dat alleen door het organisme van al de stoffelijke en geestelijke krachten der menschheid het ideaal der menschheid verwezenlijkt wordt. Bij deze overtuiging, kan de maatstaf ter zedelijke beoordeeling van elke uiting van menschelijke kracht alleen gelegen zijn in de vraag, of zij van verre of van nabij aan de verwezenlijking van dat ideaal dienstig is; een vraag, waarop de beoefening der geschiedenis en het getuigenis van een juist daardoor geoefend zedelijk gevoel het antwoord geeft.

Een vrije kerk, een vrije kunst, een vrije wetenschap, een vrije industrie in een vrije zamenleving, ziedaar de leus, waaronder de moderne rigting met goeden moed voorwaarts streeft, warsch van alle eenzijdigheid en bekrompenheid, en vervuld van

liefde voor dit tegenwoordig bestaan en deze tegenwoordige aarde, in zooverre zij daarin de werkplaats ziet van dien geest Gods, die ons geslacht tot altijd hooger ontwikkeling opvoert, een ontwikkeling, die op zich zelve wel een uiterst klein maar daarom niet minder onmisbaar bestanddeel is van dat onuitputtelijk leven, dat zich in het gantsch heelal openbaart. Slechts het algemeenste, dat hij zich denken kan, is in staat den denkenden mensch blijvende belangstelling in te boezemen. Als het leven wordt besnoeid, zoodat niet alle menschelijke krachten daarin gelijkelijk tot haar regt mogen komen; als, in naam van een abstractie die men ziel noemt, een groot gedeelte van het menschelijk streven als ijdelheid en kwelling des geestes ten toon gesteld en veroordeeld moet worden, dan ligt het "laat ons eten en drinken" voor de deur, dan zijn verstrooijing en afleiding de eenige schutsengelen, in wier armen het soms gegeven wordt het raadsel des levens te vergeten. Door een eenzijdige opvatting der godsdienst wordt de godsdienst zelve onmogelijk gemaakt. Wie kan een God liefhebben en aanbidden, die ons tot kleingeestige anachoreten doemt, op straffe van anders onze bestemming te verspelen? Door een eenzijdige opvatting van het maatschappelijk leven wordt dat leven zelf enkel een last. Wie kan op den duur met ingenomenheid arbeiden aan een taak, die eenvoudig een lastige afleiding moet heeten van een veel schoonere taak, waaraan wij eigenlijk geroepen zijn, al onze krachten te wijden?

Is de taak der zamenleving één geheel, heilig in al haar omvang, dan is ook iedere werkzaamheid, die op een gegeven punt de vervulling van deze taak bedoelt, reeds daardoor heilig, zonder nog daarenboven een soort van kerkelijke wijding te behoeven; zonder dat zij noodig heeft, zich met de godsdienst in engeren zin in onmiddellijke betrekking te stellen. De uitoefening van ieder eerlijk beroep is op zichzelve heilig, onverschillig wat haar onmiddellijk doel mag zijn. De metselaarsgezel kan, ook in overdragtelijken zin, even hoog staan of hij een kazerne of een kerk helpt bouwen. Deze stelling vindt weinig tegenspraak, zoo lang zij tot de zoogenaamd lagere bedrijven bepaald wordt. Maakt men haar algemeener, strekt men haar uit tot wetenschap en kunst, dan mag zij niet meer op algemeene toestemming rekenen, ofschoon, wij erkennen het met blijdschap, het verzet minder krachtig is dan voorheen.

De zelfstandigheid van de wetenschap en van de kunst moet om dezelfde reden gehandhaafd worden, waarom wij vroeger aandrongen op de noodzakelijkheid van individuëele ontwikkeling als eerste voorwaarde voor de ontwikkeling der maatschappij in haar geheel. De eenvoudige waarheid, dat het geheel gelijk is aan de som van zijne deelen, behoeft hier slechts toegepast te worden, om ons te doen inzien dat de volmaaktheid van ieder deel, als deel beschouwd, de beste waarborg is voor de volkomenheid van het geheel. Het doel van wetenschappelijk onderzoek zij derhalve het verkrijgen van wetenschap in den hoog-

sten zin des woords; het doel der kunst, zuiver esthetische schoonheid voort te brengen. Een wetenschap die stichten, een kunst die leeren of opvoeden wil, zal spoedig van gebrek omkomen. (12) Zoo de eerste vaak sticht en de laatste dikwerf opvoedt, het mag slechts een onwillekeurig gevolg zijn van beider verhevene werkzaamheid. Ook dit is een les der geschiedenis. Zoodra de wetenschap in dienst moet treden bij de kerk en een uitdeelster wordt van katechetisch onderrigt, is zij tot onvruchtbaarheid veroordeeld, juist zoo lang totdat er weder geheel onafhankelijke mannen opstaan, die haar enkel om haar zelve beoefenen.

Er waait met den geest des tijds een gunstige wind voor deze overtuiging, zooveel de wetenschap aangaat. Men behoeft haar niet met vele woorden meer aan te prijzen. Zij is nog wel niet algemeen, maar wordt het langzamerhand en met iederen dag. Het getuigenis der werkelijkheid is op dit punt te duidelijk om de kracht der tegenspraak niet telkens meer af te stompen.

Maar de kunst is volstrekt zoo gelukkig nog niet als de wetenschap. Integéndeel, hare onafhankelijkheid wordt door twee magten bedreigd: door de godsdienst en door de wijsbegeerte, die beide de kunst onder hare voogdij willen brengen. Het is niet overbodig deze voogdij nader te kenschetsen.

IX.

Tweederlei trekt hier onze aandacht. De belangstelling in de kunst neemt ongetwijfeld toe, maar in

dezen vooruitgang zou men zich opregter kunnen verblijden, indien het ware doel en de beteekenis der kunst meer algemeen begrepen werden. Voor velen moet de kunst òf liefelijke en dan vooral godsdienstige gewaarwordingen, òf wijsgeerige denkbeelden opwekken. Zoo wordt de kunst verlaagd tot een dienaresse, immers tot opluistering en veraanschouwelijking van treffende beschrijvingen of verhevene gedachten. Zoo wordt de kunst het akeligste, dat zij worden kan, — symboliek.

Ik heb vooral het oog op de beeldende kunsten, en nog meer bijzonder op de schilderkunst, omdat juist bij hare voortbrengselen de rigting, die ik thans bestrijden wil, sterk uitkomt. Ik noem haar kortheidshalve de symbolische rigting, en versta er onder het streven van hen, die aan een kunststuk den eisch stellen, dat het ook nog andere gedachten bij den toeschouwer opwekke, dan die in zinnelijke vormen uit te drukken zijn. Volgens dezen, ontstaat een fraaije schilderij bijvoorbeeld op de volgende wijze: Men neemt een verhaal uit de gewijde of uit de ongewijde geschiedenis en men maakt er een prent bij, waarop alles uitgeteekend staat wat in het verhaal te lezen valt; of wel, men neemt een denkbeeld, ik zal zeggen: Christus alle ongelukkigen troostende; en nu schildert men heel veel ongelukkigen met een man in het midden, die zoowat kijkt alsof hij die menschen troost. Dan roept ieder: welk een heerlijk schilderij! En waarom? Zijn de kleuren zoo rijk, is de teekening zoo juist, de

ordonnantie zoo gelukkig? Daar hebben wij, is het antwoord, geen verstand van, maar het is zulk een heerlijk denkbeeld: "Christus alle treurigen troostende." Ongetwijfeld; doch ik meende dat wij over een schilderij en niet over een denkbeeld spraken.

Een voortbrengsel der kunst mag niet van geschiedenis, godsdienst of wijsbegeerte, maar alleen van de kunst hare waarde ontleenen. De kunst toch heeft haar eigen gebied, hare eigene taal. Haar gebied is uitsluitend dat van den vorm, haar taal bestaat enkel uit zinnelijke vormen. Kan een boek over een vak van wetenschap zijn gebrek aan wetenschappelijke verdienste geenszins vergoeden door een schoonen stijl; een kunstprodukt, dat niet door den vorm uitmunt, kan zich niet aanbevelen door de verhevene gedachte, die het wil teruggeven. Het is hoogstens in staat om van den maker te doen getuigen: hij is ervaren in de geschiedenis, in de wijsbegeerte, of — want wij denken hier alleen aan beeldende kunsten — hij is een dichter; maar wij zullen er terstond bijvoegen: jammer dat hij geen kunstenaar is. De kunst is, bij wijze van spreken, zuiver materialistisch. Een kunst, die zich boven de stof verheffen wil en bijvoorbeeld een christelijke kunst wil heeten, is een onding. In de schoonheid d. i. in de harmonie der vormen, die zij in het leven roept, ziedaar waarin zij hare eenige zoogenaamd hoogere wijding heeft te zoeken. Met schoonheidsgevoel en een geoefend oog moet ik daarom in staat zijn, ieder voortbrengsel der beeldende kunst te waardeeren, al ontbreekt het mij

aan wetenschappelijke kennis of wijsgeerige gedachten. Dezen eisch houd ik vol, zelfs tegenover historische schilderstukken. Ik zal ze met verhoogd genot zien wanneer ik er niet als onkundige voor sta, omdat in dit geval het niet alleen de kunstenaar in mij is die geniet, maar evenzeer bijvoorbeeld de geschiedkenner, die zich in de juistheid der kostumen en soortgelijke bijzonderheden verlustigt. Maar voor het eigenlijk gezegd kunstgenot, dat het schilderstuk mij verschaffen zal, moet de grootere of geringere mate van mijne geschiedkundige kennis geheel onverschillig zijn.

Om dit duidelijk te maken wil ik met een woord de aandacht bepalen bij den grondslag, waarop de kunst rust.

Het is zonneklaar, dat er geen kunst zou zijn, als er geen schoonheidsgevoel was. Uit het karakter van ons schoonheidsgevoel mogen wij dus de roeping van de kunst afleiden. Oorspronkelijk is ons schoonheidsgevoel eenvoudig de vatbaarheid, om louter door het zien van een vorm, afgescheiden van alle andere omstandigheden, een aangename of onaangename gewaarwording te ontvangen. De schrik die het kleine kind bevangt, wanneer het iemand zonderling uitgedoscht ziet binnenkomen, of de glimlach, die om zijne lipjens speelt, zoodra het een bekend gezigt in bepaalde plooijen voor zich heeft, getuigt van het eerste ontwaken van het schoonheidsgevoel. Want niemand heeft het kind nog kunnen zeggen, dat er verband bestaat tusschen dien vreemden dosch en iets verschrikkelijks, of tusschen die gelaatstrekken

en iets aangenaams en vrolijks. Het besef van dit verband is bij den aanvang nog enkel instinkt en wordt dan ook bij sommige dieren niet geheel gemist. Naarmate nu het schoonheidsgevoel zich ontwikkelt, houdt het instinktmatige van dit besef meer en meer op, om plaats te maken voor de heldere bewustheid, dat, krachtens een associatie-vermogen van onzen geest, zekere aangename of onaangename gewaarwordingen aan zekere vormen onafscheidelijk verbonden zijn. Die gewaarwordingen zijn òf van hoogst algemeenen aard, òf meer bepaald, en dan ook naauwkeuriger te omschrijven.

Is in het besef van dit verband het wezen gelegen van ons schoonheidsgevoel, zoo kan de kunst geen andere roeping hebben, dan om juist die vormen voort te brengen, die van zelve een aangenamen indruk geven. En om die roeping te vervullen zal het haar groote pligt zijn, 1°. na te gaan, welke gewaarwordingen niet willekeurig maar krachtens de wetten, die de menschelijke natuur beheerschen, met het waarnemen van bepaalde vormen zamenhangen; en 2°. welke gewaarwordingen den mensch op het hoogste standpunt van ontwikkeling aangenaam zijn. Hieruit vloeit voort, dat de kunst dan haar ideaal heeft bereikt, wanneer zij uitsluitend door middel van hare eigene, zinnelijke vormen bij den ontwikkelden mensch juist die aangename indrukken te weeg brengt, die voor hem werkelijk met het zien van die vormen zamenhangen.

Ik kan door een voorbeeld deze afgetrokkene bepalingen ophelderen. Ik breng iemand voor het por-

tret van zijne moeder. Het is leelijk geschilderd, de houding is stijf, de kleuren zijn hard maar de gelijkenis is vrij goed. Het benieuwt mij wat zijn indruk zal zijn. Mijne nieuwsgierigheid blijft niet lang gespannen. Hij is verrukt. Hemelhoog verheft hij de kunst, die ons toch zulke heerlijke diensten bewijst.

Mijn oordeel over den man is natuurlijk gevestigd. Zijne verrukking getuigt van zijne kinderliefde; van zijn schoonheidsgevoel, van zijn kunstzin getuigt zij niet. De vormen immers, die hij hier voor zich heeft, moesten hem een onaangename gewaarwording geven, of sints wanneer brengt stijfheid een aangenamen indruk voort? Zo hij, wanneer ik hem dit mijn oordeel over zijn smaak mededeelde, zich beleedigd achten en volhouden dat hem geenszins kunstgevoel ontbreekt, aangezien de zinnelijke vormen der kunst hem hier de aangename gewaarwording geven waarmede iemand zijn moeder pleegt te zien, dan zou ik hem met bescheidenheid antwoorden: niet enkel aan de vormen van dit beeld maar vooral aan uwe wetenschap dat dit beeld uwe moeder voorstelt, hebt gij uw aangenamen indruk te danken; ik miste deze wetenschap, en keerde het beeld den rug toe.

Deze vergelijking geeft ons een toetssteen aan de hand, waardoor de waarde van een kunstgewrocht kan worden beoordeeld. De vraag blijft altijd: Wat trekt ons aan, het kunstgewrocht of de zaak, die het voorstelt? Maar tevens kan onze vergelijking dienen om aan te toonen, waarom wij de zelfstandigheid der kunst op deze wijze handhaven. Springt het nu niet in het oog,

dat de kunst, wanneer zij niet langer om haar zelfs wille bemind wordt, alle beteekenis, alle reden van bestaan terstond verliest? Keeren wij tot ons voorbeeld terug. Was de kunst u lief omdat zij u aan uwe moeder deed denken, welnu, dan zult gij er immers niets tegen kunnen hebben wanneer ik in de plaats van de kunst een ander middel gebruik, zoodra ik slechts zorg dat dezelfde indruk, hoe dan ook, bij u worde opgewekt. Wij hebben deze opmerking eenvoudig toe te passen op het vraagstuk, dat zoo even door mij werd aangeroerd, historische schilderijen. Ik roep mij voor den geest het groote werk van Lessing: Luther de pausselijke bul verbrandende. Wanneer deze schilderij nu indruk op mij maakt, alleen omdat daardoor het beeld van den grooten hervormer mij weder krachtig voor den geest geroepen is, dan had de schilder immers moeite en kosten kunnen besparen, want eene goed geschrevene geschiedenis van de kerkelijke omwenteling der zestiende eeuw zou volmaakt dezelfde uitwerking op mij hebben gehad. Wanneer zal deze historische schilderij dan kunstwaarde hebben? In het volgende geval. Gesteld, ik weet niets van Luther; van een paus heb ik nooit iets vernomen; tusschen een pausselijke bul en een gewonen bul ontglipt mij het onderscheid; wanneer ik nu voor mij zie een schilderij, zuiver van teekening, opgewekt van toon, breed van kleur en opvatting, een schilderij die mij een krachtigen man voorstelt, wiens gelaat de gemengde uitdrukking vertoont van blijdschap, moed en ontzetting, omgeven

van een groep menschen met gezigten, waarop nu eens bewondering, dan domme verbazing, straks weder verontwaardiging te lezen staat, en het mij voorts duidelijk wordt dat die man de vlam steekt in een houtmijt, waarop een papier ligt uitgespreid, dan zal ik een aangename gewaarwording ontvangen, niet krachtens mijne historische kennis, maar enkel en alleen door de omstandigheid dat ik mij, eenvoudig met schoonheidsgevoel en een geoefend oog gewapend, voor deze schilderij heb gesteld. Want deze schilderij en zij alleen zal mij geven, niet: "Luther krachtig tegen Rome protesteerende," dat kan ik wel in een boek vinden, maar een gewaarwording van ontroering en zielsverheffing, niet ongelijk aan hetgeen de mensch pleegt te gevoelen, wanneer hij vermoedt dat er iets groots en geheimzinnigs op handen is. Deze gewaarwording kon juist in hare ontzagwekkende onbepaaldheid uitsluitend door een schilderij worden opgewekt, waar niet alleen de menschelijke gelaatstrekken, maar ook de toon van lucht en licht tot het opwekken daarvan moesten medewerken.

Ik meen deze wijsheid niet uit mijzelven, maar uit de werken der groote kunstenaars te putten. Ik denk bijvoorbeeld aan Titiaan's Magdalena voor het kind Jezus. Uit een zuiver geschiedkundig oogpunt is deze voorstelling een chronologische zonde. Magdalena werd eerst de Magdalenatype, d. i. de berouwvolle zondaresse, nadat Jezus zeven duivelen uit haar geworpen had. Magdalena was dus òf een volkomen onverschillig, of een zeer onheilig persoon,

gedurende de kinderjaren van Jezus. Indien al Titiaan zelf deze snuggere opmerking gemaakt heeft, hij heeft er zich gelukkig niet aan gestoord. Zijne schilderij is voor hem geene geïllustreerde bladzijde uit het leven van Jezus. Magdalena tegenover het Jezuskind is hem eenvoudig een schakeering van het schaamtegevoel, gelijk het zich tegenover de onschuld van een kind kan openbaren. Hij laat ons zien een vrouw met ter nedergeslagen oogen voor een argeloos, bloot gewoeld kind op den schoot zijner moeder. Die onschuld kan die schaamte uitwerken. Maar als nu dezelfde Titiaan de overspelige vrouw voor Jezus ons voorstelt, dan zien wij ook op haar gelaat de schaamte, maar het is weder een andere schakeering. Hier, tegenover een volwassen man, wiens uiterlijk eerbied inboezemt, huwt zich aan de schaamte een gevoel van verlegenheid. De innerlijke harmonie is in beide schilderijen volkomen, de indruk van beide onverdeeld bevredigend, al staat mijne bijbelkennis met die van een Hottentot gelijk. Ik heb hetgeen mijne oogen zagen slechts op mij laten werken. Achter de nummers van beide, zou ik in den katalogus alleen beschroomdheid willen schrijven.

De beeldende kunsten zullen haar doel nooit bereiken, als zij in bijzonderheden willen afdalen. Vreugde, droefheid, hoop, neerslagtigheid of wanhoop, medelijden of toorn, soortgelijks kan zij teruggeven, want alleen zulke algemeenheden zijn in bepaalde vormen uit te drukken en daardoor in staat aan ons schoonheidsgevoel een gewaarwording mede

te deelen. Evenwel, hoe minder die gewaarwording te beschrijven is, hoe meer zij eenvoudig *aangenaam* moet worden genoemd, hoe zuiverder in mijn oog het kunstprodukt is, dat die gewaarwording voortbragt. De kunst baart dan den grootsten wellust, als zij toont juist dien vorm gegrepen te hebben, die geheel onwillekeurig een gevoel van bevrediging geeft. Dat natuurlijk en noodzakelijk verband tusschen een vorm, die op zichzelf niets zegt, en mijn inwendig leven, ik kan het niet ontdekken zonder een hoogere vreugde te smaken, en, voor mij, ik schep daarom groot behagen in kunstvoortbrengselen die, afgescheiden van hun vorm, volmaakt onbeteekenend zouden zijn. Een vaas, een patroon, een portret van iemand die ons geheel onverschillig is, al wat alleen door zijn vorm ons treffen kan en waarbij het wel onmogelijk is iets te denken, is zeker niet de geringste liefde van den kunstenaar, die in ons leeft.

Zoo heeft de klassieke kunst het ons doen begrijpen; zij, die hare wonderen heeft verrigt eer men ooit van wijsgeerige, christelijke, in een woord van symbolische kunst had gehoord; en wie durft beweeren dat de gewrochten der zuiver klassieke kunst door de gewrochten der latere tijden overtroffen zijn?

Guizot heeft in het tweede deel zijner Mémoires gemeend een lofrede te houden op de symbolische kunstrigting, maar hij heeft inderdaad haar vonnis uitgesproken, toen hij Ary Scheffer, haar begaafden ver-

tegenwoordiger, "le peintre des âmes" noemde. Alsof een schilder zich met mijne ziel te bemoeijen had. Laat hij slechts voor mijne oogen zorgen; dezen zullen op hun beurt wel iets aan mijn ziel vertellen. (*)

Men zou er toe kunnen komen om te wenschen dat onze kunstenaars geen enkele zoogenaamde gedachte meer hadden, opdat wij toch eindelijk bevrijd raakten van die diepzinnige symboliek, die kleuren en omtrekken best ontbeeren kan en met haar spiritualistisch penseel — o wel beloonde moeite! — het juist even ver brengt als een schrijver met zijn novelle of zijn preek. Men kan er ook met hare voortbrenselen gedurig de proef van nemen. Worden ze fraai en in zeer groote omtrekken beschreven, dan maken zij juist denzelfden indruk, dien de aanschouwing te weeg brengt. Dit is hunne veroordeeling.

Scheffer — het zij met allen eerbied voor zijne wezenlijke verdiensten gezegd, die ver boven mijn lof verheven zijn — Scheffer heeft misschien de uiterste grens van deze symbolische kunstrigting bereikt met zijn Augustinus en Monica. Is de toeschouwer op de hoogte van een zekere bladzijde uit de Bekentenissen van genoemden kerkvader, dan kan hij althans weten wat dit prentjen verbeeldt, en misschien zal hij een gewaarwording van verwondering ondervinden, die hem doet uitroepen: Inderdaad, waren zij daar zoo nedergezeten, hoe wist de schilder het zoo naauwkeurig! Kent

(*) Men vergelijke met onze opmerkingen, zoo voor de overeenkomst als voor het verschil, Prof. Opzoomer's verhandeling in het Scheffer-Album.

de toeschouwer die bladzijde daarentegen niet, wat zal hij dan uitrigten met twee magere gedaanten, een man en een vrouw, op twee stoeltjens naast elkander gezeten, het oog sentimenteel omhoog geslagen en doodsbleek, terwijl twee volmaakt evenwijdige lijnen de schilderij in schuinsche rigting doorsnijden? (*) Vreemd, houterig, stijf! zal hij tusschen de tanden blijven prevelen, tot dat een aanbidder der symbolische kunst hem in het oor dondert, dat dit de stemming verbeeldt van een moeder, die na vele gebeden haar zoon teruggevonden heeft, en daarenboven nog het verlangen naar den hemel: het stukjen zee in het verschiet beteekent de oneindigheid.

Heeft Rembrandt zijn burgemeester Six, Titiaan zijne Lavinia, van Dijck zijne huisvrouw, Rubbens zijne St. Bega, Murillo zijn bloemenmeisjen, Verboeckhoven zijn eenzaam ezelkijn, dan te vergeefs geschilderd? Zij hadden met hun penseel iets te zeggen, dat op geen andere wijze gezegd worden kon. Arme materialisten! "Peintre des âmes" zou op geen hunner van toepassing zijn geweest.

Hetgeen nu van de schilderkunst werd gezegd, geldt van iedere kunst. Op muziekaal gebied bijvoorbeeld is het niet onaardig op te merken, hoe weinige stukken van de groote meesters een opschrift of titel hebben en kunnen hebben. Geen "parelregen" ruischt er, geen "kloosterklokjens" klingelen, geen "liederen

---

(*) Zij worden gevormd, gelijk ieder heeft opgemerkt, door den arm en het been van den zoon en door het kleed van de moeder.

zonder woorden" verneemt men bij Haydn, Mozart of Beethoven. Zeer weinige uitzonderingen niet medegerekend, worden de werken dezer koryfeën enkel — aan hunne nummers gekend. En veel christelijke verdraagzaamheid zou men behoeven tegenover hem, die trachten wilde ons te beschrijven wat een Haydn met dezen of genen Sonate eigenlijk heeft bedoeld.

X.

Zou het nog noodig zijn uitdrukkelijk te vermelden, waarom ik met alle kracht die mij gegeven is wensch te ijveren tegen de kunstrigting, die ik de symbolische rigting heb gedoopt, en die ieder voortbrengsel der kunst naar zijne wijsgeerige, zedelijke of godsdienstige strekking beoordeelen wil?

Het is mij natuurlijk om de zelfstandigheid der kunst te doen. En dat ik haar juist hier met een woord heb getracht te handhaven, geschiedt alleen omdat met de opvatting van de taak der zamenleving, die wij in dit hoofdstuk hebben blootgelegd, een ondergeschikte kunst geheel onbestaanbaar is.

De kunstrigting immers, die wij bestrijden, gaat altijd van de onderstelling uit, dat kunstschoon op zichzelf onheilig is en door iets anders, buiten de kunst gelegen, geheiligd moet worden. Hier is dus de scheiding tusschen gewijd en ongewijd gebied in haar volle kracht. Kunst, die den christen past, mag een Magdalena afbeelden, geen Venus, al heet ze ook de Victrix; geestelijke liederen mag zij schrijven, geen

opera, al heet die opera ook Fidelio. Welligt zou zij een landschap moeten afkeuren, waarin niet gezien werd een persoon nederknielende om God te danken.

De scheiding tusschen gewijd en ongewijd werkt onzedelijkheid in de hand. Nu toch zijn er geheele standen in de maatschappij, die, met aller toestemming en stilzwijgend goedvinden, wat zeg ik? onder de toejuiching der menigte, zich bezighouden met hetgeen diezelfde menigte als niet-heilig aanmerkt. Dat iedereen, de kunstenaar zoo goed als de godsdienstleeraar, aan de heilige taak der zamenleving moet medewerken, het klinkt de groote meerderheid als ongerijmdheid in de ooren. Het is met de openbare meening in dit opzigt nog treurig gesteld. Zij rust op konventioneele begrippen, die allen zedelijken grondslag missen. Zoo wil zij bijvoorbeeld, dat een prediker der godsdienst een zuiver zedelijk leven leide. Uitstekend; de openbare meening kan voor de leeraars der godsdienst niet streng genoeg zijn. Maar wat beteekent het dat diezelfde openbare meening tevens een vrijbrief, bijvoorbeeld aan kunstenaars, schijnt uit te reiken, die hun vergunt, het met de zedelijkheid zoo naauw niet te nemen? De openbare meening dwingt nu den prediker der godsdienst tot zichzelven te zeggen: ik moet onbesproken zijn van gedrag, want ik ben predikant. Waarom dwingt zij niet een ander tot zichzelven te zeggen: mijn wandel moet rein zijn, want ik ben een priester der kunst; ik moet mijzelven achten, want ik dien de wetenschap. Zou het niet nog te bezien staan, wie van deze drie, namen ze hun pligt alle

naauwgezet waar, den grootsten invloed uitoefent?

Zoo wordt ieders leven en de taak der zamenleving op de noodlottigste wijze verbrokkeld, en het blijft voortdurend bij de oude, in menig opzigt onzinnige tegenstelling tusschen wereld en Godsrijk. De mannen der wereld zien in de godsdienst slechts kerkelijk bijgeloof, waaraan men veiligheidshalve van tijd tot tijd het hof maakt, en de mannen der kerk zien in de wereld niets dan broodwinningen en "publieke vermakelijkheden." Van het leven der maatschappij heeft onze gewone vroomheid geen denkbeeld hoegenaamd. Zij is altijd op reis naar de eeuwigheid. Het fraaist van alles is, dat de vroomheid voortdurend beweert de wereld overwonnen te hebben of zeker te zullen overwinnen, terwijl zij inderdaad er volkomen magteloos tegenover staat, slechts bekwaam om te jammeren over de toenemende zucht tot verstrooijing, over het alle standen doordringend materialisme. Ja voor hare ontstelde verbeelding dagen visioenen op van een toekomst, waarin de bedehuizen ledig en de schouwburgen gevuld zijn, waarin kerkelijke natuurverloochening voor de herstelling van het vleesch zal hebben plaats gemaakt en het wordt haar bang om het hart. De vromen hebben ten opzigte der wereld zoo weinig van den zuurdeesem die alles doordringt, dat zij veeleer, naar de wijze onzer joodsche broederen, hunne afzonderlijke spijze afzonderlijk nuttigen. Ik spreek van die vroomheid, die in hare afzondering hare kracht zoekt en hare zwakheid verraadt; van die vroomheid wier leefregel is: smaak niet en raak

niet aan; van die vroomheid eindelijk, waaraan het helaas! gelukt is de zonderlingste beteekenis van het woord *ernst* algemeen ingang te doen vinden.

Voorzeker, ernst betaamt ons in de hoogste mate. Het leven kan niet ernstig genoeg worden opgevat. Ligtzinnigheid is misschien de gevaarlijkste zonde. Maar een ernst, die vooral bestaat in het gedurig wijder maken van de klove tusschen gewijd en ongewijd gebied, is een, zeker ter goeder trouw en met de beste bedoelingen gepleegd, maar niettemin noodlottig zelfbedrog. Voor ons is de ware ernst nog iets anders dan te meenen, dat men met de oprigting van zondagscholen en Evangelisatielokalen, met de verspreiding van Bijbels en godsdienstige geschriften, genoeg heeft gedaan voor de komst van het Godsrijk. Voor ons is ernst nog iets anders dan een godzaligheid, die, in stede van naar het apostolisch woord tot alle dingen nut te zijn, voornamelijk dient om de harmonie der zamenleving en zelfs der huisgezinnen te verstoren, en hare vrienden zonderling te maken. Geen bijzonderen ernst kunnen wij er in zien, maar wel een gevaarlijk ondernemen, als men den krachtigen en levenslustigen mensch in een valschen toestand brengt, waarin hij òf voortdurend geweld moet plegen jegens de schoonste eischen der menschelijke natuur, òf onophoudelijk een vergelijk moet treffen met een hemelsgezindheid, die men hem nu eens als pligtmatig op wil dringen. Indien wij dezen ernst, in weerwil van zijne gemoedelijkheid en lofwaardige bedoelingen, moeten afkeuren; indien wij tegenover zijn beginsel:

scheiding van gewijd en ongewijd gebied, het beginsel, zoo men wil, van het humanisme stellen, dat de taak der zamenleving, in den reeds door ons omschreven zin, opvat als een ondeelbaar en heilig geheel, het geschiedt niet uit willekeurige voorliefde voor een standpunt, dat welligt meer dan een ander met onze persoonlijke neigingen overeenkomt; het geschiedt veeleer uit gehoorzaamheid aan hetgeen de teekenen der tijden ons toeschijnen ondubbelzinnig te leeren.

Het is met de korte vermelding van dit onderwijs, dat ik mijn geschrift wensch te besluiten.

XI.

.... Ridentem dicere verum
Quid vetat? Ut pueris olim dant crustula blandi
Doctores,..................................
Sed tamen amoto quaeramus seria ludo.

Horat. Satyr. I, 1.

Onze tijd heeft een treffende teleurstelling bereid aan twee rigtingen, waarvan elk op haar beurt bestemd scheen een hoogst eenvoudige oplossing te geven van het vraagstuk van het menschelijk leven. Ik bedoel — om de gewone kunsttermen te bezigen — de materialistische en de piëtistische rigting.

Het materialisme, op het einde der vorige eeuw het laatste woord der menschelijke wijsheid, en dat in onze dagen beproefd heeft zichzelf wetenschappelijker grondslagen te geven, waaraan het dan ook allezins behoefte had, heeft niet weinig waardoor

het beloven kon, de blijde boodschap te worden voor ons geslacht. Stofwisseling heet, volgens deze rigting, het geheim, dat al ons streven en al ons lijden verklaart en ons op beide het regte oog geeft. Onze lichamelijke toestand is de groote bron van ons geluk of ongeluk, van hetgeen wij deugd en ondeugd noemen. Wel beschouwd, behoeven wij ons niets aan te trekken. Zorgen wij slechts voor een gezond en krachtig zenuwleven. Zielsbezwaren zijn er niet, als het darmkanaal in orde is. Gewetensverwijten zijn verdwenen; onze hartstogten en driften, onze liefde en onze haat, zij komen op rekening van soortgelijke oorzaken als een maagongesteldheid of een verzweering. Godsdienstige behoeften worden door de gedurig verbeterde toepassing der natuurwetenschappen vervuld; wijsgeerige bespiegelingen worden van zelve vaarwel gezegd of door een badkuur weggenomen, nu zij tot den eersten graad van hersenlijden zijn teruggebragt. De vrees voor den dood wordt onschuldig, als ieder instinktmatig gevoel. Een ontzettende eeuwigheid is een nachtmerrie uit den duisteren tijd der kerkelijke scholastiek. Het licht is nu opgegaan, de morgen is aangebroken, en hygiëene heet de gezant van den nieuwen god, die zelf den naam draagt van levensgenot en, door middel van al wat de aarde en de zoogenaamde geest der menschen oplevert, al zijne aanbidders overvloedig beloonen zal.

De beschaafde menschheid zal immers niet nalaten naar het woord dezer rigting te luisteren en te

bevinden, dat het haar weldadig in de ooren klinkt? Waarom zou zij haar vertrouwen er niet aan schenken en het er in het vervolg voor houden, dat zij slechts te streven heeft naar stoffelijke welvaart, om een aardsch paradijs te gemoet te gaan? Die lastige zedelijkheid en godsdienst voortaan gebragt onder den scepter eener verstandige gezondheidsleer; die metafysische behoeften met al het gekrakeel, al de onverdraagzaamheid waartoe zij aanleiding geven, in hare ijdelheid ten toon gesteld; geweten en onsterfelijkheidsgeloof als lastige teugels van den hals geworpen — een leer, die deze dingen predikt; die, om er de waarheid van te bewijzen, zich op zulke onwederlegbare verschijnselen beroept en met zooveel welsprekendheid wordt verdedigd, moet immers de menschheid medeslepen en de aandacht voor goed afleiden van hetgeen de materialistische wetenschap voor ijdele droomerijën verklaart?

Er was alle reden om dezen uitslag te verwachten. En de profeet, dien men bij het geboorteuur der negentiende eeuw omtrent hare bestemming ondervraagd had, zou op zeer aannemelijke gronden verklaard hebben: deze eeuw zal het tegenovergestelde zijn van de zestiende. Was deze de tijd der godsdienstige kwestiën, de negentiende eeuw zal hoogstens de godsdienst der rede blijven achten, maar voorts, verdiept in haar natuurkundig onderzoek, den tijd niet verspillen aan beuzelingen, waarvan het gezond verstand haar leert dat geen oplossing te wachten is.

Wij weten evenwel dat die waarzegger geen waar-

heid zou hebben gesproken. De beschaafde menschheid heeft zich zoo weinig door de materialistische rigting laten belezen, dat zij, tot aller verbazing, van het donzig rustbed dat het materialisme haar reeds gespreid had, verschrikt is opgestaan, als eens de jongeling Samuël in het slaapvertrek van den ouden Eli, omdat zij een geheimzinnige stem had vernomen, waarop ook zij antwoorden moest: Spreek, Heer, uw dienstmaagd hoort.

De godsdienstige vragen, het is algemeen bekend, hebben een nieuw belang verkregen, beheerschen andermaal het lot van volken en van huisgezinnen. En de beschaafde menschheid, ofschoon men haar aanbood de steenen in haar woestenij tot brood te doen overgaan, heeft op haar beurt gezegd: En al gaaft ge mij brood volop voor mij en mijne kinderen, wij kunnen van brood alleen niet leven, wij hongeren naar een woord van God.

Dat vernam de piëtistische rigting, en zij had het geen tweemalen te vernemen. Het was op haar windmolen, die voor eenigen tijd stil had gestaan, hoogst welkom koren. Neen, zoo sprak zij ons toe, bij brood kunt gij niet leven, want dat brood is vergankelijk als de aarde, die het voortbrengt. Uw onrust bedriegt u niet. Alles in de wereld is ijdelheid. Eén ding is noodig. Het is het geloof in den Man van smarte. Plukt in dit land der vreemdelingschap geene rozen die verwelken. Aanvaardt den pelgrimstaf, legt het kruis op de schouders en schrijft op de banier die uw bedevaart geleídt: Rust daarginds!

Beschouwt dit aardsche leven als een donkere vallei, waarin alleen het geloofsoog zich rigten durft naar de bergen, waarvan de hulpe komen zal. Hoe gij het hier beneden hebt is volmaakt onverschillig, zoo uwe ziel slechts behouden wordt. De kroon wacht hem, die den goeden strijd heeft gestreden.

Hoe gretig moest de menschheid naar de taal van dezen nieuwen kruistogt luisteren. Dat was het ware Evangelie, de ontkenning van elk lijden, de verheerlijking van armoede en elende. Een God, die kastijdt elk dien Hij lief heeft: daarmede zijn alle raadselen opgelost. Tot dat Evangelie zouden allen zich bekeeren en daardoor de moeiten van dit korte leven zich leeren getroosten. De tijd der vergelding, dat is morgen. En dan, alle tranen afgewischt, een eeuwig hallelujah!

Schoon het piëtisme het op wederom zeer aannemelijke gronden verwachten mogt, ook hare verwachting is niet vervuld. Al komt onze eeuw, de hooge blos op het gelaat, van tijd tot tijd angstig kloppen aan de deur, waarachter zij de wereld van het oneindige vermoedt, zij blijft aan die deur niet wonen. Zij heeft zich de sombere wolken van het voorhoofd weggevaagd; met ongekende kracht, met nieuwe liefde zich geworpen in de dingen die gezien en welligt begrepen worden. En wonderlijk is het de piëtistische rigting te moede, nu al hare pelgrims van dit sombere tranendal in gemakkelijke spoorwagens en weelderige booten, onder het genot der vrolijkste muziek en door de dampen van

het verre westen alleraangenaamst bedwelmd, gezond en tevreden haar voorbij snellen, haar een hartelijk vaarwel toewuivende, niet van oordeel dat deze vallei des levens nog anders donker is dan door den rook der industrie. Immers, iedere berg heeft thans zijn tunnel.

Daar staat nu het materialisme. En de piëtistische rigting staat er naast, beide gedesœuvreerd, beide de schouders ophalende over de zonderlinge menschheid, waarvan zij geen van beide in het minst iets begrijpen. Het materialisme mijmert: ik had haar gezegd, dat zij enkel genieten zou. En de piëtistische rigting mijmert: ik had haar gezegd, dat zij enkel hopen zou. Zij klagen elkander wederkeerig hun nood, en wat blijft hun overig dan bij elkander troost te zoeken?

Het huwelijk van het materialisme met de piëtistische rigting — opdat wij met de mededeeling van deze bijzonderheid dit kort verhaal ten einde brengen — is niet lang geleden voltrokken en werd reeds gezegend met een lieve spruit, een meisjen; het moet een orthodoxie zijn van een zeer eigenaardige soort. Men zegt dat het kind in de fatsoenlijkste kringen is opgenomen, en in de hooge wereld haar weg zeer goed vinden zal.

"Sed tamen amoto quaeramus seria ludo."

De teekenen der tijden wijzen ons dus op de noodzakelijkheid om een rigting te zoeken, die noch de godsdienstige noch de maatschappelijke zijde van het leven buiten rekening laat, die aan al

de wettige behoeften der menschelijke natuur vervulling belooft, die aan al de krachten der menschheid hare vrije ontwikkeling verzekert. Beweerde iemand die rigting te hebben gevonden, en haar dus in al hare deelen te kunnen beschrijven en aanprijzen, hij zou aan grootspraak zich bezondigen. Wij mogen te vreden zijn, wanneer ons de lof niet ontgaat van met den vinger naar die rigting te hebben gewezen. (*) Dáár moet zij ergens liggen, waar de maatschappelijke zamenleving als het groote levensdoel van den enkelen mensch wordt opgevat; waar de heiligheid van de taak der zamenleving in al haar omvang wordt erkend; waar zonde heet al wat niet geschiedt met de ernstige bedoeling, dat het der zamenleving ten goede kome; maar waar ook omgekeerd geregtigheid heet al hetgeen waaraan die bedoeling waarachtig ten grondslag ligt. Dáár ergens moet die rigting worden gevonden, de rigting die ons geslacht noodig heeft, waar de zelfstandigheid van alle menschelijke vermogens wordt gehandhaafd; waar de godsdienst, niet op een afstand wordt vereerd als een uit mythologische gewesten nedergedaalde heros, maar met innige toewijding als een bloem wordt gekweekt,

---

(*) Blijven wij ons intusschen troosten met de oude les van Horatius (Ep. I, 1):

Non possis oculo quantum contendere Lynceus,
Non tamen idcirco contemnas lippus inungi;
Nec, quia desperes invicti membra Glyconis,
Nodosa corpus nolis prohibere chiragra.
Est quadam prodire tenus, si non datur ultra.

die, op den bodem der menschheid ontloken, heilige liefde heet; waar wetenschap en kunst ontslagen worden van de voogdij der kerk; en waar de groote Leidsman op godsdienstig gebied, niet langer de onbegrepen tolk van een bovennatuurlijk stelsel, bemind wordt en nagevolgd als de aantrekkelijkste openbaring van den waarachtig-natuurlijken mensch.

XII.

Ik kan geen afscheid nemen van dit boek, dat zich voor mij nagenoeg geheel in het laatste hoofdstuk oplost, zonder juist uit het hier geleverd betoog aanleiding te nemen tot eene opmerking, waarmede ook zij zich zullen vereenigen, die overigens welligt het minst vrede hebben met mijn geschrift.

Als wij letten op 's menschen zwakheid, op de mogelijkheid van dwaling waarin hij zich gedurig bevindt, en aan de andere zijde op den arbeid dien het doel der zamenleving van hem eischt, dan staan wij getroffen van de onevenredigheid, tusschen hetgeen wij zouden willen en soms gelooven te kunnen doen, en hetgeen wij werkelijk op dit benedenrond uitrigten. Dat ieder van ons niet alles vermag, is een waarheid die niemand kan tegenspreken, maar waarin ook niemand troost kan vinden als hij zoo gaarne — niet alles, wij denken er niet aan — maar toch iets meer zou willen vermogen. Wien onzer wordt het gegund, de bewustheid bij zich om te dragen, dat hij al zijne krachten en gaven besteden

kan; al het nut sticht, dat hij onder de gunstigste omstandigheden zou kunnen stichten? Al moeten wij aannemen, dat ieder onzer zijn plaats kan vinden in het groot geheel, en dat ieder goed zaad, door ons uitgestrooid, eens vruchten zal dragen; al is het ons goed, te werken voor de toekomst der menschheid, schoon onze oogen haar nooit zullen aanschouwen, toch is het verlangen niet vermetel, dat de omstandigheden zich in eenigzins volslediger overeenstemming mogten bevinden met onzen aanleg en ons streven. Die omstandigheden zijn van verschillenden aard. Soms ligt haar oorsprong buiten, soms ook in onszelven. Doch dat onderscheid is van geringe beteekenis. Het onvolmaakte in ons en in de wereld is altijd een noodlottige magt, die wij in de meeste gevallen niet verbreken kunnen, wat een afgetrokkene zedeleer daarvan ook moge prediken. Er sluimeren in ons krachten, die nooit tot haar regt komen; talenten in den algemeensten zin, die geen rente kunnen afwerpen. In meer dan één opzigt is de menschheid als de kinderlooze vrouw. Haar hart zou kunnen liefhebben met al de warmte der moederlijke liefde, maar waar is het kind?

Zal zij het nooit aan het hart drukken? Zullen wij nooit de onevenredigheid zien ophouden tusschen onzen aanleg en onze ontwikkeling; onze krachten en onzen werkkring? Nooit arbeiden zonder vermoeidheid; denken zonder weemoed; gevoelen, zonder dat de prikkel van ons gevoel langzamerhand verstompt? En, zullen wij nooit liefhebben zonder teleurstelling;

zonder dat het koord onzer zelfzucht zich telkens om de vleugelen onzer liefde windt?

Het is niet waarschijnlijk. Minder nog, zou men zeggen, minder nog dan van de stof, kan er van het edelste in ons iets verloren gaan. De hoop der onsterfelijkheid is slechts een andere naam voor ons verlangen naar het volmaakte, voor ons dorsten naar God.

Zalig zij die hongeren en dorsten.

Deze geloofstaal van Jezus blijve de onze; steun en wijding, hier op aarde, van eene onverdroten werkzaamheid; heilige troost, in dat geheimzinnig uur als de nacht komt, waarin niemand werken kan.

AANTEEKENINGEN.

(1) bl. 10. Een opmerkelijke, ofschoon niet zeer aangename, bijdrage tot de kennis van protestantsche willekeur biedt "de Waerschouwinge aan de Lesers van de apocryphe Boecken" te vinden in de folio-uitgaven van onze Staten-Bijbels, en waaruit men tevens zien kan dat onze vrome vaderen ook al van de onderscheiding uitgingen tusschen hetgeen voor mogelijk en voor onmogelijk moet worden gehouden. De kritiek van onze vaderen zou thans zeer willekeurig en aprioristisch worden genoemd door velen.

In die "Waerschouwinge" leest men o. a. na de vermelding van de apokryfen des O. T: "dat dese schriften geen canonyke, maar apocryphe Boecken zijn blijkt klaerlick, omdat in dezelve niet gespeurt noch gevonden worden de kenteeckenen, waerdoor canonyke Boecken van andere onderkent en onderscheyden worden. — De kenteeckenen van een canonyk schrift des O. T. zijn dese: Eerstelick dat het geschreven zij van een Propheet.... ende dat het volgens dien niet geschreven en zij na de tijden van Malachias;.... dat het geschreven zij in de Hebreeusche tale; dat het van de Joodsche ofte Israëlitische Kercke voor een canonyk Boeck erkent en gehouden zij geweest, want den Joden zijn de woorden Gods toevertrouwt. Ps. CXLVII: 19.... Den Autheur van 't Boeck

der Wijsheyt seght wel, dat hy de Koningh Salomon is, dien God geboden heeft den tempel te bouwen, maar dat wort onwaerachtigh bevonden, alsoo dit Boeck eerstmael in 't Griecksch is geschreven, gelyck de styl uitwijst.... Waerby noch komt (en zie hier hetgeen menigeen zou noemen de aprioristische kritiek eener waanwijze wetenschap), dat in meest alle dese Boecken gevonden worden verscheydene onware, ongerijmde, fabelende ende tegenstrijdende zaken. — *Het geheele vierde Boeck Esdre is meest anders niet als een gedurigh verhael van versierde dingen*, *die noyt en zijn geschiet*.... En *wie soude konnen gelooven* waerachtigh te zijn 't gene verhaelt wort Cap. XIV vs. 21 etc. dat de wet Godts geheel verloren was geweest en dat deselve van Esdra in den tijd van veertigh dagen wederom is gedicteerd geweest?.... Is ook niet wel gelooflick hetgene geseght wort Cap. 3 vs. 8, dat een boose geest Asmodi seven bruydegoms van Sara soude gedoot hebben."

Niet wel gelooflick, neen! Onze vrome vaderen wisten niet slechts wat God al of niet doen kon, maar zij wisten zelfs wat de H. Geest al of niet moest opschrijven: "Aengaende de historie van Judith;.... soose geschiet waren ten tijden van Nabuchodonosor, gelyck geseght wort Cap. I. vs. 12 ende II vs. 1 soo soude de Heilige Geest dese oorloge al so wel beschreven hebben, als de oorloge Rabsacis tegen Hizkiam, 2 Reg. Cap. XVIII. Jes. Cap. XXXVI."

In het meten met tweederlei maat waren onze vaderen niet minder ervaren. "Judith wort geseght vele leugentale gesproken te hebben tegen Holophernem, hetwelk strijt tegen het negende gebodt." In 1 Sam. XVI: 2 (Samuëls leugen) vinden zij zeker minder bezwaar. Ook is het een lust te zien, hoe kloek zij de tegenstrijdigheden aantoonen tusschen het kanonyke Boek Esther en het Grieksche aanhangsel. Waarlijk de appel valt niet ver van den boom; en de tegenwoor-

dige kritiek van de kanonieke geschriften is onbevlekt ontvangen en geboren uit de kritiek die wij in iederen Statenbijbel door bovengenoemde "Waerschouwinge" vinden uitgeoefend. Als een jagthond, heeft zij de reuk van de minste zwarigheid die tegen de echtheid der zoogenaamde apokryfen kan worden aangevoerd. Is het niet alsof de volgende zinsnede in onze dagen is geschreven: "dat Baruch dit zijn Boeck voor den koningh Jechonias en al het volck gelesen heeft, *kan niet waar* zijn, overmits Baruch met Jeremia gevoert was na Egypten." De "Waerschouwinge" schroomt zelfs niet de profane geschiedenis te laten optreden tegen het getuigenis van boeken waarvan nog onderzocht moet worden of zij niet misschien Gods woord bevatten; "want, Mach. cap. I. vs. 7, wort geseght dat Alexander de Groote by sijn leven sijn Rijck heeft uitgedeelt onder sijne oversten, 't welck alle andere Historyschrijvers verklaren onwaerachtigh te zijn."

Men vraagt welligt waarom in onzen Statenbijbel deze "fabeleuse" boeken niettemin opgenomen zijn? De reden is echt protestantsch. "In de synode nationael der Ger. Nederl. Kercken (1618) is in de bedenckinge genomen geweest, of dese apocryphe Boecken niet en behoorden uitgelaten te worden uyt dese nieuwe oversettinge des Bibels; maar alsoo geene gereformeerde kercken van andere natiën dit voor desen gedaen en hebben, ende sulcks groote opsprake ende vele lasteringen soude onderworpen zijn, so is goet gevonden enz."

Het blijkt bovendien hoe onze vaderen door de katholieke traditie beheerscht werden. De naam apokryf is dubbelzinnig. Men zou alligt denken dat men hier bijéén vond gebragt al de niet-authentieke geschriften die tot de letterkunde der Joden, op welke wijze dan ook, behooren. Doch deze meening zou een dwaling zijn. De apokryfe boeken die wij in

onzen Statenbijbel aantreffen zijn juist dezelfde, die in de vertaling der Zeventigen voorkomen en door de katholieke kerk als deutero-kanonieke boeken worden erkend, namelijk IIIe en IVe Boek van Esra, Tobias, Judith, Boek der Wijsheid, Ecclesiasticus van Jesus Sirach, Baruch, de brief van Jeremia, de Makkabeën; Esther, van X : 4—XVI : 24; Daniel, III, 24—90 en XIII, XIV; het gebed van Manasse, behoorende bij 2 Chron. XXXIII : 11, 12. Al de andere apokryfe boeken, die in den katholieken kanon nooit opgenomen zijn, worden door de Stn. overzetters met stilzwijgen voorbijgegaan, hetgeen hun veelal wegens onvermijdelijke onkunde te vergeven is; maar heden ten dage onderzoekt geen enkel regtzinnig protestant, of zij ook misschien het woord Gods behelzen, al zijn er ook sedert opgedolven uit het stof der bibliotheken. Wie denkt bijv. aan de twee psalmen of aan het boek van Adam, bij de zoogenaamde St. Johannes-Christenen in gebruik, die, zegt men, het er voor houden (hun geloof is zoo goed als een ander) dat het door God aan den eersten mensch gezonden werd door de bestelling van een Engel (Paulus verzekert hetzelfde van de Wet). Wie stelt een ander dan een bloot wetenschappelijk belang in het boek Henoch, dat toch, gelijk wij reeds deden opmerken, door Judas wordt aangehaald in zijn brief ("Henoch," heet het daar, "heeft *geprofeteerd*", en men herinnert zich dat volgens de "Waerschouwinge" de schrijver van een echt boek een profeet moest zijn). Onze geleerden zijn er door manuscripten uit Abyssinië, in een ethiopische vertaling, volledig mede bekend geworden; er bestaat, bedrieg ik mij niet, ook een engelsche en een duitsche vertaling van, de eerste van R. Laurence, de tweede van A. G. Hoffmann. Dit boek, meer dan waarschijnlijk vrij lang na het werk van Daniël, dus na 180 v. C. geschreven (de soort van geschiedenis van het joodsche volk die er in voorkomt eindigt toevallig met He-

rodes den Groote) en in de apostolische eeuw reeds met kanoniek gezag bekleed, kan tevens den ongeletterde, voor wien deze geheele aanteekening bestemd is, tot bewijs dienen van den spoed waarmede een ondergeschoven geschrift in Synagoog of kerk aanzien verkreeg. De Christenen van onzen tijd zijn niet minder onverschillig omtrent het boek, dat door zeer vele Rabbijnen aan Abraham wordt toegekend en waarop vele hebreeuwsche kommentaren bestaan; onverschillig ja, ofschoon er toch aangaande de Wijsheid of het Woord zaken in voorkomen, die welligt meer dan het "laat ons menschen maken" uit Genesis de regtzinnigheid konden steunen. Even koud laat ons het Testament der Twaalf patriarchen, waarop Prof. van Hengel onlangs weder, en wel in de Godgeleerde Bijdragen, de aandacht der theologanten heeft gevestigd. En wie vraagt naar de brieven van koning Salomo? Al behoort bij sommige christenen de "Hemelvaart van Jezaja" tot de kanonieke boeken, en al wordt de opstanding van Jezus er met zoovele woorden in verkondigd, geen haar rijst te berge wanneer men ook dit geschrift stoutweg onecht noemt, ja niemand gordt zich aan om te zorgen dat men Jezaja niet de kroon van het hoofd neme. Mijn doel met de korte herinnering van deze bijzonderheden is geen ander, dan om te doen zien hoe groot de kracht is der traditie en hoe veel gemaaktheid of gebrek aan nadenken er steekt in de verontwaardiging van sommigen tegen hen, die de echtheid van een kanoniek geschrift onderzoeken, en dienaangaande tot ontkennende uitkomsten geraken. — Karakteristiek voor de gezagsleer, het zij in het voorbijgaan vermeld, is het werk van Dr. J. Fürst, *Geschichte des Karäerthums* 1862.

(2) bl. 40. In zijne *Études critiques sur la littérature contemporaine*, een hoogst belangrijke verzameling, bezigt E. Schérer, verg. zijn artikel over Royer-Collard,

bl. 67, het beeld, waarop wij in den tekst doelden: "En cherchan après Maine de Biran, et par une analyse aussi fine qu'ingénieuse, la source de ces notions dans l'activité du moi, Royer-Collard ne s'est pas aperçu qu'il en démontrait le caractère subjectif, et en faisait sinon une pure création de l'esprit, du moins une conception essentiellement anthropomorphique. L'idéalisme, il ne faut pas craindre de l'avouer, présente une question insoluble, et la philosophie ferait bien de commencer désormais par un aveu d'impuissance à cet égard. Notre savoir est nécessairement relatif comme nous-mêmes. Ce que nous appelons vérité peut n'être qu'une illusion, mais c'est une *illusion* qui s'impose nécessairement à notre intelligence, et cela doit nous suffire.... La source de l'ignorance c'est ici la nature des choses. Nous ne saurions nous placer en dehors des conditions de l'humanité pour voir si nos facultés ne nous trompent pas; et, pour exprimer la chose d'une manière familière, nous ne pouvons nous mettre à la fenêtre pour nous voir passer dans la rue."

(3) bl. 41. Men vergelijke op dit punt De waarheid en hare kenbronnen bl. 27 en 28 van Mr. C. W. Opzoomer, waar hij met de hem eigene helderheid schrijft: "Het is waar, al onze kennis rust op onze zinnelijke gewaarwordingen en die gewaarwordingen zijn niets anders dan de indruk, dien de wereld op ons maakt, de wijze waarop ze aan ons zich vertoont, door ons wordt gezien en waargenomen. Wanneer de idealist niets anders wil leeren dan dit, is hij volkomen in zijn regt, onwederlegbaar. Maar er is in die leer dan ook niet het geringste bezwaar tegen de waarheid onzer kennis. Het begrip van alle kennis onderstelt twee voorwerpen, het gekende en het kennende. Wat zal men dan droomen van een ware kennis der dingen, die zonder het kennende wezen tot stand zou komen, die van

iets anders zou uitgaan dan van den indruk van het gekende voorwerp op het kennende? Voor den kennenden mensch is er geen onderscheid tusschen hetgeen is en hetgeen hij kent. Wanneer wij zeggen, dat een voorwerp beweging of uitgebreidheid heeft, beteekent het alleen, dat het als zich bewegend of uitgebreid door ons moet worden gedacht. Zoodanig zijn en als zoodanig gedacht moeten worden is hetzelfde. En even als met de eigenschap der dingen is het ook met hun bestaan. Zeg ik, dat er een voorwerp buiten mij is, dan geef ik alleen te kennen, dat er gewaarwordingen in mij zijn, die mij, bewust of onbewust, dwingen een voorwerp buiten mij aan te nemen. Dat ik tot de dingen der wereld geen anderen toegang heb dan door mijzelven, is zeer natuurlijk. Ware ik er niet, ware mijn voorstellen of denken er niet, hoe zou er van een wereld buiten mij, al bestaat zij, sprake kunnen zijn? Als ik u zeg, welke voorstelling gij u van een zaak moet maken, dan heeft uw verder vragen, wat die zaak op haarzelve is, geen zin. De zaak op zichzelf en de zaak voor mij, hoe zou ik met mijne kennis, dus alweder voor mij, er een onderscheid tusschen kunnen maken." — Men verzuime evenmin te vergelijken het nuttige werk van Prof. Opzoomer, dat ik, terwijl deze aanteekeningen afgedrukt werden, in handen kreeg: het Wezen der kennis. Een leesboek der logika, bl. 34—38.

(4) bl. 54. Ik laat hier een paar proeven volgen van de wijze, waarop men alzoo getracht heeft het bestaan van het kwaad met Gods billijkheid en heiligheid in overeenstemming te brengen. De eerste is ontleend aan den christelijken Cicero, Lactantius (+ 330) Stereot. Uitg. 1842 bl. 230 volg. "Proposuit (Deus) ei (homini) et bona et mala, quia sapientiam dedit, cuius omnis ratio in discernendis malis ac bonis sita est. Non potest enim quisquam eligere

meliora et scire, quid bonum sit, nisi sciat simul reiicere ac vitare, quae mala sunt. Invicem sibi alterutra connexa sunt, ut sublato alterutro utrumque sit tolli necesse. Propositis igitur bonis malisque, tum demum opus suum peragit sapientia, et quidem bonum appetit ad utilitatem; malum reiicit ad salutem.... Vides ergo magis propter mala opus nobis esse sapientia: quae nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus. Quodsi haec ratio vera est, quam stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur etiam argumentum illud Epicuri. Deus, inquit (en puntiger kan men het bezwaar niet voordragen) aut vult tollere mala et non potest; aut potest, et non vult; aut neque vult, neque potest; aut et vult et potest. Si vult, et non potest, imbecillis est, quod in Deum non cadit: Si potest, et non vult, invidus quod aeque alienum est a Deo: si neque vult, neque potest; et invidus et imbecillis est, ideoque nec Deus: Si et vult et potest, quod solum Deo convenit, unde ergo sunt mala? aut cur illa non tollit.... Nos ratione perspecta, formidolosum hoc argumentum facile (!) dissolvimus. Deus enim potest quicquid velit, et imbecillitas, vel invidia in Deo nulla est: potest igitur mala tollere, sed non vult; nec ideo tamen invidus est. *Idcirco* enim non tollit, quia sapientiam, sicut edocui.... Itaque nisi prius malum agnoverimus, nec bonum poterimus agnoscere.... Ita propter exiguum compendium (?) sublatorum malorum maximo, et vero, et proprio nobis bono caremus. Constat igitur, omnia propter hominem proposita tam mala, quam etiam bona."

Teregt zegt Bayle, die op deze plaats de aandacht vestigt: "cette réponse est pitoyable" (D. III, 625). Naïef, uit het oogpunt der redeneering, voegt Bayle er bij: "Si la doctrine de Lactance etait bonne, il faudrait suposer nécessairement que les bons anges sont sujets à mille incommodités." Hij maakt insgelijks uitstekend de kritiek van de beweering dergenen,

die in de gave der vrijheid een theodicee zoeken: "Si vous dites que Dieu a permis le péché afin de manifester sa sagesse.... on vous répondra que c'est comparer la divinité à un père de famille qui laisserait casser les jambes à ses enfants, afin de faire paraitre a toute une ville l'adresse qu'il a de rejoindre les os cassés; ou à un monarque, qui laisserait croitre les séditions et les désordres, par tout son roiaume, afin d'aquérir la gloire d'y avoir rémédié.

"Ceux qui disent que Dieu a permis le péché, parcequ'il n'aurait pu l'empêcher sans donner atteinte au libre arbitre qu'il avait donné à l'homme et qui était le plus beau présent qu'il lui eut fait, s'exposent beaucoup.

"La raison qu'ils donnent est belle, ou y voit un je ne sai quoi qui éblouit, ou y trouve de la grandeur: mais enfin on la peut combatre par des raisons qui sont plus à la porteé de tous les hommes et plus fondées sur le bon sens et sur les idées de l'ordre.... On connoît par la lumière naturelle qu'il est de l'essence d'un Bienfaiteur de ne point donner des graces dont il sait qu'on abuserait de telle sorte, qu'elles ne serviraient qu'à la ruine de celui à qui il les donnerait. Il n'y a point d'ennemi si passionné, qui en ce cas là ne comblât de grâces son ennemi. Il est de l'essence d'un bienfaiteur de n'epargner rien, pour faire que ses bienfaits rendent heureuse la personne qu'il en honore.... Il n'y a point de bonne mère qui, aiant permis à ses filles d'aller au bal, ne revoquât cette permission si elle était assurée (hij had er bij kunnen voegen: si elle pouvait prévoir) qu'elles y succomberaient.... et toute mère qui sachant certainement (het beeld is juist, want zulk een zekere voorwetenschap moet men toch bij God onderstellen) que cela ne manquerait point d'arriver, les laisseroit au bal, après s'être contenteé de les exhorter à la sagesse et de les menacer de sa disgrâce, si elles revenoient femmes, s'attireroit pour le moins

le juste blâme de n'avoir aimé, ni ses filles, ni la chasteté. Elle auroit beau dire pour sa justification, qu'elle n'avoit point voulu donner quelque atteinte à la liberté de ses filles, ni leur témoignage de la défiance: on lui répondrait que ce grand ménagement était fort mal entendu et sentait plutot une marâtre irritée, qu'une mère; et qu'il auroit mieux valu garder à vue ses filles, que de leur donner si mal àpropos un tel privilège de liberté et de telles marques de confiance. Ceci fait voir la témérité de ceux qui nous donnent pour raison, le ménagement qu'ils disent que Dieu a eu pour le franc arbitre du premier homme. Il vaut mieux croire et se taire que d' alléguer des raisons qu'on peut réfuter par les exemples dont je viens de me servir."

Men weet hoe Bayle zich van de moeielijkheid afmaakte, nadat hij haar zelve zoo diep had gevoeld: "Mais, direz vous, les voies de Dieu ne sont pas nos voies! Tenez-vous en donc là; c'est un texte de l'Écriture et ne venez plus raisonner." De onverbeterlijke scepticus!

Wie het "raisonneeren" in deze dingen moge opgeven, Leibnitz zeker niet. Zie o. a. zijne Oeuvres (Paris, Charpentier, 1846, 2 D. bl. 77 volgg.) Doch het ijdele van zijn betoog komt bepaaldelijk bl. 79 sterk uit: "On doit même dire qu'il faut nécessairement qu'il y ait eu de ces grandes, de ces invincibles raisons (toch niet buiten God?) qui aient porté la divine sagesse à la permission du mal, qui nous étonne par cela même que cette permission est arrivée, car rien ne peut venir de Dieu qui ne soit parfaitement conforme à la bonté, à la justice et à la sainteté (hier is dit een petitio principii). Ainsi nous pouvons juger par l'évènement que cette permission du mal était indispensable.... Le pèché s'est introduit dans le monde. Donc Dieu a pu le permettre sans déroger à ses perfections. En Dieu cette conséquence est bonne: il l'a fait, donc il l'a bien fait. (Maar dan moet men immers onaf-

hankelijk van het getuigenis van een groot gedeelte der werkelijkheid reeds van elders een Godsbegrip hebben, waardoor dit besluit gewettigd wordt). Ce n'est donc pas que nous n'ayons aucune notion de la justice en général, qui puisse convenir aussi à celle de Dieu; et ce n'est pas non plus que la justice de Dieu ait d'autres règles que la justice connue des hommes (?) mais c'est que le cas dont il s'agit est tout différent de ceux qui sont ordinaires parmi les hommes. Le droit universel est le même pour Dieu et pour les hommes; mais le fait est tout différent dans le cas dont il s'agit." — Leibnitz vergeet dat de redenen die ons tot toelating (permission) van het kwaad kunnen bewegen nooit in iets anders dan in onze kortzigtigheid en in de beperktheid van onze magt zijn gelegen.

Zijn wij veel verder tegenwoordig dan toen Cicero Nat. Deorum Lib. II, XVII schreef: "Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui negat, vix eum sanae mentis existimem. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare."

(5) bl. 93. Uitstekend schrijft Locke (Essay on human understanding): "Though the comprehension of our understanding comes exceeding short of the vast extent of things, yet we shall have cause enough to magnify the bountiful author of our being for that portion and degree of knowledge he has bestowed on us, so far above all the rest of the inhabitants of this our mansion. Men have reason to be well satisfied with what God hath thought fit for them since he has given them as St. Peter says πάντα πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν, "what-

ever is necessary for the conveniences of life, and information of virtue;" and has put within the reach of their discovery the comfortable provision for this life, and the way that leads to a better. How short soever their knowledge may come of an universal or perfect comprehension of whatsoever is, it yet secures their great concernments that they have light enough to lead them to the knowledge of their Maker, and the sight of their own duties. Men may find matter sufficient to busy their heads and employ their hands with variety, delight and satisfaction, if they will not bodly quarrel with their own constitution and throw away the blessings their hands are filled with, because they are not big enough to grasp every thing. We shall not have much reason to complain of the narrowness of our minds, if we will but employ them about what may be of use to us; for of that they are very capable: and it will be an unpardonable as well as a childish peevishness, if we undervalue the advantages of our knowledge, and neglect to improve it to the ends for which it was given us, because there are some things that are set out of the reach of it. It will be no excuse to an idle and untoward servant, who would not attend his business by candlelight, to plead that he had not broad sunshine. The candle that is set up in us shines bright enough for all purposes. The discoveries we can make with this ought to satisfy us; and we shall then use our understanding right, when we entertain all objects in that way and proportion that they are suited to our faculties and upon those grounds they are capable of being proposed to us: and not peremptorily or intemperately require demonstration, and demand certainty, where probability is to be had and which is sufficient to govern all our concernments. If we will disbelieve every thing because we cannot certainly know all things, we shall do much - what as wisely as he who

would not use his legs, but sit still and perish, because he had no wings to fly.

When we know our own strength, we shall the better know what to undertake with hopes of success; and when we have well surveyed the powers of our own minds and made some estimate what we may expect from them, we shall not be inclined either to sit still and not set our thoughts on work at all in despair of knowing anything; nor, on the other side, question every thing, and disdain all knowledge, because some things are not to be understood. It is of great use to the sailor to know the length of his line, though he can not with it fathom all the dephts of the Ocean: it is well he knows that it is long enough to reach the bottom at such places as are necessary to direct his voyage, and caution him against running upon shoals that may ruin him. Our business is not to know all things, but those which concern our conduct. If we can find out those measures whereby a rational creature, put in that state which man is in in this world, may and ought to govern his opinions and actions depending thereon, we need not be troubled that some other things escape our knowledge."

(6) bl. 95. Niet anders dan met groote voorliefde kan ik den schoonen mythe van Plato in herinnering brengen, te vinden in zijn: de Republica VII Ed. Ster. V. 233—236. Na zijn zinrijk verhaal beschreven te hebben laat hij er op volgen: (bl. 236) "ταύτην τοίνυν.... τὴν εἰκόνα.... προςαπτέον ἅπασαν τοῖς ἔμπροσθεν λεγομένοις, τὴν μὲν δι' ὄψεως φαινομένην ἕδραν τῇ τοῦ δεσμωτηρίου οἰκήσει ἀφομοιοῦντα, τὸ δὲ τοῦ πυρὸς ἐν αὐτῇ φῶς τῇ τοῦ ἡλίου δυνάμεί τὴν δὲ ἄνω ἀνάβασιν καὶ θέαν τῶν ἄνω τὴν εἰς τὸν νοητὸν τόπον τῆς ψυχῆς ἄνοδον τιθεὶς οὐχ

ἁμαρτήσει τῆς γ᾽ἐμῆς ἐλπίδος, ἐπειδὴ ταύτης ἐπιθυμεῖς ἀκούειν. θεὸς δέ που οἶδεν, εἰ ἀληθὴς οὖσα τυγχάνει. τὰ δ᾽οὖν ἐμοὶ φαινόμενα οὕτω φαίνεται, ἐν τῷ γνωστῷ τελευταία ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ μόγις ὁρᾶσθαι, ὀφθεῖσα δὲ συλλογιστέα εἶναι ὡς ἄρα πᾶσι πάντων αὕτη ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτία, ἔν τε ὁρατῷ φῶς καὶ τὸν τούτου κύριον τεκοῦσα, ἔν τε νοητῷ αὐτὴ κυρία ἀλήθειαν καὶ νοῦν παρασχομένη, καὶ ὅτι δεῖ ταύτην ἰδεῖν τὸν μέλλοντα ἐμφρόνως πράξειν ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ".... al zou ik er niet onvoorwaardelijk bij willen voegen...„*μὴ θαυμάσῃς ὅτι οἱ ἐνταῦθα ἐλθόντες οὐκ ἐθέλουσι τὰ τῶν ἀνθρώπων πράττειν.*"

(7) bl. 108. "De tweespalt die Christendom en wijsbegeerte vroeger van elkander scheidde, wordt opgeheven, zoodra de godgeleerde tot het inzigt komt dat de christelijke godsdienst geen godsdienst van gezag maar van vrijheid is, geen godsdienst van onverstaanbare geheimenissen, die buiten het bereik liggen van het menschelijk denken, maar eene godsdienst, die het vroeger verborgene objectief door de verschijning van Christus in het licht stelt, en subjectief tot kennis verheft, en de wijsbegeerte van hare zijde zal opgehouden hebben Christendom en kerkelijke traditie te verwarren en ten gevolge hiervan het eerste voor de feilen der laatste aansprakelijk te stellen. Zoo wordt de ware wijsbegeerte Christelijke Godskennis en de Christelijke Godskennis zelfstandige wetenschap van God. Zoo vervalt de vroeger gemaakte tegenstelling van natuurlijke en Christelijke Godskennis, van rede en openbaring, van gelooven en weten, van supra-naturalisme en rationalisme. Het Christendom is geene tegenstelling tegen de natuur, maar doet zich in J. C. voor als de openbaring der menschelijke natuur in haren hoogsten adel om door hem, d. i. door den geest en de beginselen door hem gewekt, al wat waarlijk natuurlijk en menschelijk is te veredelen en te heiligen. Het Christendom

is Openbaring Gods, nu er eene openbaring gegeven is in de reinheid eener volkomen religieuse menschelijke persoonlijkheid; eene openbaring derhalve, wier inhoud uit zijnen aard niet als mysterie buiten de grenzen van het natuurlijke en dus ook niet van het menschelijk kenvermogen kan gelegen zijn. Het Christendom is de hoogste redelijke Godsdienst, omdat het de rede als orgaan erkent, waaruit de mensch Gods openbaring moet leeren verstaan en de menschelijke rede tot de zuiverste aanschouwing van God opvoert." Met deze hartverheffende taal besluit de hoogleeraar Scholten zijne geschiedenis van godsdienst en wijsbegeerte; hartverheffend als men ze, naar zijne bedoeling, aanmerkt als een profetie, en ik heb ze aangehaald om daarmede aan te vullen hetgeen in dit hoofdstuk werd gezegd.

Verkeerd toch zou het begrepen zijn, leidde men er uit af dat ik een onredelijke mystiek tot godsdienst wilde verheffen. Neen, de rede en zij alleen, d. i. de redelijke beschouwing van de natuur, van de geschiedenis, van den mensch in zijn hoogste, ons bekende, ontwikkeling, maar vooral de redelijke beschouwing van ons oorspronkelijk godsdienstig gevoel, moet ons brengen zoowel tot het aannemen van Gods bestaan als tot het ontwerpen van een stelsel dat zijne eigenschappen ontvouwt en zijne betrekking tot de wereld bepaalt. De taak om ons God te doen vinden en om ons de regte kennis van Hem te verschaffen kan aan geen ander onzer vermogens, kan alleen aan onze rede toevertrouwd worden, die om die taak te volvoeren van al de haar ten dienste staande middelen, d. i. van de geheele openbaring Gods in de werkelijkheid gebruik heeft te maken. Hierover kan naauwelijks verschil van gevoelen bestaan. Er is in ieder geval zeker niemand, die feitelijk niet doet hetgeen wij hier leeren, die niet tot regtvaardiging zijner godsdienstige denkbeelden in eigen oog en in het oog van anderen, slecht of goed, redeneert.

Maar tusschen hen, die overigens eenstemmig zijn in de verwerping van het autoriteitsgeloof en van verkeerde mystiek, bestaat nog een belangrijk psychologisch verschil. Volgens sommigen is het de taak der rede rekenschap te geven van den inhoud van het godsdienstig gevoel, en heeft dus het godsdienstig gevoel facto en logisch de prioriteit; volgens anderen wordt het godsdienstig gevoel eerst opgewekt, wordt de mensch dan eerst godsdienstig aangedaan, wanneer de rede hem, op grond van het getuigenis der werkelijkheid in al haar omvang, tot de erkenning van Gods bestaan heeft geleid.

Met het oog op dezen strijd acht ik het niet overbodig, de volgende vragen nog eens duidelijk te formuleeren:

a. Zou de rede, zonder het getuigenis van ons godsdienstig gevoel, ons ooit verder brengen dan tot het begrip van het universum, van een groot geheel, van een onverbrekelijken natuurzamenhang, waaraan niets ons dwingt zedelijke eigenschappen toe te kennen?

b. Is het begrip van het Heelal, als eenheid, het begrip van het Algemeene Leven, dat zich in de verschijnselen op volstrekt regelmatige wijze openbaart, niet een begrip waarmede geen enkel praedikaat meer kan worden verbonden, omdat het in elk geval logisch eerst verkregen wordt nadat wij van alle bijzondere praedikaten geabstraheerd hebben?

c. Moet de via eminentiae afgekeurd worden als men door haar tot het begrip van Gods wijsheid en liefde zou willen geraken, verdient zij dan meer aanbeveling als men door haar zich reeds tot het begrip van Gods persoonlijkheid verheffen wil?

d. Zijn zedelijke eigenschappen, daaronder de persoonlijkheid begrepen, niet door ons uitsluitend waargenomen aan den mensch; behooren zij dientengevolge niet voor den speculatieven wijsgeer tot de eindige dingen, die, in welke volkomenheid ook gedacht, altijd eindig blijven?

Er behoort hier een naauwkeurig onderscheid gemaakt te worden. Wil men, op grond van den aard van ons godsdienstig gevoel, God de hoogste ons bekende eigenschap toekennen, men heeft er in ons oog alle regt toe, omdat die eigenschap dan slechts een aanduiding is van ons ideaal; maar wil men, uitsluitend op grond van hetgeen de rede ons leert van het Universum, dat Universum een predikaat toeschrijven dat alleen langs de via eminentiae uit de beschouwing van den mensch verkregen is, dan meen ik dat men zijn regt daartoe nog bewijzen moet.

e. Is het probleem der speculatieve wijsbegeerte eigenlijk wel een enkele schrede tot zijn oplossing genaderd, als men dat probleem althans herkent in het vinden van de betrekking tusschen de Eenheid en de Veelheid, het Subject en Object. Hetgeen de rede omtrent God moet zeggen is enkel dit: God is niet alles maar God is het Al. Doch met onverbiddelijke gestrengheid staat het delemma ook hier: 1°. òf de bijzondere dingen hebben werkelijkheid, maar dan is het Al slechts een abstraktie van ons denken; 2°. òf het Al heeft werkelijkheid, en dan zijn de bijzondere dingen slechts zoovele vormen (modi), waarvan het Éene ondeelbaar, onvergankelijk Al het wezen uitmaakt. Want zijn al de bijzondere dingen bij elkander genomen volmaakt = het Al, dan kan het Al op zichzelf niet nog eens bovendien werkelijkheid bezitten; anders toch verkreeg men een dubbel Al, hetgeen ongerijmd is; en omgekeerd heeft men het Al eene werkelijkheid toegekend, dan kan men aan de geheele som der eindige dingen, die natuurlijk = het Al is, niet nog eens werkelijkheid toekennen, zonder in dezelfde ongerijmdheid van een dubbel Al te vervallen.

Men zal zich ten dezen opzigte dus altijd met dezelfde omzigtigheid moeten uitlaten, die Prof. Scholten in acht neemt als hij schrijft: "Het hoogste, waarnaar het stre-

ven der wijsbegeerte zich heeft uitgestrekt, is een wereldbeschouwing, waarbij in het begrip van het Universum de tegenstelling van geest en stof, spiritualisme en materialisme, denken en zijn, idealisme en realisme, het eene en het vele, subject en object, in hoogere eenheid opgelost, wegvalt."

Op het gebied der godsdienstige wijsbegeerte wordt het probleem van de betrekking tusschen de eenheid en de veelheid het populairst uitgedrukt door de dubbele vraag: kan men anders dan bij wijze van menschelijke voorstelling aan God persoonlijkheid toekennen? De reden tot die vraag vindt men namelijk in de volgende, althans schijnbare, tegenstrijdigheid. Is Gods persoonlijkheid absoluut, dan is mijn persoonlijkheid slechts een der duizenderlei vormen van de zijne; is mijn persoolijkheid een realiteit, dan is Gods persoonlijkheid door de mijne beperkt, waarmede zij op zou houden absoluut te zijn. Nu komt het op de erkenning van een persoonlijk God vooral aan; en ik geloof dat het nuttig is, ons van deze urgentie wel te doordringen. Zoolang men zich vergenoegt met te zeggen dat de rede op zich zelve ons tot de erkenning van het bestaan van God leidt, heeft men, wel beschouwd, nog zeer weinig gezegd, want dat woord *God* duidt geen begrip aan, dat voor ieder hetzelfde is. Niet zelden toch beweert men, door de rede voor de godsdienst verblijdende uitkomsten verkregen te hebben, terwijl men inderdaad tot niets anders kwam dan tot den logischen grond van al de afzonderlijke en eindige dingen. Spinoza's wijsbegeerte bijvoorbeeld zou vrij wat minder godsdienstig klinken, indien hij nergens van God, overal van de substantie met hare twee attributen en hare oneindige modi gesproken had. Het komt er dus op aan, te weten of men reeds deze vraag toestemmend kan beantwoorden: Leidt de rede ons, onafhankelijk van het godsdienstig gevoel, tot de erkenning niet enkel van het bestaan van God, maar van het bestaan van een persoonlijk God?

Zoo behoort de vraag gesteld te worden, zal de godsdienst er belang bij hebben. Verstaat men onder het woord God uitsluitend de substantia of den logischen grond van het bestaande, dan heeft de vraag naar de erkenning van God wel een wijsgeerig, maar geen eigenaardig-godsdienstig karakter. Dan toch geldt het niet de godsdienstige kwestie, of er een oneindig wezen is dat ons hart aanbiddend liefhebben, en waaraan het zich overgeven kan, maar alleen de wetenschappelijke kwestie, of onze wereldbeschouwing atomistisch zal zijn of niet. En ik geloof, dat, in den wijsgeerigen zin des woords, ieder kan gezegd worden het bestaan van God te erkennen, die geen atomist is. Wijsgeerig gesproken komt het mij voor, dat er geen derde is: òf erkenning van een God, d. i. van een Eenheid boven de Veelheid der eindige dingen, of atomisme: d. i. het loochenen of zwijgen van elken gemeenschappelijken grond, waarin het bestaan der eindige dingen zou geworteld zijn, ontkenning van allen natuurzamenhang.

Nu verdient het opmerking, dat het begrip van persoonlijkheid eene dubbele zijde heeft, waardoor het èn gewenscht èn bezwaarlijk is, het op het oneindige wezen toe te passen. Persoonlijkheid is gelijkluidend zoo wel met beperktheid als met den hoogsten ons bekenden bestaansvorm. Persoonlijkheid is zelfbewustheid. Zelfbewustheid is de bewustheid van iets anders niet te zijn. Persoonlijkheid is derhalve eenzelvig met beperktheid. Maar aan de andere zijde is het evenzeer waar: Persoonlijkheid is zelfbewustheid, en een zelfbewust leven is het hoogste leven dat wij in de dingen die ons omgeven kunnen waarnemen. Hieruit ontstaat dus een nieuwe moeielijkheid ten opzigte van het Godsbegrip. Ontzeggen wij God persoonlijkheid, dan hebben wij Hem zeker ontdaan van een eigenschap, die beperktheid schijnt in te sluiten; doch dan hebben wij Hem tevens ontdaan van den

hoogsten ons bekenden bestaansvorm; kennen wij Hem daarentegen den hoogsten bestaansvorm toe, dan zijn wij verpligt, naar het schijnt, om in de bepaling van zijn wezen eenige beperking te brengen.

Evenwel, van een dubbel kwaad dient het minste gekozen te worden. Dat persoonlijkheid de hoogste bestaansvorm is, dat staat vaster dan dat persoonlijkheid onvermijdelijk een beperking insluit. Wij moeten dus, als wij God niet tot een blooten klank willen maken, er het hoogste belang in stellen, dat zijne persoonlijkheid gehandhaafd worde. De bedenking, dat wij door Gods persoonlijkheid aan te nemen, een beperking brengen in het Godsbegrip, behoudt niettemin vooralsnog hare volle kracht. Ik zeg niet, dat zij voor geene wederlegging vatbaar is; maar zij is op dit oogenblik, naar ik meen, zeker nog door niemand opgelost.

Het komt er voorloopig slechts op aan, de problemen, die het denken op zijn weg ontmoet, onverschrokken onder de oogen te zien, en ons niet te laten misleiden omtrent hunne ware beteekenis. Het groote, het fundamenteele vraagstuk der wijsbegeerte is waarlijk niet in onze dagen ontdekt. Meer dan tweeduizend jaar geleden hield het den menschelijken geest reeds bezig. Te bejammeren is het evenwel, dat een der uitstekendste geesten van ons geslacht met betrekking tot dat probleem, zich aan een, in mijn oog, onwaardig en bedriegelijk woordenspel heeft schuldig gemaakt, en dat insgelijks een uitnemend denker uit de latere tijden zich van dat moeielijk vraagstuk niet ernstig rekenschap heeft gegeven. Ik heb hier het oog op Plato in op twee na den laatste zijner dialogen: *Parmenides*, en op Hegel in zijne *Objective Logik*.

In zijn Parmenides brengt Plato, gelijk men weet, ons probleem, na een korte inleiding, ter sprake (Ed. Ster. VII bl. 154 in fine). Hij redeneert, in het kort zamengevat, op de vol-

gende wijze: Wij onderstellen dat de eenheid bestaat. Als de eenheid bestaat, is zij geen veelheid, heeft ze geene deelen, geen begin, geen einde, geen grens, geen vorm. Dientengevolge kan de eenheid niet gezegd worden ergens te zijn, niet gezegd worden zich in rust of in beweging te bevinden. Zij kan noch met haarzelve noch met iets anders vergeleken worden. Zij kan niet in den tijd worden gedacht.

"Doch een voorwerp, waarvan deze ontkenningen gelden bestaat niet. En als de eenheid niet bestaat, dan is de eenheid geene eenheid, hetgeen een ongerijmdheid is.

"Wij onderstellen andermaal dat de eenheid bestaat (bl. 161). Als de eenheid bestaat, heeft ze deel aan het zijn. Er zijn dus in het bestaan der eenheid twee deelen: de eenheid en het zijn. Maar van elk dezer beide deelen geldt ditzelfde. Elk van beide *is* en is *één*. In het bestaan van elk dezer beide deelen zijn evenzeer weder twee deelen, en zoo tot in het oneindige, zoodat de eenheid die bestaat, wel beschouwd, een oneindige veelheid is. Eenheid en zijn is niet hetzelfde. Ik spreek dus van twee, maar bij twee behoef ik niet te blijven staan. Eenheid en zijn, deze twee verschillen blijkbaar in iets dat buiten beide staat, dus in een derde; want de eenheid verschilt niet door haar eenheid van het zijn, en het zijn verschilt niet omdat het een zijn is van de eenheid. Is er nu een derde gegeven, dan hebben wij een even en een oneven getal, dan is ook de mogelijkheid voor alle andere getallen gegeven.

"De eenheid heeft derhalve een oneindig aantal deelen, ze is dus een geheel, heeft dientengevolge een grens en een vorm. Zij kan nu met haarzelve en met iets anders vergeleken worden. Want zij is op zichzelve de eenheid, en tevens is zij iets anders dan het zijn. Zij is èn in zichzelve èn in het zijn d. i. in iets anders. Daardoor is het begrip van beweging gegeven. Want voor zoo ver zij in zichzelve is, is zij in rust; maar voor zoo ver zij in iets anders is,

is zij in beweging. En heeft zij deel aan het zijn, dan is zij ook aan de wetten van het zijn onderworpen en zij bestaat dus in den tijd. Met een eenheid, waarvan het zijn kan geprediceerd worden, is derhalve de veelheid gegeven.

"Laat ons eindelijk onderstellen (bl. 195), dat de eenheid niet bestaat: wat zal daar het gevolg van zijn? Dan zal er niet alleen geen eenheid, maar ook geen veelheid zijn. Want veelheid staat tegen over eenheid; valt uit deze tegenstelling de eene term weg, dan kan de andere term evenmin blijven. De veelheid kan niet zonder de eenheid worden gedacht. Derhalve zij dit ons besluit: Is de eenheid er niet, dan is er niets."

Ziedaar hoe wij door Plato om den tuin worden geleid. Het is bijna niet mogelijk dezen dialoog ernstig op te nemen en zeker niet, dien met de noodige gemoedskalmte te lezen. En als Parmenides (bl. 152) tot Socrates zegt: „ἕλκυσον δὲ σαυτὸν καὶ γύμνασαι μᾶλλον διά τῆς δοκούσης ἀχρήστου εἶναι καὶ καλουμένης ὑπὸ τῶν πολλῶν ἀδολεσχίας," kunnen wij ons over dit oordeel van het zoogenaamde vulgus niet verwonderen, en voegen er zeker niet met dienzelfden Parmenides bij: „εἰδὲμὴ, σέ διαφεύξεται ἡ ἀλήθεια. En toch hebben wij hier niet enkel een gymnastische oefening van de dialektiek voor ons. Zeller schrijft in zijne geschiedenis der grieksche wijsbegeerte, naar mijn inzien teregt (II. Th. Zw. Aufl. 394): "Während Zeno nur darauf ausging, die gewöhnlichen Vorstellungen durch Folgerung zu wiederlegen, ist es Plato in letzter Beziehung, ächt Sokratisch, *um ein positives Ergebniss*, eine allseitige Begriffsbestimmung, zu thun; und indem er mit jeder Annahme zugleich auch die ihr entgegenstehende in der angegebenen Art geprüft wissen will, erhält sein Verfahren, wo es vollstandig durchgeführt wird, wie im Parmenides, die Form einer antinomischen Darstellung, deren letzter Ziel eben diess ist, durch Wiederlegung der einseitigen Vorstellungen die richtigen fest zu stellen." Men

verg. overigens de opmerking van Hegel over Plato's Parmenides (WW. Berlin 1833 3e D. Die Objective Logik bl. 102).

De wijsgeer uit latere tijden, van wien wij vermoeden, dat hij inderdaad het probleem aangaande de betrekking tusschen de Eenheid en de Veelheid heeft miskend, is Hegel, in zijne reeds opgenoemde objective Logik bl. 168:

"Das Wesen der Philosophie, schrijft hij, ist haüfig von solchen, die mit dem Denken schön vertrauter sind, in die Aufgabe gesetzt worden, zu beantworten, wie das Unendliche aus sich heraus und zur Endlichkeit komme? — Dies, meint man, sei nicht begreiflich zu machen.... Von der Beantwortung dieser Frage soll es überhaupt abhängen, ob es eine Philosophie gebe, und indem man es hierauf noch ankommen lassen zu wollen vorgiebt, glaubt man zugleich an der Frage selbst eine Art von Verirrfrage, einen unüberwindlichen Talisman zu besitzen, durch den man gegen die Beantwortung und damit gegen die Philosophie und das Ankommen bei derselben fest und gesichert sey."

Hegel is echter van oordeel dat de vraag niet deugt. "Wenn statt des Unendliche das Seyn überhaupt genommen wird, so scheint das *Bestimmen* des *Seyns*, eine Negation oder Endlichkeit an ihm, leichter begreiflich. Seyn: zwar felht das Unbestimmte, aber est ist nicht unmittelbar an ihm ausgedrückt, dass es das Gegentheil des Bestimmten sey. Das Unendliche hingegen enthält dies ausgedrückt; es ist das nicht-Endliche.... Die Antwort auf die Frage wie das Unendliche endlich werde, ist somit diese, dass es nicht ein Unendliches giebt, das vorerst unendlich ist, und das nachher um endlich zu werden, zur Endlichkeit heraus zu gehen nöthig habe, sondern es ist für sich selbst schon eben so sehr endlich als unendlich."

Dit schijnt evenwel geruststellender dan het werkelijk is.

Wat toch is bij Hegel "das wahrhafte Unendliche? Hij heeft het ons zelf duidelijk genoeg gezegd bl. 148: "Das Unendliche ist *a.* in einfacher Bestimmung das Affirmative als Negation des Endlichen; *b.* es ist aber damit in Wechselbestimmung mit dem Endlichen, und ist das abstracte, einseitige Unendliche; *c.* das sich Aufheben dieses Unendliche, wie des Endlichen als Ein Process, — ist das wahrhafte Unendliche." Voorts noemt hij "das Unendliche das wahrhafte Seyn; die Erhebung *aus der Schranke*," en van het "Seyn" verzekerde hij elders (bl. 114) "das Seyn ist jedoch das Unbestimmte, es ergeben sich deswegen keine Bestimmung an demselben."

Maar bovendien zal Hegel ons met groote openhartigheid zeggen (bl. 171): "Der Idealismus der Philosophie besteht in nichts Anderem, als darin, das Endliche nicht als wahrhaft Seyendes anzuerkennen. Jede Philosophie ist wesentlich Idealismus, oder hat denselben wenigstens zu ihrem Princip, und die Frage ist dann nur, in wiefern dasselbe wirklich durchgeführt ist." Maar zoo is immers een der termen opgeheven, en wat is er dan gewonnen door het woord *Seyn* te nemen in plaats van het woord *Unendliches?* Staat het oneindige tegenover het eindige, het *Seyn* staat toch niet minder scherp tegenover *das nicht wahrhaft Seyendes*, welken naam Hegel, gelijk wij zagen, aan de eindige dingen geeft. Wonderlijk mag bovendien de verdediging van dezen naam heeten. Kent de philosophie aan de eindige dingen geen waarachtig zijn toe, wel, zegt Hegel, de religie doet het evenmin! Maar de vraag is immers juist, hoe de religie met hare bevestiging van het absolute zich verantwoorden kan tegenover de wereld der eindige dingen.

Dit evenwel daargelaten, daargelaten oòk of de eindige dingen nu werkelijk zijn, zoo blijft de vraag, of de weg van het "unbestimmte" tot het "bestimmte Seyn" door Hegel werkelijk gevonden is. Hij moge nu den band tusschen beide

zoo naauw mogelijk maken, hij spreekt (bl. 183) toch van "*das Eins*" met deze woorden: "An ihm selbst ist das Eins überhaupt; diess sein Seyn ist Kein Daseyn, keine Bestimmtheit als Beziehung auf Anderes, keine Beschaffenheit, es ist diesz, diesen Kreis von Kategorien negirt zu haben."

En nu begint het goochelspel.

"Es (das Eins) ist unbestimmt, jedoch nicht mehr wie das Seyn; seine Unbestimmtheit ist die Bestimmtheit — absolutes Bestimmtseyn; gesetztes Insichseyn."

Men zal dus van dat *Eins* niets kunnen zeggen. Niets? Inderdaad; maar dat niets is alles. "Est ist nichts in ihm; diesz Nichts.... ist hier unterschieden von dem Insichseyn selbst.... als abstract ist es zwar identisch mit Eins aber verschieden von dessen Bestimmung. So dies Nichts gesetzt als in Einem ist das Nichts als Leeres. — Das Leere ist so die Qualität des Eins in seiner Unmittelbarkeit.... Das Fürsichsein, indem es sich auf diese Weise als das Eins und das Leere bestimmt, hat wieder ein Daseyn erlangt."

Nu is alles in orde, want hebben reeds de ouden "das Leere (bl. 185) den Quell der Bewegung" genoemd, "diese Ansicht (bl. 186) enthält den tiefern Gedanken, dass im Negativen überhaupt der Grund des Werdens, der Unruhe, der Selbstbewegung liegt; in welchem Sinne aber das Negative als die wahrhafte Negativität des Unendlichen zu nehmen ist." Brengen dergelijke redeneeringen ons nu een stap verder? Wij krijgen niets dan woorden, die gedurig voor zaken worden aangezien. Het *Seyn* wordt *Daseyn* als "das Eins" vereenigd wordt met "das Leere!" Ziedaar! En wat is nu *das Leere?* Hegel beweert "das Leere ist das Negative" (bl. 186); Wie zal het zeggen?

Het is gelukkig dat de groote waarde en de beteekenis van Hegel voor de ontwikkeling van den menschelijken geest niet in dergelijke logomachie behoeft te worden gezocht.

Wij houden het liever met Jacobi (W. W. III. bl. 113; zie andermaal Objective Logik bl. 95): "Der Raum sey *Eines*, die Zeit sey Eines, das Bewustseyn sei Eines; — sagt nun an, wie sich eines von diesen Drei Einen in ihm selbst rein vermannigfaltiget; — jedes ist nur Eines und kein Anderes; eine Einerleiheit, eine Der = Die = Das = Selbigkeit, ohne Derheit, Dieheit, Dasheit; denn diese schlummern, mit dem Der, Die, Das noch im Unendliche = o des Unbestimmten, woraus alles und jedes Bestimmte auch erst hervorgehen soll! Was bringt in jene, drei Unendlichkeiten, Endlichkeit; was befruchtet Raum und Zeit a priori mit Zahl und Masz, und verwandelt sie in ein reines Mannigfaltiges; was bringt die reine Spontaneïtät (Ich) zur Oscillation? Wie kommt sein reiner Vocal zum Mitlauer, oder vielmehr wie setzt sein lautloses ununterbrochenes Blasen, sich selbst unterbrechend ab, um wenigstens eine Art von Selbstlaut, einen Accent zu gewinnen." En bl. 147: "Alles überhaupt musz ich, so wie ich es weggedacht habe, auch ganz und vollkommen weggeschafft sejn lassen, und gar nichts übrig behalten, als die mit Gewalt stehen gebliebene Anschauung allein des Unendlichen unveränderlichen Raums. Ich darf mich daher auch nicht selbst als etwas von ihm Unterschiedenes und gleichwohl mit ihm Verbundenes, wieder in ihm hineindenken; ich musz Eins mit ihm werden, mich in ihm verwandlen."

En na dit aangehaald te hebben, gaat Hegel voort: "In diesem Leeren, sagt nun Jacobi, wiederfahre ihm das Gegentheil von dem, was Kantischer Versicherung gemäss, ihm wiederfahren sollte; er finde sich nicht als ein Vieles und Mannigfaltiges, vielmehr als Eines ohne alle Vielheit und Mannigfaltigkeit, ja ich bin die Unmöglichkeit selbst, bin die Vernichtung alles Mannigfaltigen und Vielen — kann aus meinem reinen, schlechterdings einfachen, unveränderlichen Wesen auch nicht das Mindeste wieder herstellen

oder in mich hinein gespenstern; — so offenbart sich in dieser Reinheit, alles Aus- und Nebeneinanderseyn, alle hierauf beruhende Mannigfaltigkeit und Vieles, als ein rein Unmögliches."

Hoe ligtvaardig ook dogmatici met dit probleem omgaan, kan o. a. blijken uit Schenkel, die Christl. Dogm. vom Standp. des Gewissens aus dargestelt Eerste deel, 1858 bl. 25: "Das Wesen der Persönlichkeit besteht in seinem innersten Punkte so wenig in zusammenfassender Selbstheit gegen Anderes, dass es umgekehrt zunächst in zusammenfassender Selbstheit innerhalb des eigenen Geistes besteht; denn der Geist wird vor Allem seines eigenen Selbsten bewuszt, ehevor er sich in seinem Bewusztsein von Anderem unterscheidet." Ook dit is spelen met woorden. Want van waar de kennis van een zelf zonder de kennis van iets anders? "Ich-selbst" zal toch wel beteekenen "ich-nicht-ein-Anderes." Maar dan zegt S. der "Geist wird sich seines nicht ein anderes Seyns bewuszt ehevor er sich in seinem Bewusztsein von anderem unterscheidet." En geeft men niet toe dat zelf = niet-iets-anders is, dan staat toch zooveel in ieder geval vast, dat Schenkel in zijne definitie reeds aan *Selbst* een bepaalde beteekenis heeft toegekend, terwijl juist over die beteekenis van het *Selbst* de eigenlijke strijd loopt. Hij stelt dus als bewezen, hetgeen te bewijzen was.

Niet beter is het gelegen met zijne oplossing van het bezwaar, dat van de onvereenigbaarheid van Gods absolute persoonlijkheid met die der menschen is ontleend. Bl. 55—58: "Nur Absolutes vermag für das Absolute eine thatsächliche Schranke zu bilden. Ist dagegen die Welt, und sind die in ihr befindlichen unbewuszten und selbstbewuszten geschöpflichen Existenzen nicht absolut, so stehen sie ja zu der absoluten Persönlichkeit in einem Verhältnisse unbedingter Abhängigkeit und vermögen darum jener gegenüber

keinerlei sie bestimmende oder bedingende Wirkung aus zu üben." Onnoozele uitvlugt! Is dan met het, zij het ook onvermijdelijk, aannemen dier "unbedingte Abhängigkeit," het geheim der menschelijke persoonlijkheid verklaard? Wat aan de absolute persoonlijkheid gegeven wordt, wordt immers aan de menschelijke persoonlijkheid ontnomen? Waarom wil men het toch niet bekennen?

Het is welligt merkwaardig dat in het System der Christl. Lehre van Nitzsch in het geheel niet van Gods persoonlijkheid wordt gesproken en de vraag, waarover wij thans handelen, zelfs met geen enkel woord ter sprake wordt gebragt (zie § 59—§ 84).

Op de volgende wijze behandelt Hase de kwestie in de laatste uitgave, die ik heb kunnen raadplegen (Evang. Dogm. 4°. Aufl. 1850 bl. 115): "Gesetzt das ein persönliches, von der Welt verschiedenes Wesen. vom religiösem Gefühle gesetzt würde, so läszt sich im voraus erwarten, dass ein der Religion bedeutsamer Gott nur auf religiösem Wege gefunden werden könne. Der letzte und einzige Grund unsres religiösen Glaubens an Gott ist unsere eigne Religion oder Liebe Gottes, als in welcher der Glaube an das über alles Geliebte nothwendig enthalten ist." Het baat der speculatieve wijsbegeerte niet veel. En niets verhindert Spinoza (Ethica Pars V. Prop. 15) te zeggen: "Hinc sequitur, quod Deus, quatenus se ipsum amat, homines amat, et consequenter quod amor Dei erga homines et mentis erga Deum amor intellectualis *unum et idem est.*" Men verg. ten overvloede de reeds genoemde Dogm. van Hase § 107—109, waar de mogelijkheid van het bestaan eener eindige wereld naast het Absolute afgeleid wordt uit het begrip der Liefde, d. i. uit de toepassing op het absolute van een eigenschap, die juist kwalijk met het begrip van het absolute overeen schijnt te komen. Altijd dus weder het quod erat demonstrandum reeds als bewezen aangenomen.

(8) bl., 30. Den indruk, waarvan in den tekst gesproken wordt, zal men zich eenigzins kunnen voorstellen als men weet dat in Prof. v. Oosterzee's Inleiding het volgende gelezen werd:

1°. Op de vraag: waarom zijn onze vier Evangeliën aan te merken als de hoofdbron voor de kennis van het Leven van Jezus, antwoordt v. O. bl. 36: "Van de oudste tijden af heeft de christelijke Kerk dat viertal ten naauwste verbonden aan en ten striktste onderscheiden van alle andere Evangeliën," m. a. w. op grond der traditie; waarbij intusschen toegegeven wordt, bl. 39, "dat door de apostolische vaders de vier Evangeliën nergens te zamen als één geheel worden vermeld... het is er verre van daan dat zij altijd woordelijk aanhalen wat in onze Evangeliën geschreven staat.... bij sommige daden of woorden des Heeren, die zij bijna op gelijke wijze als onze Evang. mededeelen, is *het zeer onzeker* of zij juist uit deze, als schriftelijke bronnen, dan wel uit de mondelinge overlevering hebben geput. Zelfs vinden wij bij enkelen hunner sporen van kennis en gebruik der apocryphe Evangeliën, die tegen dat der canonische overstaan. Intusschen worden door dit alles de wel weinige, maar toch zekere sporen van het gebruik onzer Evangeliën bij de meesten dezer oude getuigen niet weggenomen. Bepaaldelijk gelden als zoodanig in ons oog de aanhaling van Matth. XX : 16, in Barnab. Ep. Cap. 4, met het belangrijk bijvoegsel: Sicut scriptum est = gelijk geschreven is, zoo dit laatste althans echt is (sic), en de vereeniging van eenige uitspraken des Heeren in den eersten Brief van Clemens Romanus aan de Corinthiërs. De sporen van kennis der canonische Evangeliën bij de andere Patres Apostolici zijn [*nog?*] zwakker. Van Hermias kan het in het geheel niet meer worden bewezen dat hij deze gekend heeft.

2°. "Naast de overeenkomst (bl. 43) der bronnen ver-

toonen de Evangeliën geen minder groot *verschil.* Zij loopen uitéén in de wijze, waarop zij de gebeurtenissen rangschikken; en niet minder bestaat er groote verscheidenheid in de wijze waarop zij die gebeurtenissen zelve verhalen."

3°. "Er zijn weinig zaken die ons voorkomen op zoo vasten grondslag te staan als de meening dat Mattheus oorspronkelijk in het Hebreeuwsch heeft geschreven (bl. 46)... Het is niet met zekerheid te stellen, dat de apostel zelf zijn werk zou hebben hebben overgebragt in de taal waarin het voor ons ligt (bl. 53)... het maakt den indruk niet eener vertaling, maar van een *oorspronkelijk* opstel (bl. 53)... het zou kunnen zijn dat de evangelist zelf tweeërlei uitgave van zijn Evangelie heeft bezorgd, een Hebreeuwsche... een Grieksche... (maar) het historisch bewijs (daarvan) zal men wel altijd schuldig blijven. Ook durven wij niet beweeren, dat de Grieksche bearbeiding onder Mattheus' oog, althans onder zijne goedkeuring zou zijn geschied... het ontbreekt ons aan ontwijfelbare historische gegevens om het verband van onzen Griekschen met den verloren Hebreeuwschen Mattheus vast te stellen (bl. 54)... Wij meenen (echter) niet te zullen dwalen, zoo wij stellen, dat de Grieksche Mattheus spoedig na den Hebreeuwschen als genoegzaam getrouwe [*doch niet onfeilbare*] overarbeiding daarvan door een onbekende hand, in het licht is verschenen" (bl. 55).

Was dit zeer geschikt om hier en daar "een wankelende knie op te rigten" (zie voorrede bl. VIII)? Verder leest men:

4°. "Niet Johannes Marcus, de reisgenoot van Paulus en neef van Barnabas, maar een andere ons overigens *bijna geheel onbekende* Marcus is de schrijver van het tweede Evangelie" (bl. 70).

5°. "Petrus heeft op de vervaardiging van Marcus' Evangelie werkelijk *eenigen* invloed uitgeoefend" (bl. 73).

6°. "Wij stemmen het toe, eene stellige getuigenis om-

trent het Evangelie van Lucas geeft Papias niet" (bl. 88).

7°. "De *mondelinge overlevering* is hoofdbron der Synoptische Evangeliën geweest (bl. 114)... "waarmede wij niet ontkennen dat de Synoptische Evangelisten, bepaaldelijk Lucas, *welligt* eenige schriftelijke aanteekeningen hebben gevonden en gebruikt" (bl. 117).

8°. "Wij vinden de Evangeliën nog niet terstond overal in de Tweede Eeuw als heilige schriften beschouwd, verspreid en aangehaald. Dit (is) boven allen twijfel verheven, dat de Evangg. aanvankelijk geenszins met de schriften des O. T. in eene rij van heilige boeken geplaatst werden" (bl. 120).

9°. "Een stellige getuigenis omtrent het 4e Evangelie vinden wij het eerst bij Theophilus van Antiochie (172) die den aanvang van Johannes Evangelie uitdrukkelijk met bijvoeging van den naam des Apostels aanhaalt. Papias en Polycarpus zwijgen van dit Evangelie" (bl. 132, 133).

10°. "Dat de vorm van de redenen van Jezus welligt in verloop van zoovele jaren min of meer gewijzigd is geworden in den geest des Apostels schijnt moeielijk te ontkennen" (bl. 137).

11°. Wij dwalen dan wel niet, wanneer wij gissen dat het 4e Evang. tusschen de jaren 80—100 n. C. is opgeteekend" (bl. 142).

Ziedaar eenige uitspraken uit v. O.'s Leven van Jezus. Hoe menschelijk ziet het er volgens dien geleerde met de zamenstelling van de Evangeliën uit! De schrijver zelf vindt natuurlijk bij al deze bezwaren "een bevredigende oplossing," "een hoogere éénheid", "een welgegronde overtuiging", maar hij is volkomen onmagtig om de kritiek het zwijgen op te leggen, die ook hij aan het vragen heeft gebragt. De moderne theologie, zegt men, is de dochter der kritiek. Welnu, zou het welligt onbillijk zijn Prof. v. Oosterzee den vader der moderne theologie te noemen, wie weet of men niet mettertijd

in hem haren *natuurlijken* grootvader begroet van moeders zijde.

(9) bl. 238. Naauwelijks kan in onzen tijd een leerzamer geschiedenis belangstellenden in handen worden gegeven dan de geschiedenis van Brahmanisme en Bouddhisme in al haar omvang. Ik zie met ongeduld den tijd reeds komen, waarin bij de voorbereiding voor de studie der christelijke godsdienst, zoo als wij haar thans behooren op te vatten, Indie grooter plaats zal bekleeden dan Palestina. Het wordt met den dag meer openbaar hoe weinig semietisch bloed wij in de christelijke aderen hebben. *Ons* vaderland is zeker niet "tusschen de twee," misschien aan de "zeven stroomen."

Naar aanleiding van den in den tekst besprokene orthodoxie wensch ik mij een paar karakteristieke aanhalingen te veroorloven uit Max. Muller's, History of ancient sanskrit Litterature, 2de Ed. 1860. Hier geldt het spreekwoord: Een goed verstaander enz.

bl. 75. "Litterary works, belonging to the preceeding periods, the Brahmanas as well as the Mantras, are considered by Indian theologians as forming the Sruti or divine revelation, in contradistinction to the Sûtras and all the rest of their litterature. In the dogmatical language of orthodox Hindus, the works, which contain the Sruti, have not been composed, but have only been seen or perceived by men, i. e., they have been revealed to men. The Sûtras, on the contrary, although based upon the Sruti, and therefore in some instances also called 'Srauta Sûtras, are yet avowedly composed by human authors. Whenever they appear to be in contradiction with the Sruti, their authority is at once overruled, and only in cases where anterior evidence is wanting from the Sruti, can they have any claim to independent authority."

bl. 78. "If the belief was once established, that not only the simple effusions of the Rishis, but the pointed doctrines of the Brahmanas also, emanated from a divine source,

and could not therefore be attacked by human reasoning, it is clear that every opposition to the privileges which the Brahmans claimed for themselves, on the sacred authority of the Veda, became heresy; and where the doctrines of the Brahmans were the religion of the people, or rather of the king, such opposition was amenable to the hierarchical laws of the State. The Brahmans themselves cared much more to see the divine authority of the Sruti as such, implicitly acknowledged, than to maintain the doctrines of the Rishis in their original simplicity and purity. In philosophical discussion, they allowed the greatest freedom; and, although at first their philosophical systems only are admitted as orthodox (the two Mîmânsâs and the Nyâya) their number was soon raised to six, so as to include the Vaiseshika, Sânkhya, and Yoga-schools. The most conflicting views on points of vital importance were tolerated as long as their advocates succeeded, no matter by what means, in bringing their doctrines into harmony with passages of the Veda, strained and tinted in every possible sense. If it was only admitted that, besides the perception of the senses and the induction of reason, revelation also, as contained in the Veda, furnished a true basis for human knowledge, all other points seemed to be of minor importance. Philosophical minds were allowed to exhaust all possible views on the relation between the real and transcendental world, the Creator and the created, the divine and the human nature. It was not from such lucubrations that danger was likely to accrue to the caste of the Brahmans. Nor was the heresy of Buddha Sâkya-Muni found so much in his philosophical doctrines, many of which may be traced in the orthodox atheism of Kapila. His real crime lay in his opposition to the exclusive privileges and abuses of the Brahmans. These abuses were sanctioned by the divine authority of the Ved

and particularly of the Brahmans. In attacking these abuses, Buddha attacked the divine authority on which they were founded, and the argument was short: he is a heretic; anathema est."

Bl. 81. "In India, less than in any other country, would people submit to a monopoly of truth; and the same millions who were patiently bearing the yoke of a political despotism, threw off the fetters of an intellectual tyranny. In order to overthrow one of the oldest religions of the world, it was sufficient that one man should challenge the authority of the Brahmans, the gods of the earth (bhûdeva), and preach among the scorned and degraded creatures of God the simple truth that salvation was possible without the mediation of priests, and without a belief in books to which these very priests had given the title of revelation. This man was Buddha Sâkya Muni."

En vooral bl. 82: "The principal objection has always been that Buddha's teaching could not be true, because it did not derive its sanction from Sruti or revelation. The Brahmans, as a caste, would readily have allowed being and notbeing, and the whole of Buddha's philosophy, as they did the Sânkhya philosophy, which on the most important points is in open opposition to the Vedânta. But while Kapila, the founder of the Sânkhya school, conformed to the Brahmanic test by openly proclaiming the authority of revelation as peramount to reasoning and experience, Buddha would not submit to this, either for his philosophical (abhidharma), or for his much more important moral and religious doctrines (vinaya). No doubt it would have been easy for him to show how some of his doctrines harmonised with passages of the Veda, as in the Veda all possible shades of the human mind have found their natural reflection. If he had

done so only for some of his precepts, such, for instance as, "Thou shalt not murder".... the Brahmans would readily have passed over other doctrines.... As he refused to do so, the line of argument taken by the Brahmans was simply confined to an appeal to revelation, in disproof of the possibility of the truth of Buddha's doctrines."

En ondeugend voegt M. Muller er bij:

"There must be something very tempting in this line of argument, for we see that in later times the Buddhists also endeavoured to claim the same divine character for their sacred writings which the Brahmans had established for the Veda. A curious instance of this is given in the following discussion".... Hier volgt een allerbelangrijkste discussie, die evenwel te uitvoerig is om in deze aanteekening een plaats te vinden. Die Mullers Geschiedenis magtig kan worden, verzuime niet te vergelijken bl. 84—94. Muller sluit zijne mededeeling met de opmerking: "This discussion has been given at full length because it is a "genuine specimen of Indian orthodox dialectics", misschien ook nog van iets anders.

Wij vinden bij Muller nog deze aardige noot overgenomen uit Benares' Magazine for June 1851: "When he spoke of the anthorship of Madhuchhandas to a learned Hindu-friend, he (de hindoesche vriend namelijk) exhibited very marked dissatisfaction and distress, begging us to write and tell Professor Wilson that the hymn had *no* author; that it had existed from everlasting; and that Madhuchhandas was only the fortunate Seer to whom, on the last occasion of its revelation, it had been revealed."

Zeer geestig heeft Sainte-Beuve in zijne Nouveaux Lundis den natuurlijken weerzin gekenschetst, dien de kritiek velen inboezemt. Het is in zijn artikel over de nieuwe uitgave van de Brieven van Mad. de Sevigné, bezorgd door

Ad. Regnier, bl. 279: "En verité avec nos grands écrivains du XVII siècle, nous marchons depuis quelque tems de secousse en secousse, de surprise en surprise: on ne nous laisse pas un instant sommeiller en paix sur l'oreiller de nos admirations établies. On a commencé par Pascal: on nous a rendu, en bouleversant notre texte d'habitude, toute la hardiesse et l'incohérence de ses *Pensées;* ç'a été une révolution. Sur St. Simon, nous n'avons eu qu'une réforme; de même sur Bussy-Rabutin. Pour les *Mémoires* de la grande Mademoiselle, on a découvert que ce qu'on lisait depuis plus d'un siècle était détestable, et Mr. Chéruel nous a produit le vrai texte nouveau. Les *lettres* de mad^me^ de Maintenon, infidèlement données par la Beaumelle, ont en partie leur vengeur dans M. Theophile Lavallée. Nous ne sommes pas, selon toute apparence, au bout de ces petits tremblements de terre (ou de textes) qui ne laissent pas de changer la face des pays dans le grand siècle. Là aussi on nous débâtit de toutes parts notre vieux Paris, et on nous en refait un tout neuf. *Mais le neuf en ce genre est ce qui est véritablement ancien.* Cela n'empêche pas bien des plaintes, bien des regrets de ceux qu'on exproprie de leurs vieilles admirations et qu'on dérange de leurs habitudes: ils s'étaient logés dans un ancien auteur, ils y avaient fait leur nid et leur lit, et voila qu'on le leur rebâtit et qu'il faut en déménager. Je les entends d'ici dans leurs doléances: "a quoi bon ces rémaniements perpétuels, ces remue-ménage sans fin? On ne sait plus vraiment à quoi s'en tenir sur rien, même en fait de chefs-d'oeuvre. On comptait sur une belle chose, on y croyait, et l'on vient vous dire que cela est tout changé! Mieux vaudroit convenir une bonne foi de ce qui est beau, et n'en plus sortir. Brûlons les vieux papiers, et gardons nos livres tels qu'ils sont!" Religion, routine, paresse, il y a un peu de tout dans ces plaintes-là."

(10) bl. 273. Zoo dikwijls men het voor en tegen der christelijke kerk bespreekt, is het goed de schoone plaats van Macaulay niet te vergeten, te vinden in zijne History of England I: "Roman policy and Gothic ignorance, Grecean ingenuity and Syrian ascetism, had contributed to deprave her. Yet she retained enough of the sublime theology and benevolent morality of her earlier days to elevate many intellects and to purify many hearts. Some things also which at a later period were justly regarded as among her chief blemishes, were, in the seventh century, and long afterwards, among her chief merits. That the sacerdotal order should encroach on the functions of the civil magistrate would, in our time, be a great evil. But that which in an age of good government is an evil may, in an age of grossly bad government, be a blessing. It is better that mankind should be governed by wise laws well administered, and by an enlightened public opinion, than by priestcraft: but it is better that men should be governed by priestcraft than by brute violence, by such a prelate as Dunstan, than by such a warrior as Penda.... We read in our saxon chronicles of tyrants, who, when at the height of greatness, were smitten with remorse, who abhorred the pleasures and dignities which they had purchased by guilt, who abdicated their crowns, and who sought to atone for their offences by cruel penances and incessant prayers. These stories have drawn forth bitter expressions of contempt from some writers who, while they boasted of liberality, were in truth as narrowminded as any monk of the dark ages, and whose habit was to apply to all events in the history of the world the standard received in the Parisian society of the eighteenth century. Yet surely a system which however deformed by superstition, introduced strong moral restraints into communities previously governed only by vigour of muscle and by

audacity of spirit, a system which taught the fiercest and mightiest ruler that he was, like his meanest bondman, a responsible being, might have seemed to deserve a more respectful mention from philosophers and philanthropists.

"The same observations will apply to the contempt with which, in the last century, it was fashionable to speak of the pilgrimages, the sanctuaries, the crusades and the monastic institutions of the middle ages. In times when men were scarcely ever induced to travel by literary curiosity, or by the pursuit of gain, it was better that the rude inhabitant of the North should visit Italy and the East as a pilgrim, than that he should never see any thing but those squalid cabins and uncleared woods amidst which he was born. In times when life and when female honour were exposed to daily risk from tyrants and marauders, it was better that the precinct of a shrine should be regarded with an irrational awe, than that there should be no refuge inaccessible to cruelty and licentiousness. In times when statesmen were incapable of forming extensive political combinations, it was better that the christian nations should be roused and united for the recovery of the holy sepulchre, than that they should one by one, be overwhelmed bij the mahometan power .... The church has many times be compared by divines to the ark of which we read in the Book of Genesis: but never was the ressemblance more perfect than during that evil time when she alone rode, amidst darkness and tempest, on the deluge beneeth which all the great works of ancient power and wisdom lay entombed, bearing within her that feeble germ from which a second and more glorious civilisation was to spring.

"Even the spiritual supremacy arrogated by the Pope was, in the dark ages, productive of far more good than evil. Its effect was to unite the nations of western Europe in one great

common wealth. What the Olympian chariot course and the Pythian oracle were to all the greek cities, from Trebizond to Marseilles, Rome and her bishop were to all Christians of the Latin communion, from Calabria to the Hibrides. Thus grew up sentiments of enlarged benevolence. Races separated from each other by fear and mountains acknowledged a fraternal tie and a common code of public law. Even in war, the cruelty of the conqueror was not seldom mitigated by the recollection that he and his vanquished enemies were all members of one great federation."

(11) bl. 383. Wie een leerzaam hoofdstukjen over de pastoraal lezen wil in een boek dat volstrekt niet over pastoraal-theologie wil handelen, herleze het bekende geschrift van Paul Louis Courier, getiteld: Pétition à la Chambre des Députés pour les villageois que l'on empêche de danser (1820). Daar komt onder meer de volgende geestige tegenstelling in voor:

"Nos dimanches d'Azaï, depuis lors, sont abandonnés. Peu de gens viennent de dehors, et aucun n'y reste. On se rend à Véretz, où l'affluence est grande, parceque là nul arrêté n'a encore interdit la danse. Car le curé de Véretz est un homme sensé, instruit, octogénaire quasi, mais ami de la jeunesse, trop raisonnable pour vouloir la réformer sur le patron des âges passés, et la gouverner par des bulles de Boniface ou d'Hildebrand. C'est devant sa porte qu'on danse, et devant lui le plus souvent. Loin de blâmer ces amusements, qui n'ont rien en eux-mêmes que de fort innocent, il y assiste, et croit bien faire, y ajoutant par sa présence, et le respect que chacun lui porte, un nouveau degré de décence et d'honnêteté. Sage pasteur, vraiment pieux, le puissions-nous longtems conserver pour le soulagement du pauvre, l'édification du prochain et le repos de cette

commune, où sa prudence maintient la paix, le calme, l'union, la concorde.

"Le curé d'Azai, au contraire, est un jeune homme bouillant de zèle, à peine sorti du séminaire, conscrit de l'Eglise militante, impatient de se distinguer. Dès son installation, il attaqua la danse, et semble avoir promis à Dieu de l'abolir dans sa paroisse, usant pour cela de plusieurs moyens, dont le principal et le seul efficace, jusqu'à présent, est l'autorité du préfet. Par le préfet, il réussit à nous empêcher de danser, et bientôt nous fera défendre de chanter et de rire. Bientôt! que dis-je, il y a eu déjà de ces jeunes gens mandés, menacés, reprimandés pour des chansons, pour avoir ri.... Et ce que je viens de vous dire n'a pas lieu chez nous seulement. Il en est de même ailleurs, dans les autres communes de ce département, où les curés sont jeunes.... Ces fêtes ont cessé, car le curé de Fondettes est aussi un jeune homme sortant du séminaire, comme celui d'Azai du séminaire de Tours, maison dont les élèves, une fois en besogne dans la vigne du Seigneur, en veulent extirper d'abord tout plaisir, tout divertissement et faire d'un riant village un sombre couvent de la Trappe. Cela s'explique; on explique tout dans le siècle où nous sommes; jamais le monde a tant raissonné sur les effets et sur les causes. Le monde dit que ces jeunes prêtres, au séminaire, sont élevés par un moine, un père picpus; homme envoyé des hautes régions de la Monarchie, afin d'instruire nos docteurs, de former les instituteurs qu'on destine à nous réformer. Le moine fait les curés, les curés nous feront moines. Ainsi l'horreur de ces jeunes gens pour le plus simple amusement leur vient du triste picpus, qui lui-même tient d'ailleurs sa morale farouche. Voilà comme en remontant dans les causes secondes on arrive à Dieu, cause de tout. Dieu nous livre au picpus. Ta volonté, Seigneur, soit faite en toute chose. Mais qui l'eût dit à Austerlitz...?"

En ook dit nog: "En effet le peuple est sage, comme j'ai déjà dit, plus sage de beaucoup, et plus heureux aussi qu'avant la révolution; mais il faut l'avouer, il est bien moins dévot.... En voici la cause, je crois. Le peuple est de hier proprié taire; ivre encore, épris, possedé de sa propriété, il ne voit que cela, ne rève à d'autre chose, et, nouvel affranchi de même quant à l'industrie, se donne tout au travail, oublie le reste et la religion. Esclave auparavant, il prenait du loisir, pouvait écouter, méditer la parole le Dieu, et penser au ciel, où était son espoir, sa consolation. Maintenant il pense à la terre qui est à lui, et le fait vivre. Dans le présent ni dans l'avenir, le paysan n'envisage plus qu'un champ, une maison qu'il a ou veut avoir, pour laquelle il travaille, amasse, sans prendre repos ni repas. Il n'a d'idée que celle là; et vouloir l'en distraire, c'est perdre son tems. Voilà d'où vient l'indifférence, qu'à bon droit nous reproche l'abbé de Lamennais, en matière de religion.... Pour y rémédier et nous amener de cette indifférence à la ferveur qu'on désire, il faut user de ménagements, de moyens doux et attrayants, car d'autres produiraient un effet opposé. La prudence y est nécessaire, ce qu' entendent mal ces jeunes curés dont le zèle, admirable d'ailleurs, n'est pas assez selon la science. Aussi leur âge ne le porte pas....

...."Je vous ai déjà cité, messieurs, notre bon curé de Véretz, qui semble un père au milieu de nous, mais celui d'Azaï, qui remplace le séminariste, n'avait pas moins de modération, et s'était fait de même une famille de tous ses paroissiens, partageant leurs joies, leurs chagrins, leurs peines comme leurs amusements, où de fait on n'eut su que reprendre, voyant très volontiers danser filles et garçons, et principalement sur la place; car il l'approuvait là bien plus qu'en quelque autre lieu que ce fût, et disait que

le mal rarement se fait en public. Ainsi trouvait-il à merveille que le rendez-vous des jeunes filles et de leurs prétendus fût sur cette place plutôt qu'ailleurs, plutôt qu'au bosquet ou aux champs, quelque part loin des regards, comme il arrivera quand nos fêtes seront tout à fait supprimées. Il n'avait garde de demander cette suppression, ni de mettre la danse au rang des péchés mortels.... Car enfin, ces jeunes gens, disait-il, doivent se voir, se connaitre avant de s'épouser; et où se pourraient-ils jamais rencontrer plus convenablement que là, sous les yeux de leurs amis, de leurs parents et du public, souverain juge en fait de convenance et d'honnêteté. Ainsi raisonnait ce bon curé, regretté de tout le pays, homme de bien s'il en fut oncques, irréprochable dans ses moeurs et dans sa conduite, comme sont aussi, à vrai dire, les jeunes prêtres successeurs de ces anciens-là; car il ne se peut voir rien de plus exemplaire que leur vie. Le clergé ne vit pas maintenant comme autrefois, mais il fait paraitre en tout une régularité digne des tems apostoliques. Heureux effet de la pauvreté! heureux fruit de la persécution, soufferte à cette grande époque où Dieu visita son église! Ce n'est pas un des moindres biens qu'on doîve à la révolution, de voir non seulement les curés, ordre respectable de tout tems, mais les évêques avoir des moeurs.

"Toutefois il est à craindre que de si excellents exemples.... ne soient en pure perte pour la religion, par l'imprudence des nouveaux prêtres, qui la rendent peu aimable au peuple, en la lui montrant ennemie de tout divertissement, triste, sombre, sévère, n'offrant de tous cotés que pénitence à faire et tourments mérités, au lieu de prêcher sur des textes plus convenables à présent: Sachez que mon joug est léger; ou bien celui-ci: Je suis doux et humble de coeur. On ramènerait ainsi des brebis égarées, que trop de rigueur effa-

rouche. Quelque grand que soient nos péchés, nous n'avons guère maintenant le tems de faire pénitence: il faut semer et labourer. Nous ne saurions vivre en moines, en dévots de profession, dont toutes les passions se tournent vers le ciel. Les règles faites pour eux, détachés de la terre, et comme du fumier regardant tout le monde, ne conviennent point à nous qui avons ici-bas et famille et chevance, comme dit le bon homme, et malheureusement tenons à toutes ces choses."

(12) bl. 391. De denkbeelden, in dit hoofdstuk omtrent de roeping der kunst ontwikkeld, vindt men uitvoeriger besproken in de Redevoering Over de beteekenis van de Kunst voor het zedelijk leven (1862, bij den Uitgever dezes), waarop ik de vrijheid neem den lezer te verwijzen.

VERBETERINGEN.

---

blz. 9 r. 16 v. b.: dat in het *lees:* dat hoogst waarschijnlijk in het

„ 15 r. 11 v. o.: Hervormden *lees:* hervormden

„ 20 r. 1 der aanteekening: anonymus *lees:* pseudonymus

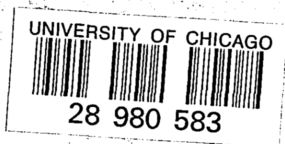
„ 21 r. 1 der tweede aanteekening: later *lees:* bij een andere gelegenheid

„ 23 r. 11 v. b. achter: scepticisme *lees*: (zie Dr. v. Oosterzee's Christologie).

„ 65 r. 10 v. b. gevoelen, bij *lees:* gevoelen bij

„ 193 r. 9 v. o. mededoogen, *lees:* mededoogen:

„ 336 (het opschrift) EEN HEILAND. *lees:* EEN HEILAND

UNIVERSITY OF CHICAGO
28 980 583